

Міністерство освіти і науки України
Ministry of Education, Science of Ukraine

Херсонський державний університет
Kherson State University
(м. Івано-Франківськ)

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLI
Issue

Видавничий дім
«Гельветика»
2023

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації, серія КВ № 7938, зареєстровано 29.03.2003.

Журнал включено до наукометричної бази даних Index Copernicus (Республіка Польща)

Затверджено відповідно до рішення вченої ради Херсонського державного університету (протокол від 24.04.2023 р. № 11)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Водотика Сергій Григорович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ЗАСТУПНИК ГОЛОВНОГО РЕДАКТОРА:

Черемісін Олександр Вікторович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ СЕКРЕТАР:

Кузовова Наталя Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії, археології та методики викладання Херсонський державний університет, Україна.

ТЕХНІЧНИЙ СЕКРЕТАР:

Діба Людмила Миколаївна – аспірантка кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

ЧЛЕНИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ:

Дрозд Роман Михайлович – доктор історичних наук, професор, Почесний професор Херсонського державного університету, професор Інституту історії, Академія Поморська в Слупську, Польща;

Робак Ігор Юрійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна;

Рижєва Надія Олександрівна – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Гречко Денис Сергійович – доктор історичних наук, професор, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку, Інститут археології НАН України, Україна;

Котлярчук Андрій – доктор історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту сучасної історії Школи історичних та сучасних студій, Університет Седертерна (Стокгольм), Швеція;

Пархоменко Владислав Анатолійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії, Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського, Україна;

Михайленко Галина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Макієнко Олексій Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри готельно-ресторанного та туристичного бізнесу, Херсонський державний університет, Україна;

Батенко Ганна Вячеславівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна;

Бойков Олег Юрійович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії, археології та методики викладання, Херсонський державний університет, Україна.

Офіційний сайт видання: <http://pahs.journal.kspu.edu>

Південний архів (історичні науки): Збірник наукових праць. Випуск XLI. – Івано-Франківськ : ХДУ, 2023. – 130 с.
© ХДУ, 2023

Certificate on state registration of printed mass medium, series KV No 7938, registered on 29.03.2003.

The journal is included in scientometric database Index Copernicus (the Republic of Poland)

Approved by the Decision of Academic Council of Kherson State University (protocol № 11, 24.04.2023)

EDITOR DIRECTOR:

Vodotyka Serhii Hryhorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

DEPUTY CHIEF EDITOR:

Cheremisin Oleksandr Viktorovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

ASSISTANT EDITOR:

Kuzovova Natalia Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

TECHNICAL SECRETARY:

Dyba Liudmyla Mykolaivna – Postgraduate Student at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

EDITORIAL BOARD MEMBERS:

Drozdz Roman Mykhailovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Honored Professor of Kherson State University, Professor at the Institute of History, Pomeranian Academy in Slupsk, Poland;

Robak Ihor Yuriiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of Social Sciences, Kharkiv National Medical University, Ukraine;

Ryzheva Nadiia Oleksandrivna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University, Ukraine;

Hrechko Denys Serhiiiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Research Associate at the Department of Archeology of the Early Iron Age, Institute of Archeology of the NAS of Ukraine;

Kotliarchuk Andrii – Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Research Associate at the Institute of Contemporary History of the School of Historical and Modern Studies, Södertörn University (Stockholm), Sweden;

Parkhomenko Vladyslav Anatoliiovych – Doctor of Historical Sciences, Professor, Professor at the Department of History, V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University;

Mykhailenko Halyna Mykolaivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Makiienko Oleksii Anatoliiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of Hotel, Restaurant and Tourism Business, Kherson State University, Ukraine;

Batenko Hanna Viacheslavivna – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine;

Boikov Oleh Yuriiiovych – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer at the Department of History, Archeology and Teaching Methods, Kherson State University, Ukraine.

Official website of edition: <http://pahs.journal.kspu.edu>

South Archive (Historical Sciences): Collected papers. Issue XLI. – Ivano-Frankivsk : Kherson State University, 2023. – 130 p.
© KSU, 2023

ЗМІСТ

Войтенко Ю. М. СТАНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ БАЛТІЇ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ВІДНОВЛЕНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.....	5
Гаврилишин П. М. СПРИЯННЯ БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ	13
Гавур В. А. ПОВОРІТ У ЯПОНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 2022 Р.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ	22
Грицюк Д. П. ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА МУЗЕЇФІКАЦІЯ АРХІТЕКТУРНОГО АНСАМБЛЮ «МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ» В РАМКАХ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ».....	33
Деркач Ю. О. ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ОСВІТНЬО-НАУКОВИХ ФАХІВЦІВ НА БАЗІ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ 1926–1928 РР.....	41
Коваленко Т. М. ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС 1937–1938 РР.: «СПРАВА ПОЛЬСЬКОГО КЛУБУ» В ХАРКОВІ.....	47
Красножон А. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУВАННЯ ГЛАСИСУ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.....	56
Митрофаненко Ю. С. ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НОВЕЛИ ЮРІЯ ЛИПИ «РУБАН»: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНОГО ДЖЕРЕЛА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ 1917–1922 РР.....	67
Морозан О. О. ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.	76
Сугацька Н. В., Каліцева О. В. ДО ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ БАЗИ ГОЛОКОСТУ	84
Трофімук-Кирилова Т. М., Карпюк А. В. ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА ВОЛИНІ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ	93
Фицик Л. А. УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.....	102
Чирук С. В. ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ШВЕДІВ З ЕСТОНІЇ ДО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У 1781–1783 РОКАХ	110
Шамрай О. Г. ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ РОБОТИ СІЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943–1950 РР.).....	121

CONTENTS

Voitenko Yu. M. FORMATION OF THE ARMED FORCES IN UKRAINE AND THE BALTIC STATES IN THE FIRST DECADE OF RESTORED INDEPENDENCE	5
Gavrylyshyn P. M. BOHDAN HAVRYLYSHYN’S SUPPORT TO THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS OF UKRAINE	13
Havur V. A. THE TURN IN JAPANESE-RUSSIAN RELATIONS IN 2022: CAUSES AND EFFECTS.....	22
Hrytsiuk D. P. PRESERVATION AND MUSEUMIFICATION OF THE ARCHITECTURAL ENSEMBLE “MEZHIBIZH FORTRESS” WITHIN THE ACTIVITIES OF THE STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESERVE “MEZHIBIZH”	33
Derkach Yu. O. PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT OF NATIONWIDE EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC SPECIALISTS BASED ON THE UKRAINIAN INSTITUTE OF CITIZENSHIP IN PRAGUE 1926–1928	41
Kovalenko T. M. THE POLISH OPERATION OF THE NKVS IN 1937–1938: “THE CASE OF THE POLISH CLUB” IN KHARKIV	47
Krasnozhan A. V. TO THE QUESTION OF THE DATING OF THE GLACIS AKKERMAN FORTRESS	56
Mytrofanenko Yu. S. HISTORICAL CONTEXT OF YURI LYPA NOVEL “RUBAN”: CRITICAL ANALYSIS OF THE LITERARY SOURCE OF THE LIBERATION ERA 1917–1922	68
Morozan O. O. TRAINING OF TEACHING STAFF IN THE MYKOLAIV REGION IN THE 20–30S OF THE TWENTIETH CENTURY	76
Sugatska N. V., Kalitseva O. V. ON THE TERMINOLOGY OF THE HOLOCAUST	85
Trofimuk-Kyrylova T. M., Karpiuk A. V. THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF THE PROSVITA SOCIETY IN VOLYN: OVERVIEW OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY	94
Fytsyk L. A. URBANIZATION PROCESSES ON UKRAINIAN LANDS AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY	102
Chyruk S. V. FEATURES OF SWEDISH MIGRATION FROM ESTONIA TO SOUTHERN UKRAINE IN 1781–1783 YEARS	110
Shamrai O. H. IDEOLOGIZATION OF THE WORK OF RURAL CULTURAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE POST-WAR PERIOD (1943–1950).....	121

УДК 93/94(091)

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-1

СТАНОВЛЕННЯ ЗБРОЙНИХ СИЛ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ БАЛТІЇ У ПЕРШЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ ВІДНОВЛЕНОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ

Войтенко Юрій Миколайович,
кандидат історичних наук, доцент,
докторант кафедри історії і культури України
та спеціальних історичних дисциплін,
Університету Григорія Сковороди в Переяславі
Polistnicht@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3782-5471

У даній статті здійснюється огляд становлення збройних сил в Україні і країнах Балтії протягом першого десятиліття відновлення ними незалежності. У ній зазначається, що оскільки ці країни наприкінці літа 1991 року проголосили свою незалежність, то для її утримання необхідно було сформувати власні армії. Враховуючи те, що цей процес у часі досить тривалий, то починаючи з осені 1991 року збройні сили цих країн проходять своє становлення та трансформацію.

Метою статті є аналіз процесу становлення збройних сил в Україні та країнах Балтії у перше десятиліття відновлення ними незалежності.

Під час дослідження процесу становлення збройних сил в Україні та країнах Балтії було використано **методи**: історико-порівняльний, ідіографічний, аналізу, синтезу та динаміки.

Результати. У даній статті зазначається, що Україна базувала свою нову армію на колишньому радянському спадку, а країни Балтії відмовились від цього і почали з «чистого аркушу» формувати власні збройні сили. Проте вже у перші місяці незалежності росія почала здійснювати демілітаризацію України. Українська влада взаємодіяла як з країнами-членами НАТО, так і з країнами СНД, що не сприяло якісному реформуванню Збройних сил України. Країни ж Балтії, у перші роки відновленої незалежності, взяли курс на тісну співпрацю з НАТО і згодом набули членства у цій Організації. Якщо українське керівництво з самого початку незалежності приділяло більше увагу збройним силам, то згодом зменшувало видатки на його утримання в умовах економічної кризи. Країни ж Балтії, навпаки, почали посилювати видатки та збільшувати свої армії наприкінці 90-х рр. XX ст. в умовах курсу до НАТО. Політична еліта країн Балтії була більш ідейно монолітною та далекоглядною за українську, що відобразалося також на питанні національної безпеки і зміцненні збройних сил.

Висновки. Отже, на процес становлення збройних сил в Україні і країнах Балтії впливали внутрішні (зрілість політичної еліти, стан економіки, радянський спадок тощо) та зовнішні (потенційні ризики нової окупації, зміцнення росії і її геополітики щодо сусідів, розширення НАТО тощо) чинники.

Ключові слова: військовослужбовці, армія, війська, флот, незалежність, безпека, закон.

FORMATION OF THE ARMED FORCES IN UKRAINE AND THE BALTIC STATES IN THE FIRST DECADE OF RESTORED INDEPENDENCE

Voitenko Yurii Mykolaiovych,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Doctoral student at the Department of History and
Culture of Ukraine and special historical disciplines,
Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav
Polistnicht@gmail.com
orcid.org/0000-0003-3782-5471

This article provides an overview of the formation of the armed forces in Ukraine and the Baltic countries during the first decade of their restoration of independence. It states that since these countries declared their independence at the end of the summer of 1991, it was necessary to form their own armies to maintain it. Considering that this process takes quite a long time, so starting from the fall of 1991, the armed forces of these countries are undergoing formation and transformation.

The **purpose** of the article is to analyze the process of formation of the armed forces in Ukraine and the Baltic states in the first decade of their restoration of independence.

During the study of the formation of the armed forces in Ukraine and the Baltic states, the following **methods** were used: historical-comparative, idiographic, analysis, synthesis and dynamics.

The **results.** This article notes that Ukraine based its new army on the former Soviet heritage, while the Baltic states abandoned this and began to form their own armed forces from a «clean sheet». However, already in the first months

of independence, Russia began to promote the demilitarization of Ukraine. The Ukrainian government interacted both with NATO member countries and with the CIS countries, which did not contribute to the qualitative reform of the Armed Forces of Ukraine. The Baltic countries, in the first years of regained independence, took a course for close cooperation with NATO and later acquired membership in this Organization. If the Ukrainian leadership from the very beginning of independence paid more attention to the armed forces, then later it reduced the expenses for its maintenance in the conditions of the economic crisis. The Baltic countries, on the contrary, began to increase spending and increase their armies at the end of the 1990s. in terms of the course to NATO. The political elite of the Baltic countries was more ideologically monolithic and far-sighted than the Ukrainian one, which was also reflected in the issue of national security and the strengthening of the armed forces.

Conclusions. Therefore, the process of formation of the armed forces in Ukraine and the Baltic countries was influenced by internal (maturity of the political elite, state of the economy, Soviet legacy, etc.) and external (potential risks of a new occupation, strengthening of Russia and its geopolitics towards its neighbors, NATO expansion, etc.) factors.

Key words: servicemen, army, troops, navy, independence, security, law.

Вступ. Існування незалежної держави нерозривно пов'язано з її безпекою, яку забезпечує її військо. Враховуючи сьогоденні геополітичні реалії у частині загрози безпеці та існуванню держави з боку росії, варто розглянути тенденцію еволюції збройних сил як в Україні, так і у країнах Балтії (Литви, Латвії та Естонії). Адже сьогодення військова агресія росії проти України є наслідком роззброєння та зменшення особового складу збройних сил нашої держави ще з перших років незалежності, на відміну від країн Балтії, які розуміли небезпеку від пострадянського центру та прагнули до членства в НАТО як гаранта спільної безпеки. Тому аналіз процесу формування та становлення збройних сил (як прогрес, так і регрес) в Україні та країнах Балтії лежить в основі даного викладу.

Метою дослідження є порівняння процесу становлення збройних сил в Україні та країнах Балтії у перше десятиліття відновлення ними незалежності з урахуванням історичних, політичних чинників та геополітичних чинників (зокрема вплив РФ та курс на НАТО).

Під час дослідження були використано такі **методи:** історико-порівняльний у проведенні політики становлення збройних сил в Україні та країнах Балтії; ідеографічний, згідно з яким описано стан збройних сил зазначених країн у конкретний період часу; аналізу та синтезу даних щодо наявних збройних сил та ресурсів; динаміки, зокрема у частині виявлення кількісних та якісних параметрів у збройних силах даних країн порівняння.

1. Становлення збройних сил України

24 серпня 1991 р., у день Акту проголошення незалежності України, Верховна Рада ухвалила постанову «Про військові формування в Україні» (Постанова, 1991). Згідно з нею всі дислоковані на території незалежної України військові формування підпорядковувались Верховній Раді України. Цією ж Постановою було утворено Міністерство оборони України.

11 жовтня 1991 р. парламент ухвалює Концепцію оборони і будівництва Збройних Сил України, а також постановляє утворити Раді оборони України, затвердивши її Положення та відповідних посадовий штат (Воєнна, 2013).

Після всенародного референдуму та виборів першого президента 1 грудня Верховна Рада 6 грудня 1991 р. ухвалює закони: «Про оборону України» та «Про Збройні Сили України». Тоді ж було призначено першого міністра оборони України – генерал-полковника К. Морозова (Литвин, 2009: 691).

З початку 1992 року усі дислоковані на українській землі військові мали можливість продовжити службу за умови складення ними присяги на вірність народу України (Воєнна, 2013). З цього часу військовослужбовці у різних родах військ на всій території України почали нести відповідну службу і виконувати поставлені українським командуванням завдання.

Одним з перших завдань незалежної України було забезпечення контролю над державним кордоном. Для цього створювалися Прикордонні війська України, яких спочатку почали формувати на базі Західного прикордонного округу ще Радянського Союзу. До військовослужбовців застосовувались ті самі вимоги, як і до інших родів військ (складення присяги). Так, 12 січня 1992 року прикордонники склали присягу на вірність народу України і заступили до контролю державного кордону по всьому його периметру, загальною протяжністю у понад 7 тис. км (Литвин, 2009: 693).

Протягом 1991–1994 років Україна повернула на свою території тих військовослужбовців, які проходили службу за її межами, а ті, хто бажав виїхати з країни – мали таку можливість.

Варто зазначити, що восени 1991 року в Україні дислокувалися війська у кількості понад 800 тис. військовослужбовців (Плохій, 2016: 416). Така кількість військ входила складу Чорноморського флоту, а також до 10 армій: три загальновійськові, чотири повітряні, дві танкові і одна ракетна (Литвин, 2009: 690–691).

Згідно з ухваленою у жовтні 1991 р. Концепцією розбудови Збройних сил України армія мала становити чисельність біля 400 тис. військовослужбовців. Згодом почалося поступове зменшення особового складу Збройних сил. Так, станом на осінь 1993 р. їх кількість вже становила 455 тис., через два роки – 400 тис., а у 1999 р. – 310 тис.

(Воєнна, 2013). На думку президента Л. Кравчука, на той час *«Україні потрібна була невелика, не обтяжлива для економіки мобільна армія»* (Лазоркін, 2011). Отже, окрім безпекової складової щодо кількісного параметру збройних сил, був ще й економічний.

Окрім того, 19 жовтня 1993 року парламент ухвалив Воєнну доктрину, згідно з якою Україна не вважає жодну державу світу своїм потенційним противником (Воєнна, 1993). Відповідно, перестала бути потреба мати на своїй території велику кількість військовослужбовців, особливо яку мала УРСР до 1991 року. Враховуючи визнання України як держави на міжнародному рівні та розширення дипломатичних відносин з іншими країнами, поява такої Доктрини з відповідним акцентом (не маючи потенційних противників) було виправданим кроком, адже свідчить про мирне співіснування з усіма іншими державами світу. З іншого боку, така позиція сприяла денуклеаризації України, особливо з боку США та Росії.

Якщо всі інші військові формування без особливих проблем перейшли на бік України, то найскладнішим питання виявилось збереження та розподілу Чорноморського флоту СРСР. При цьому Постанова Верховної Ради України «Про військові формування в Україні» (від 24 серпня 1991 р.) підпорядковувала абсолютно всі військові формування на її території, зокрема і даний флот. Така позиція української сторони не отримала легітиматії з боку сусідньої Росії, яка не погодилась на таке однозначне трактування приналежності даного флоту Україні. Тому починаючи з січня 1992 року починається тернистий шлях п'ятирічних дипломатичних зусиль між українською та російською сторонами щодо поділу Чорноморського флоту. Остаточну ж угоду про поділ цього флоту між Україною та Росією буде укладено аж 28 травня 1997 року (Угода, 1997). Відповідно до неї Україна отримає лише 1/5 частину суден (кораблів, катерів тощо) цього флоту у незадовільному стані, Росія ж матиме найбільше і новіших суден, які вона по факту використовувала весь цей період, спільне базування цих розділених баз у Севастополі, який росіяни орендуватимуть протягом 20 років (проте через 17 років вони захоплять і анексують не лише свої морські бази у м. Севастополь, а й увесь півострів Крим).

Окремим питанням, яке більше турбувало американську та російську сторону, була наявність в незалежній Україні ядерної зброї, які вона «успадкувала» з СРСР. Так, в Україні був розміщений третій у світі ядерний потенціал, який вона отримала у співвідношенні 15% відносно тієї ядерної зброї, яка розміщувалася на її території раніше (Грицак, 2022: 564). Так, Україною було успадковано 176 міжконтинентальних балістичних ракет стратегічного призначення. З них 130 ракет СС-19

на рідкому паливі (по шість ядерних боеголовок кожна) і 46 ракет СС-24 на твердому паливі (по десять ядерних боеголовок відповідно). Також Україна успадкувала радянську військову авіацію, таку як бомбардувальники Ту-95мс та Ту-160 (разом 21 шт.) з боекомплектom понад 500 крилатих ракет (Х-55СМ) (Воєнна, 2013).

Окрім ядерної зброї стратегічного призначення, в Україні була тактична ядерна зброя. За різними підрахунками, в Україні до 1992 року зберігалось біля 3000 ядерних зарядів для такої зброї, значна частина яких була на Чорноморському флоті у Севастополі. Оскільки у цей час відбувалася боротьба між Україною та РФ за цей флот, то саме російська сторона, за підтримки командування ЧФ, до 6 травня 1992 р. вивезла всю тактичну ядерну зброю на свою територію достроково (на 25 днів), навіть без контролю української сторони. З цього приводу командувач Чорноморським флотом СРСР адмірал І. Касатонов, який у січні 1992 року перейшов на бік Росії, сказав: *«Як вивезли ядерну зброю, так і повернемо!»* (Якимович, 2016: 356). Парламентська газета «Голос України» наступного дня (7 травня) на першій шпальті свого номеру оприлюднила з цього приводу інформацію з таким заголовком: *«Завершено виведення тактичної ядерної зброї з території України»* (Завершено, 1992).

Отже, протягом п'яти місяців після розпаду СРСР з України до РФ була забрана вся тактична ядерна зброя, а протягом п'яти років – стратегічна ядерна. Таке квапливе вирішення цього питання свідчило про нерішучість української нової влади і про вагоме значення його для російської та американської сторін. Окрім того, ядерна зброя стратегічного призначення була вивезена з України до РФ остаточно до 1 червня 1996 р. у зв'язку з приєднанням Договору про нерозповсюдження ядерної зброї, а також до гарантій безпеки у зв'язку з приєднанням до зазначеного Договору у Будапешті 5 грудня 1994 р. (підписана сторонами: Україною, РФ, Великою Британією та США). Попри це, остаточне розформування Ракетної 43 армії, яка раніше мала у своєму розпорядженні ракети з ядерними боеголовками, відбулося 2002 року (Воєнна, 2013).

Українські Збройні сили, за мандатом ООН, почали здійснювати миротворчі операції у світі. Так, батальйон українських збройних сил (у кількості 420 військовослужбовців), згідно з парламентською Постановою № 2538-XII «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих силах Організації Об'єднаних націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії» від 3 липня 1992 р. (Постанова, 1992), здійснював миротворчі місії на територіях Балканських країн (колишньої Югославії). Так, наші військовослужбовці протягом 1992–1995 рр. успішно виконував

свою місію у Сараєво, Боснії і Герцеговині та Хорватії.

Окрім цього, Збройні сили України беруть участь у співпраці з своїми колегами на заході, зокрема і з країнами НАТО. Так, внаслідок підписання Рамкового документу між Україною та НАТО 8 лютого 1994 року країна визначила свою участь у програмі «Партнерство заради миру». Наступного року до штаб-квартири НАТО у Брюсселі були відправлені з України перші офіцери зв'язку, а пізніше відкрито офіси зв'язку. 9 липня 1997 року у Мадриді Президент України підписав Хартію про особливе партнерство між Україною та НАТО, що поглибило відносини між сторонами, зокрема і у військовій сфері (Партнерство, 2019). З 1998 року здійснює свою діяльність спільна робоча група з реалізації військової реформи по лінії Україна-НАТО.

Загалом протягом 90-х років XX ст. на Яворівському полігону відбувалися спільні з військами країн-членами НАТО навчання під назвою «Козацький степ», а з 1997 року такі спільні навчання проводилися у акваторії Чорного моря під назвою «Сі-бриз».

При цьому, пропри спільні навчання та тісну взаємодію з цим Альянсом у другій половині 1990-х – поч. 2000-х рр., внаслідок внутрішньополітичних процесів (криз), багатовекторної зовнішньої політики, а також загрози з боку росії, Україна так і не стала повноцінним його учасником, що пізніше, на думку автора, уможливило агресію РФ проти нашої країни.

Тобто, попри те, що РФ визнала Україну як незалежну державу ще 5 грудня 1991 року, перша постійно боролися за те, щоб забрати собі озброєння (від стрілецького до ядерного), яке ми успадкували з колишнього СРСР, спадкоємницею якого вони себе вважають. У зв'язку з досягнутими компромісами між сторонами, Україна (за підтримки США) передавала залишену у неї після розпаду Радянського Союзу стратегічну і тактичну ядерну зброю, а також стратегічну авіацію, крилаті та інші ракети, більшість суден Чорноморського флоту з відповідною інфраструктурою у Севастополі.

Незважаючи на це, Україна у перше десятиліття незалежності змогла сформувати власні збройні сили у межах 300 тис. військовослужбовців і при цьому не стала учасником жодних військових конфліктів того періоду. Останні ж, за підтримки РФ, мали місце поруч нашою державою (війни у Придністров'ї 1992–1993 рр., у Абхазії 1992–1993 рр., у Чечні 1994–1996 рр.).

2. Становлення збройних сил країн Балтії

Країни ж Балтії почали формувати власні збройні сили та відповідну інфраструктуру одразу після проголошення незалежності кожної з країн.

Литва почала формувати свої збройні сили з осені 1991 року, а вже 2 січня 1992 року було

сформовано Міністерство національної оборони та почався призов на військову службу. Тоді ж Литва відновила свою авіацію та флот та заснувала власну військову школу.

Офіційно Військо Литовське вважається відродженим внаслідок проголошення його Відновленим Сеймом Литви 19 листопада 1992 року, яке становило 7 тисяч військовослужбовців (Литва, 1993: 63).

Проте залишалася складною ситуація з існування радянського «спадку» у вигляді російських військових та їх баз на території Литви. Така проблема була властивою для усіх країн Балтії на початку 90-х рр. XX ст. Зрештою, литовські керівники змогли її вирішити найпершими серед країн Балтії. Так, внаслідок ряду зустрічей та пошуків компромісів між двома державами, 31 серпня 1992 року у Москві було ухвалено рішення щодо виведення російських військ з території незалежної Литви у строк до 31 серпня 1993 року, що, врешті, відбулося в останній день літа 1993 року.

Виведення російських військ з Литви сприяло більш ширшому розвитку військової та дипломатичної діяльності керівництва держави, оскільки, на думку голови литовського парламенту В. Ландсбергиса: «1 вересня (1993 р.) був для нас першим справжнім днем свободи» (Ландсбергис, 2022).

Вже з початку 1994 року Литва почала взаємодіяти з НАТО. Спочатку це була програма «Партнерство заради миру», а пізніше збройні сили Литви стали активно долучатися до миротворчих місій Альянсу у «гарячих точках» (Боснії, Косово, а пізніше у Афганістані, Іраку тощо) (Литва, 2011).

У 2000 році за рішенням уряду Литви було збільшено кількість особового складу збройних сил до 13 тис. (Литва, 2000: 56), що свідчить про реформування війська за зразком НАТО.

Протягом першого десятиліття співпраці литовських збройних сил з НАТО (1994–2004 рр.) сприяло досягнення країною необхідних критеріїв набуття членства у цьому Альянсі, що пізніше призвело до вступу Литви у склад цієї організації 29 березня 2004 року.

Ще одна з країн Балтії – Латвія – почала восени 1991 року з «нуля» створювати Міністерство оборони та власні збройні сили. Нова влада у незалежній республіці не намагалася будувати силовий блок на колишньому радянському спадку, який вважала окупаційним та вимагала його якнайшвидшого виведення зі своєї території.

Офіційно російські (колишні радянські) війська покинули територію незалежної Латвії 31 серпня 1994 року, внаслідок підписання 30 квітня 1994 р. у Москві міждержавного латвійсько-російського договору щодо виведення цих військ з їх воєнною інфраструктури.

Попри це, Латвія почала створювати власні збройні сили. Хоча протягом 90-х р. XX ст. їх

розвиток був досить незначним, про що свідчить та обставина, що Концепція оборони держави була затверджена лише через чотири роки після оголошення їх незалежності (тобто аж у 1995 р.). При цьому до 1999 року не було виділено достатньо коштів для повної реалізації зазначеної Концепції, та і взагалі, обороноздатність країни у цей період не була цілеспрямованою і носила більше декларативний, ніж результативний характер. (Історія, 2005: 437).

Щоб розуміти низький рівень формування збройних сил Латвії у середині 90-х рр., варто розглянути видатки на їх утримання з боку уряду. Так, в ухваленій парламентом Латвії (Сеймом) 15 червня 1999 року «Декларації про роботу Кабінету міністрів» містилася позиція, згідно з якою необхідно було довести фінансування оборони країни до 2003 року у розмірі 2% від ВВП (Історія, 2005: 437). Це є показником того, що у перше десятиліття відновленої незалежності уряд Латвії виділяв значно менше, ніж 2% на оборону країни, що свідчить про невисоку пріоритетність для влади цього напрямку державної політики.

Змнив ситуацію у цій сфері курс країни до НАТО, який вимагав від потенційних кандидатів відповідного оснащення, кількості та якості збройних сил. Так, вже наприкінці 90-х рр. XX ст. почалося активне реформування Міністерства оборони Латвії та її Збройних сил у відповідності до стандартів НАТО. 1999 року набув чинності Закон про національні збройні сили, а також урядом була затверджена нова Концепція оборони, в основі якої лежало формування всезагальної територіальної оборони, а також тісна взаємодія з силами країн НАТО (Історія, 2005: 437).

Курс Латвії на НАТО сприяв реформуванню у всьому силовому блоці держави. Так, Міністерство внутрішніх справ отримало у своє підпорядкування Прикордонну службу, яка до цього належала до Національних збройних сил, а громадське добровольче формування «Земессардзе» стали частиною останніх (Історія, 2005: 437).

Відповідно, внаслідок такої реформи силових структур у складі Національних збройних сил Латвії нараховувалось 1350 офіцерів, 1900 інструкторів, 1200 солдат, 1000 військовослужбовців строкової служби, 11 650 добровольців (земессаргів), 200 військових співробітників і 400 цивільних співробітників (Історія, 2005: 438).

Тобто якщо Латвія з проголошенням відновленої незалежності почала поступово формувати власні збройні сили, то з 1999 року країна почала активно виконувати «домашнє завдання» у цій сфері, реформувавши та зміцнивши протягом наступних п'яти років сектор оборони своєї країни з метою стати повноправним членом НАТО, що, зрештою, відбулося 29 березня 2004 року. Так, курс Латвії на НАТО став активним стимулом для

зміни підходу у формуванні та функціонуванні власних збройних сил цієї країни.

Ще одна з «балтійських сестер», Естонія, почала також восени 1991 року формувати власні збройні сили, які поділяються на війська: сухопутні, повітряні, морські та Кайтселіт. На забезпечення цих Оборонних військ, які входять у Оборонні сили країни, державний бюджет щороку виділяє 2%, що є достатнім показником для країни. Закон про військову службу регламентує статус Оборонних військ Естонії.

В Естонії навіть окремі частини Міністерства внутрішніх справ комплектуються військовослужбовцями. До них відносяться рятувальні підрозділи, а також прикордонники.

Перед керівництвом незалежної Естонії, як і перед Латвією та Литвою, стояла проблема з виводом російських військ зі своєї суверенної території. Протягом трьохрічних зустрічей сторони у Москві 26 липня 1994 року підпишуть договір про виведення цих військ, яке відбудеться в один день з її латвійською сусідкою (31 серпня 1994 року). Ця подія у новітній історії Естонії вважатиметься однією з важливих у досягненні її дипломатії часів відновленої незалежності (В Талліне, 2019).

Як і Литва, Естонія у 1994 році приєдналася до програми «Партнерство заради миру», яку проводить НАТО, і взаємодіяла з цим Альянсом аж до вступу 29 березня 2004 р. Це сприяло реформуванню та зміцненню Оборонних військ Естонії.

Оборонні сили Естонії включали 8 батальйонів з чисельністю 5,8 тис. військовослужбовців. З них: сухопутні війська – 5,2 тис., військово-повітряні сили – 250 чол., військово-морські сили – 350 чол. (станом на 1999 рік) (В Естонії, 2023). Така кількість була досить незначною навіть для такої невеликої країни як Естонія. Проте пізніший вступ країни до НАТО кількісно та якісно змінив ці показники і сприяв зміцненню обороноздатності цієї балтійської країни.

Окрему військову групу в Естонії складає т.зв. «Кайтселіт». Це військове об'єднання добровольців та професійних військових у вигляді збройної громадської організації за підтримки держави. До складу цієї організації нараховує понад 8 тис. добровольців. Окрім них, до цього об'єднання також входять жіночі та молодіжні організації (4 тис. осіб). Тобто весь Кайтеліт складає близько 13 тис. осіб, що понад вдвічі більше, ніж Оборонні війська (В Естонії, 2023).

Висновки. Таким чином, в Україні і країнах Балтії після проголошення відновлення ними своєї незалежності одразу почався процес становлення власних збройних сил. Якщо Україна таке будівництво здійснювала на радянському «фундаменті» з відповідною інфраструктурою та вже новою присягою для офіцерів, а також з набором

вже нових військовослужбовців зі своєї країни, то у країни Балтії будували свою армію з «чистого аркушу». Балтії вирішили позбутися всього радянського спадку, вважаючи його окупаційним, а отже – неприпустимим для його подальшого існування у незалежній державі та сприяли швидкому виведенню російських військ зі своєї суверенної території (Литва у серпні 1993, а Латвія та Естонія у серпні 1994 р.).

Якщо Україна успадкувала від СРСР третій ядерний потенціал у світі і значний Чорноморський флот, на що претендувала РФ і внаслідок значних дипломатичних зусиль (протягом п'яти-шести років) та компромісів змогла собі це забрати, то країни Балтії погодились добровільно повністю віддати все російське майно зі своєї землі, вважаючи його ворожим спадком окупантів.

Доки українська влада взаємодіяла і з країнами НАТО, і з країнами СНД, проводячи політику т.зв. «багатовекторності», що, врешті, призвело до неприєднання України у Північноатлантичний альянс, а у майбутньому сприяло російській агресії, то країни Балтії одразу ж відмовились від приєднання до східних союзів з колишніми

пострадянськими країнами і активно почали працювати у тісній взаємодії з НАТО з метою членства у цьому Блоці Північноатлантичних країн (приєднавшись всі троє одночасно – 29 березня 2004 року).

Якщо Україна протягом першого десятиліття незалежності поступово зменшувала кількісний та якісний склад своїх Збройних сил, то країни Балтії протягом цього періоду його збільшували та покращували.

Даний історико-порівняльний аналіз показує, що, на відміну від країн Балтії, які одразу з відновленням незалежності власних держав, розуміючи потенційну небезпеку від центру колишньої метрополії у майбутньому, збільшували чисельність і модернізували свої збройні сили та пішли на зближення з НАТО і стали його повноправними членами, українське керівництво своєю зовнішньополітичною невизначеністю і політичною різновекторністю, а також через постійний тиск з боку російської влади (як на саму Україну, так і на країн-партнерів на Заході) не привело державу до вступу в Північноатлантичний альянс під час його розширення на Схід.

Література:

1. В Естонії хочуть майже вдвічі збільшити чисельність армії воєнного часу. 1 березня 2023 р. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-estoniyi-hochut-majzhe-vdvichi-zbilshyty-chyselnist-armiyi-voyennogo-chasu/> (дата звернення: 3.03.2023).
2. В Талліне 25-летие вывода из Эстонии российский войск отметят салютом. 29 августа 2019 г. URL: <https://rus.err.ee/974585/v-tallinne-25-letie-vyvoda-iz-jestonii-rossijskih-vojsk-otmetjat-saljutom> (дата звернення: 1.03.2023).
3. Воєнна доктрина України. Постанова Верховної Ради України. 19.10.1993. № 3529-VII. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/166159_526551 (дата звернення: 5.03.2023).
4. Воєнна історія. Сайт Міністерства оборони України. 17 вересня 2013. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.html> (дата звернення: 2.03.2023).
5. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної нації XIX–XX століття. Київ: Yakaboo Publishing, 2022. 656 с.
6. Завершено виведення тактичної ядерної зброї з території України. *Голос України*. 7 травня, 1992. № 83. URL: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1992-05 (дата звернення: 1.03.2023).
7. Історія Латвії XX ст. / Блейере Д. та ін. Рига: «Юмава», 2005. 500 с.
8. Лазоркін В. Збройні сили України: 1991-2011. 6 грудня 2011. URL: <https://universum.lviv.ua/journal/2011/6/lazork.htm> (дата звернення: 6.03.2023).
9. Ландсбергис о выводе российских войск: 1 сентября было для нас первым настоящим днем свободы. 1 сентября 2022 г. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1770456/landsbergis-o-vyvode-rossiiskikh-voisk-1-sentiabria-bylo-dlia-nas-pervym-nastoiashchim-dnem-svobody> (дата звернення: 2.03.2023).
10. Литва завершує свою участь в навчальній місії НАТО в Іраку. Литовський кур'єр. 2011. Вип. 52. URL: https://www.kurier.lt/litva-zavershaet-svoe-uchastie-v-obuchayu/?doing_wp_cron=1677494531.2606770992279052734375 (дата звернення: 1.03.2023).
11. Литва. *Зарубежное военное обозрение*. 1993. Вип. 2. С. 63.
12. Литва. *Зарубежное военное обозрение*. 2000. Вип. 7. С. 56.
13. Литвин В. Історія України : підручник. Київ : Наукова думка, 2009. 823 с.
14. Партнерство заради миру. Україна-НАТО. 24 грудня 2019. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/partnerstvo-zaradi-miru> (дата звернення: 5.03.2023).
15. Плохій С. Брама Європи: історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 496 с.
16. Постанова Верховної Ради України «Про участь батальйонів Збройних сил України в Миротворчих силах Організації Об'єднаних націй у зонах конфліктів на території колишньої Югославії» від 3 лип-

ня 1992 р. № 2538-XII. URL: <https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/UBDID/21.php> (дата звернення: 3.03.2023).

17. Постанова Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. № 1431-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12#Text> (дата звернення: 4.03.2023).
18. Угода між сторонами про статус та умови перебування Чорноморського флоту Російської Федерації на території України від 28 травня 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text (дата звернення: 1.03.2023).
19. Якимович Б. Військо-морські сили України. Від відновлення до анексії Криму (1991–2014). Наукові зошити історичного факультету Львівського університету. 2016. Вип. 17. С. 350–367.

References:

1. V Estonii khochut maizhe vdvichi zbilshyty chyselnist armii voiennoho chasu 1 bereznia 2023 r. [In Estonia, they want to almost double the size of the wartime army. March 1, 2023]. URL: <https://mil.in.ua/uk/news/v-estoniyi-hochut-majzhe-vdvichi-zbilshyty-chyselnist-armiyi-voyennogo-chasu/> [in Ukrainian].
2. V Tallyne 25-letye vivoda iz Estonyy rossiyskiy voisk otmetiat saljutom. 29 avhusta 2019 h. [In Tallinn, the 25th anniversary of the withdrawal of Russian troops from Estonia will be celebrated with fireworks. August 29, 2019]. URL: <https://rus.err.ee/974585/v-tallinne-25-letie-vyvoda-iz-jestonii-rossijskih-vojsk-otmetjat-saljutom> [in Russian].
3. Voienna doktryna Ukrainy. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy. 19.10.1993. № 3529-VII [Military doctrine of Ukraine. Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine. 19.10.1993. No. 3529-VII.]. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/166159_526551 [in Ukrainian].
4. Voienna istoriia. Sait Ministerstva oborony Ukrainy. 17 veresnia 2013 [Military history. Website of the Ministry of Defense of Ukraine. September 17, 2013]. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/istoriya.htm> [in Ukrainian].
5. Hrytsak, Ya. (2022). Narys istorii Ukrainy. Formuvannia modernoi natsii XIX–XX stolittia [Essay on the history of Ukraine. Formation of a modern nation of the 19th and 20th centuries]. Kyiv: Yakaboo Publishing, 2022. 656 p. [in Ukrainian].
6. Zaversheno vyvedennia taktychnoi yadernoi zbroi z terytorii Ukrainy [The withdrawal of tactical nuclear weapons from the territory of Ukraine has been completed]. Holos Ukrainy. 7 travnia, 1992. № 83. URL: http://www.golos.com.ua/edition_archive/1992-05 [in Ukrainian].
7. Istoriiia Latvii XX st. [History of Latvia in the 20th century]. / Bleiere D. ta in. Ryha: “Iumava”, 2005. 500 p. [in Ukrainian].
8. Lazorkin, V. (2011). Zbroini syly Ukrainy: 1991–2011 [Armed Forces of Ukraine: 1991–2011]. URL: <https://universum.lviv.ua/journal/2011/6/lazork.htm> [in Ukrainian].
9. Landsberhys o vivode rossiyskykh voisk: 1 sentiabria bilo dlia nas pervim nastoiashchym dnem svobodu [Landsbergis on the withdrawal of Russian troops: September 1 was the first real day of freedom for us.]. 1 sentiabria 2022 h. URL: <https://www.lrt.lt/ru/novosti/17/1770456/landsbergis-o-vyvode-rossiiskikh-voisk-1-sentiabria-bylo-dlia-nas-pervym-nastoiashchim-dnem-svobody> [in Russian].
10. Lytva zavershuie svoiu uchast v navchalnii misii NATO v Iraku [Lithuania ends its participation in the NATO training mission in Iraq]. Lytovskiy kurier. 2011. Vyp. 52. URL: https://www.kurier.lt/litva-zavershaet-svoe-uchastie-v-obuchayu/?doing_wp_cron=1677494531.2606770992279052734375 [in Russian].
11. Lytva [Lithuania]. Zarubezhnoe voennoe obozrenye. 1993. Vyp. 2. P. 63 [in Ukrainian].
12. Lytva [Lithuania]. Zarubezhnoe voennoe obozrenye. 1993. Vyp. 2. P. 63 [in Ukrainian].
13. Lytvyn, V. (2009). Istoriiia Ukrainy: pidruchnyk [History of Ukraine: a textbook]. K.: Naukova dumka. 823 p. [in Ukrainian].
14. Partnerstvo zarady myru [Partnership for Peace]. Ukraina-NATO. 24 hrudnia 2019. URL: <https://ukraine-nato.mfa.gov.ua/ukrayina-nato/partnerstvo-zaradi-miru> [in Ukrainian].
15. Plokhii, S. (2016). Brama Yevropy: istoriia Ukrainy vid skifskykh voien do nezalezhnosti [Gateway to Europe: the history of Ukraine from the Scythian wars to independence]. Kharkiv: “Klub simeinoho dozvillia”. 496 p. [in Ukrainian].
16. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy “Pro uchast batalioniv Zbroinykh syl Ukrainy v Myrotvorchkykh sylakh Orhanizatsii Obiednanykh natsii u zonakh konfliktiv na terytorii kolyshnoi Yuhoslavii” vid 3 lypnia 1992 r. № 2538-XII [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine “On the participation of battalions of the Armed Forces of Ukraine in the United Nations Peacekeeping Forces in conflict zones on the territory of the former Yugoslavia” dated July 3, 1992 No. 2538-XII]. <https://cn.archives.gov.ua/expos/temat/UBDID/21.php> [in Ukrainian].
17. Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 24 serpnia 1991 r. № 431-VIII [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine dated August 24, 1991 No. 1431-VIII]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1431-12#Text> [in Ukrainian].

18. Uhoda mizh storonamy pro status ta umovy перебування Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii na terytorii Ukrainy vid 28 travnia 1997 r. [Agreement between the parties on the status and conditions of stay of the Black Sea Fleet of the Russian Federation on the territory of Ukraine dated May 28, 1997]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/643_076#Text [in Ukrainian].
19. Iakymovych, B. (2016). Viisko-morski syly Ukrainy. Vid vidnovlennia do aneksii Krymu (1991–2014) [Naval Forces of Ukraine. From the restoration to the annexation of Crimea (1991–2014)]. Naukovi zoshyty istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu.. Vyp.17. PP. 350–367. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 13.03.2023
The article was received 13 March 2023

УДК 327(477):929Б.Гаврилишин
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-2>

СПРИЯННЯ БОГДАНА ГАВРИЛИШИНА РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН УКРАЇНИ

Гаврилишин Петро Михайлович,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин, докторант
Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника
gavryshp@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1187-9028*

Метою дослідження є з'ясувати, як представник української діаспори Богдан Гаврилишин посприяв у налагодженні та розвитку міжнародного співробітництва української держави. **Методологічною основою дослідження** стали методи аналізу, синтезу, принципи історизму та об'єктивності. Основні результати дослідження. Саме у визначений період часу на території Центральної та Східної Європи відбулись значущі геополітичні зміни у зв'язку розпадом Союзу Радянських Соціалістичних Республік та ліквідації Організації Варшавського договору. Ці події призвели до проголошення української незалежності та налагодження міжнародного співробітництва, з метою повноправного входження до грона вільних країн світу. У результаті цих процесів надзвичайно важливим було налагодження особистих міжлюдських контактів із провідними світовими лідерами та діячами. У зв'язку із цим на допомогу українській державності та дипломатії прийшов Богдан Дмитрович Гаврилишин. **Висновки.** У своїх мемуарах та даних ним у різний час інтерв'ю Богдан Гаврилишин ділився побаченими враженнями та здійсненими за його участі справами, які неможливо знайти в інших видах історичних джерел. Однією з провідних тем його як спогадів, так і діяльності стало покращення ефективності українського народу. Складовою ефективності є також встановлення міжнародних контактів. У результаті проведеного дослідження встановлено, що він був радником президента Леоніда Кравчука та трьох прем'єр-міністрів, допомагаючи їм встановлювати вагомих світових контактів. Науковець ввів українську еліту до Всесвітнього економічного форуму в Давосі, що значно розширило її контакти та можливості для розвитку України. Зневірившись в українських політиках, вчений у 2010 р. засновує Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина, метою якого є підготовка значної групи молодих українців, які на власному досвіді вивчили б як функціонують передові держави Європи, та змогли б змінити Україну на краще.

Ключові слова: Богдан Гаврилишин, діаспора, незалежна Україна, радник президента, інституції, міжнародні відносини, благодійний фонд.

BOHDAN HAVRYLYSHYN'S SUPPORT TO THE DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL RELATIONS OF UKRAINE

Gavrylyshyn Petro Mykhailovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department
of International Relations,
Doctoral Student
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
gavryshp@ukr.net
orcid.org/0000-0002-1187-9028*

The research purpose is find out how the representative of the Ukrainian diaspora Bohdan Hawrylyshyn contributed to the establishment and development of international cooperation of the Ukrainian state. **The methodological foundation of the research** became methods of analysis, synthesis, principles of historicism and objectivity. The main results of the study. It was during a certain period of time that significant geopolitical changes took place in the territory of Central and Eastern Europe due to the collapse of the Union of Soviet Socialist Republics and the liquidation of the Warsaw Pact Organization. These events led to the declaration of Ukrainian independence and the establishment of international cooperation, with the aim of full-fledged entry into the group of free countries of the world. As a result of these processes, it was extremely important to establish personal interpersonal contacts with leading world leaders and figures. In this regard, Bohdan Dmytrovych Hawrylyshyn came to the aid of Ukrainian statehood and diplomacy. **Conclusions.** In his memoirs and interviews given by him at different times, Bohdan Gavrylyshyn shared the impressions he saw and the things he did with his participation, which cannot be found in other types of historical sources. Improving the efficiency of the Ukrainian

people became one of the leading themes of both his memories and activities. Establishing international contacts is also a component of efficiency. As a result of the conducted research, it was established that he was an adviser to President Leonid Kravchuk and three prime ministers, helping them to establish important global contacts. The scientist introduced the Ukrainian elite to the World Economic Forum in Davos, which significantly expanded their contacts and opportunities for the development of Ukraine. Disillusioned with Ukrainian politicians, the scientist founded the Bohdan Gavrylyshyn Charitable Foundation in 2010, the purpose of which is to train a significant group of young Ukrainians who would learn from their own experience how advanced European states function and be able to change Ukraine for the better.

Key words: Bohdan Hawrylyshyn, diaspora, independent Ukraine, adviser to the president, institutions, international relations, charity fund.

1. Вступ. Серед багатьох відомих діячів української діаспори у світі виділяється Богдан Гаврилишин (1926–2016) – український та швейцарський фахівець з економіки, член Римського клубу, іноземний член НАН України, президент Фонду Богдана Гаврилишина, громадянин Канади, почесний консул України в Швейцарії, меценат та громадський діяч (Віднянський, 2014). Його постать викликає посилену увагу для дослідників тим, що це той нечастий випадок, коли представник діаспори повертався з еміграції в Україну, залишався тут жити і при цьому мав можливість, тією чи іншою мірою, впливати на державотворчі процеси.

Богдан Гаврилишин є знаною особистістю періоду української незалежності. Про нього, на даний момент, не існує значної кількості наукових праць. З вітчизняних вчених його наукові здобутки досліджували Михайло Голянич (Голянич, 2017: 472–474), Олексій Геращенко (Геращенко, 2019: 116–120), біографію детальніше описували родичі в Україні Тетяна Гаврилишин і Володимир Гаврилишин (Гаврилишин, Гаврилишин, 2004: 208–214). У Швейцарії його життя описала Віржині Пуаеттон (Пуаеттон, 2019). Невеликі довідки про Богдана Гаврилишина уміщені в трьох енциклопедичних виданнях (Віднянський, 2014; Железняк, 2016; Мельничук, 2002). Втім, жодна з даних праць не містить більш глибоку інформацію про його взаємодію та допомогу українським державним інституціям у налагодженні міжнародних стосунків. Нами вже дотично піднімалася дана тема в контексті допомоги діаспори для молодшої української державності (Гаврилишин, 2022).

Метою статті є дослідити як представник української еміграції Богдан Гаврилишин посприяв у налагодженні та розвитку міжнародного співробітництва української держави. Для цього ставимо собі за завдання проаналізувати написані про нього праці, усі його спогади та віднайдені інтерв'ю, де відображено даний аспект його життя.

2. Становлення на набуття авторитету у світі

Народившись у 1926 р. в с. Коропець (зараз смт Коропець Чортківського р-ну) на Тернопільщині, що тоді знаходилося в складі Польщі, він зробив надзвичайно цікаву кар'єру, що виділяє його

біографію з поміж тисяч інших українських емігрантів. Перелік його зустрічей, знайомств та приятельських відносин вражає: митрополит Андрей Шептицький, американський політолог Збігнєв Бжежинський, прем'єр-міністр Великобританії Маргарет Тетчер, прем'єр-міністр Італії і президент Єврокомісії Романо Проді, прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді, генсек СРСР Михайло Горбачов, американський фінансист Джордж Сорос, президенти Леонід Кравчук, Леонід Кучма, Віктор Ющенко, Президент НАН України Борис Патон, українські інтелектуали Іван Дзюба, Мирослав Попович, глава УГКЦ Любомир Гузар та ін. І це ще далеко не повний перелік особистостей, з якими його зводила доля та неймовірна життєва енергія і цікавість до світу.

Богдан був наймолодшим із чотирьох дітей в сім'ї Дмитра Гаврилишина, що поєднював селянську роботу та підприємницьку діяльність. Зокрема, він вирощував хміль для броварень, а також спільно з партнером експортував свиней до Данії. Це, частково, пояснює пізніше зацікавлення сина Богдана економікою. Виходячи з відомої теорії про вплив дитинства на формування особи людини, відзначимо вплив тата Дмитра, який формував культ освіти у своїй сім'ї: «Мій батько воював у складі австрійської армії під час Першої світової війни й побував у Чехословаччині, Австрії та навіть у Північній Італії. Він помітив, що люди в тих країнах живуть набагато краще, і пов'язував це з вищим рівнем освіти, ніж той, який був у нас у Галичині (Західна Україна). Він прийшов до висновку, що має зробити все, щоб його діти мали змогу отримати найвищу можливу освіту» (Гаврилишин, 2011: 12).

Також у 1930-ті рр. він стає членом Пласту. Що цікаво, до найважливіших подій, коли він проживав в Польщі, Богдан Гаврилишин зараховував два пластових таборування у Карпатах в Остодорі неподалік від р. Лімниця. Це поряд із с. Підлюте, де розташовувалася літня резиденція митрополита Андрея Шептицького, голови Української католицької церкви та опікуна Пласту (Гаврилишин, 2011: 16).

Саме тому він здобуває освіту в Бучацькій, згодом Чортківській та Дрогобицькій гімназіях, зрештою повністю завершивши курс навчання і здавши матуру тільки в таборах Ді-Пі

у Німеччині. З Німеччини у 1947 р. виїжджає до Канади, де працює певний час лісорубом. За символічні кошти активно сам вчить і водночас навчає англійської інших українців, що з ним працювали в лісах Канади. Переїхавши до Торонто іде працювати барменом у пивному барі. Завдяки завершеній гімназії та здобутому рівню англійської невдовзі поступає в Торонтський університет, де у 1954 р. отримує ступінь магістра зі спеціальності «інженер-механік».

У 1954–1960 рр. працював на посадах з дослідництва, інженерної справи, менеджменту. У 1957 р. Богдана Гаврилишина від міжнародної корпорації ALKAN направляють на річне навчання до женеvської школи менеджменту, яка тоді називалась Центром навчання менеджменту (ЦНМ, пізніше – Міжнародний інститут менеджменту, МІМ–Женева) (Гаврилишин, 2011: 82). Тут він пише наукове дослідження «Порівняння промислового розвитку США та СРСР», здобувши ступінь МВА, і загалом зробив надзвичайно сильне позитивне враження на директора центру доктора Генні. У 1960 р. доктор Генні запрошує його працювати до Женеви в ЦНМ – відтоді Богдан Гаврилишин із сім'єю мешкав у Швейцарії. Пише дисертацію, яку захистив у 1976 р., здобувши ступінь Ph. D. з економіки в Університеті Женеви.

Близько тридцяти років Б. Гаврилишин працював у Швейцарії в Міжнародному інституті менеджменту – МІМ–Женева. Працював на таких посадах як директор з навчання (1960–1968 рр.), директор Інституту (1968–1986 рр.), почесний науковець (1986–1989 рр.). Своє викладання розпочав із таких дисциплін, як «Управління виробництвом», «Соціологія економічного зростання» (Гаврилишин, 2011: 96). Пізніше «викладав креативність, шляхи її підвищення за допомогою різних метод, таких як біологічний аналіз, біоніка та креативність груп, синектика. Крім того, я викладав такі курси, як «Середовище міжнародного бізнесу», «Управління міжнародними операціями». Після отримання докторського ступеня з економіки перейшов до викладання політології і геополітики. Мої зацікавлення змінювалися від поліпшення ефективності окремих особистостей до ефективності груп, потім до цілих корпорацій, а пізніше – до управління чи радше керування країнами» (Гаврилишин, 2011: 100).

У 1979 р. вчений виголошує доповідь Римському клубові під назвою «Дороговкази в майбутнє: До ефективних суспільств», на основі якої у 1980 р. виходить його книга англійською мовою з аналогічною назвою. Показуючи у цій книжці ряд показників ефективності суспільств, аналізуючи різні потенційні варіанти до кращого майбутнього, окремо виділяє прогностичний аспект, що допомагає визначити ймовірність здійснення

запрограмованих змін, а в разі неможливості їхнього втілення – передбачити найбільш ймовірні та найсприятливіші зміни (Голянич, 2017: 472–473). На основі нової методології аналізу ефективності суспільств та зіставлення позитивних і негативних тенденцій він передбачив «повний розпад Радянського Союзу як політичної реальності» (Гаврилишин, 2009: 118, 132, 214).

3. Допомога у становленні молоді української держави

Ще перед виходом на пенсію у 1986 р., вчений прийняв рішення присвятити себе Україні, адже передбачав зникнення СРСР. Богдан Гаврилишин міг використати для Батьківщини свій великий досвід, напрацьовані зв'язки та бачення світових процесів. В час комуністичної влади вченому вдалося не один раз відвідати Україну. Перші три візити мали місце у 1971, 1972 та 1988 роках. Про цей досвід Богдан Гаврилишин пригадує: «Під час перших двох подорожей до Києва я спостерігав, слухав, вивчав, зустрічався з людьми й налагоджував контакти. З третього візиту став більш активним. Мене запросили до інституту зі спеціальними програмами для вищих керівних кадрів уряду, включно з заступниками міністрів. Я прочитав лекцію викладацькому персоналу з 25 осіб на тему розроблення навчальних програм: визначення мети навчання, розроблення належного розкладу, добір методів викладання, що відповідає категоріям матеріалу, який вивчається, тобто знанням, налаштованістю і навичкам. Після лекції ректор того інституту сказав: «Ви, очевидно, володієте великими знаннями і досвідом викладання в багатьох країнах у сфері освіти адміністративних кадрів. Ми тут намагаємось викладати основи менеджменту людям, які працюють в установах, метою яких є не отримання прибутку, а складання бюджетів, структурування організації та управління людьми. Багато основних принципів і методів менеджменту такі самі, як і в сфері бізнесу. Чому б вам не стати на чолі інституту й вирішувати, що саме викладати, кому і як?» (Гаврилишин, 2011: 212). Пропозиція виглядала дуже заманливою. Будівля закладу була хороша та вигідно розташована, однак вчений відмовився, бо не хотів опинитись у стані підпорядкованого уряду.

Повернувшись до Женеви, науковець підготував пропозицію стосовно заснування Міжнародного інституту менеджменту в Києві. Йому допоміг колишній міністр федерального уряду Канади Г'ю Фолкнер, що рік працював у МІМ–Женева як «директор на стажуванні». Зрештою, вирішено було створити інститут як спільне підприємство МІМ–Женева та Інституту економіки Академії наук України. Тоді президія НАН України мала право затвердити рішення без звернення до уряду та отримання його дозволу (Гаврилишин, 2011:

212). Отримавши натомість пропозицію відкрити МІМ у Москві, Б. Гаврилишин наполіг, що це буде тільки Київ. Перша програма МВА розпочалася уже 2 січня 1990 р. (Гаврилишин, 2011: 214).

Восени 1989 р. на запрошення Римського клубу Джордж Сорос прочитав лекцію про світовий фінансовий ринок на річній конференції в Ганновері у Німеччині, де Б. Гаврилишин з ним і заприятелював. Передбачаючи швидке наближення здобуття Україною незалежності, він заігував відомого філантропа відкрити в Києві свій окремий благодійний фонд, а не як планований київський філіал московського фонду «Культурна ініціатива». Міжнародний фонд «Відродження» (МФВ – Україна) було створено у Києві в 1990 р. із залученням членів ряду організацій. Зокрема, Юрій Щербак представляв організацію «Зелений світ», Павло Мовчан – «Просвіту», Борис Олійник – «Фонду культури». Вони виступили в якості співзасновників і членів ради директорів МФВ. До наглядової ради також приєдналися: Іван Дзюба, Дмитро Павличко, Володимир Василенко, Валерій Мещеряков, Володимир Савельєв, Сергій Конев, Ігор Юхновський та Валентин Симоненко. Головою наглядової ради цього Фонду обрано саме Богдан Гаврилишин (Гаврилишин, 2011: 217–218). «Відродження» став одним з перших благодійних структур, створених для сприяння розвитку демократичного суспільства в Україні. З того часу МФВ підтримує громадські ініціативи, метою яких є закладати фундамент і створювати умови для позитивної трансформації соціуму. МФВ є складовою міжнародної мережі фондів Сороса. Вона складається з регіональних і національних фондів у понад тридцяти країнах світу, переважно в Центрально-Східній Європі. Перебуваючи під громадським контролем, МФВ, як недержавна організація, формує свою стратегію без втручання державних структур та іноземних урядів країн-донорів. Правління та Програмні ради визначають пріоритети Фонду. До їх складу входять авторитетні громадські діячі України, спеціалісти з тих сфер, в яких Фонд активно діє: громадянське суспільство, культура, медіа, охорона здоров'я, державне управління тощо (Міжнародний).

На 1990 р. не існувало інституцій для аналізу та пропозицій щодо політики уряду та інших гілок влади. Потреба в такого роду аналітиці була очевидна. Тож завдяки фінансуванню Джорджа Сороса Б. Гаврилишин засновує Міжнародний центр перспективних досліджень (МЦПД), що і досі працює в Україні (Гаврилишин, 2011: 219–221).

Із своїм багажем досвіду та корисних міжнародних контактів Богдан Гаврилишин став радником першого президента незалежної України. З головою Верховної Ради вчений ближче

познайомився, коли той у січні 1991 р. перебував на Світовому економічному форумі у швейцарському Давосі. Цей щорічний захід, тривалістю тиждень, відвідувало близько 1500 бізнесових та політичних лідерів з цілого світу. На ньому аналізується становище у світі та обговорюються майбутні напрями розвитку. Форум було розпочато у 1971 р. МІМ-Женева з нагоди 25-ї річниці його створення.

Про своє співробітництво з Леонідом Кравчуком у мемуарах вчений згадує наступне: «Відвідавши симпозіум, Леонід Макарович приїхав до нас у Женеви на вечерю. Після вечері він відвідав мене вбик і запитав, чи хочу я стати його радником. Я подумав хвилинку й відповів йому, що не вважаю, що це гарна думка. Він спитав – чи це через те, що я не хочу бути радником комуніста, що я боюся, що подумаютъ люди? Я відповів, що це він може опинитись у хиткому становищі в очах керівників комуністичної партії, якщо людина, відома як націоналіст і патріот України, стане його радником. Натомість я запропонував створити групу радників, так звану Консультативно-дорадчу раду в складі відомих осіб з різних країн, які б надавали консультації Верховній Раді, де представлено різні політичні течії, а не тільки її голову. Леонід Макарович одразу погодився» (Гаврилишин, 2011: 221). Вчений написав коло обов'язків ради та принципи її роботи. Далі звертався до людей, більшість з яких знав раніше. Як правило, це були люди з політичним досвідом у законодавчій та виконавчій гілках влади своїх держав, а також з міжнародною репутацією. Затрачені зусилля дали свої плоди – 12 березня 1991 р. Президія Верховної Ради Української РСР ухвалила рішення про офіційне створення Консультативної ради, що пів-на-пів складалася з українців та іноземців. До другої групи увійшли: Збігнєв Бжезінський, радник Центру стратегічних та міжнародних досліджень, колишній радник президента з питань безпеки США, Раймонд Барр, колишній прем'єр-міністр Франції, Романо Проді, професор, колишній голова Ради міністрів Італії, Рой Романов, прем'єр провінції Саскачеван у Канаді, лорд Джеффри Гоу, член британської Палати лордів, колишній віце-прем'єр-міністр Великобританії з закордонних справ та ін. (Гаврилишин, 2011: 221–222).

В розмові наприкінці липня 1992 р. з відомим дисидентом Іваном Дзюбою, що вийшла у 1995 р. окремою книгою, він дає наступну оцінку першому президенту: «Кравчук виявився добрим політиком, він добре відчуває різні політичні течії і зміни в них, добре оцінює вагу різних угруповань. Він гідно представляє Україну за кордоном. В тому, що його пріоритетом є збереження незалежності України, я не сумніваюсь. Він добрий промовець, але вмис і слухати. В особистому

спілкуванні він коректна людина, хоча як президент мусив би дещо ізолюватись від завеликого числа колишніх «приятелів». Мабуть повинен виявити більше рішучості в оновленні кадрів і у просуванні економічних реформ» (Гаврилишин, Дзюба, 1995: 134).

В інтерв'ю 1996 р. для україномовного журналу «Кур'єр ЮНЕСКО» на запитання журналістки Наталії Василюк, щоб могло пришвидшити інтеграцію українців у світовий простір, він відповів наступне: «Передусім, треба знати мову, без знання мови, з допомогою перекладача, не налагодити контактів для спільної праці. І ще – технології. Люди повинні мати доступ до них. По-третє, треба випустити такі брошурки, які б давали основну інформацію: економічна статистика, відомості про кабінет міністрів, про те, чим займається кожне міністерство тощо. Коли я діставав телефонного довідника Кабінету міністрів чи адміністрації, у мене склалося враження, що це державна таємниця. Мають бути маленькі довіднички, різними мовами для різних секторів людності» (Василюк, 1996: 8).

Богдан Гаврилишин також виступив ініціатором приходу в Україну міжнародної студентської організації AIESEC, членом наглядової ради якої він був біля тридцяти років. Починаючи з 1994 р. розгорнулася активна робота по його поширенню та створенню його філіалів в різних університетах. З часом AIESEC–Україна здобула офіційний статус та вже не сприймалась як філіал AIESEC–Росія (Гаврилишин, 2011: 217).

В одному з інтерв'ю, даному в 2015 р., вчений робить своєрідний підсумок свого впливу та допомоги українському народу та державності: «У мене забрало багато часу, поки я зрозумів, наскільки Україна була ізолюваною від світу і як мало знали наші президенти, прем'єр-міністри, голови Верховних рад про світ і про різні складові життя країни, законодавчий процес, виконавчі органи, ринкову економіку, потрібну соціальну і екологічну політику. Тому моя роль як радника здебільшого не могла бути плідною, це радше була втрата часу та енергії. Зовсім іншою була діяльність пов'язана із створенням різного роду інституцій, таких, як МІМ-Київ, чи Міжнародний центр перспективних досліджень, започаткування або допомога студентським організаціям – AIESEC, ПЛАСТ, Молодіжний європарламент України та іншим. Праця з молодіжними організаціями від самого початку була успішною і приносила велике моральне задоволення» (Чубай, 2021: 36).

Роблячи маленький підсумок, Богдан Гаврилишин, ставши радником першого президента України, мав можливість тією чи іншою мірою впливати не стільки на інститут президенства чи прем'єр-міністра, а й на законодавчу гілку влади, створивши Консультативно-дорадчу раду при

Верховній Раді, уряд – через Міжнародний центр перспективних досліджень та громадянське суспільство – завдяки Міжнародному фонду «Відродження».

4. Радник трьох прем'єр-міністрів України

В Україні вчений також зумів себе проявити в ролі радника трьох прем'єр-міністрів. Наприкінці 1999 р. президент Кучма поклав Віктора Ющенка, перед цим очільника Нацбанку, головою уряду. Керуючи перед цим фінансовою політикою, він мав добру репутацію в Україні та світі. Богдан Гаврилишин знав Віктора Андрійовича ще з 1993 р., часто з ним бачився, адже той був членом наглядової ради МІМ–Київ. Ющенко запросив вченого стати позаштатним радником, і науковець прийняв цю пропозицію, але з деякою заувагою: «Я здивував Ющенка та персонал МІМ–Київ, написавши йому листа як голова наглядової ради з проханням піти з ради, тому що прем'єр-міністр не повинен бути членом ради жодної організації, щоб його не могли звинуватити у конфлікті інтересів» (Гаврилишин, 2011: 261). Богдан Гаврилишин супроводжував Віктора Ющенка у важливих для української держави поїздках за кордон, де, використовуючи свої попередні контакти, знайомив його з людьми на вищих щаблях прийняття рішень в міжнародній сфері.

Віддаючи належне тому, що Ющенко був прихильником Європейського Союзу та співробітництва з Північноатлантичним альянсом, науковець у своїх спогадах все ж зауважує, що той брав на роботу недостатньо фахових спеціалістів до кабінету: «Коли у Вашингтоні у нас була зустріч з групою конгресменів, Ющенко запевнив їх, що Україна стане членом СОТ до кінця 2000 року. Було б недоречно виправляти його у ході зустрічі, та коли ми йшли на іншу зустріч з так само важливою групою, один з його постійних радників або міністрів повинен був сказати йому, що членство в СОТ буде досягнуте не раніше, ніж через кілька років. Я не вважав, що саме мені слід сказати йому про це. Протягом наступної зустрічі він повторив те саме» (Гаврилишин, 2011: 262–263). Втім, коли через два тижні вони поїхали до Брюсселя, де Богдан Гаврилишин познайомив Ющенка з Романо Проді, головою Європейської комісії, перший знову ствердив, що Україна увійде в СОТ до завершення поточного року. Це викликало сумніви Проді щодо голови уряду України, про якого в цілому склалася досить гарна думка (Гаврилишин, 2011: 263).

Після відставки Ющенка з посади він отримує пропозицію стати радником від вже наступного голови уряду Анатолія Кінаха: «Я відповів, що, зважаючи на те, що був радником Ющенка і зберігаю певну лояльність до нього, я маю спочатку порадитися з ним, чи ставати радником його наступника. Я подзвонив Ющенку, який

відреагував так: «Вам не тільки слід, ви повинні прийняти пропозицію Кінаха стати його радником. Це буде корисно для України» (Гаврилишин, 2011: 263). Він теж супроводжував його у важливих подорожах та сприяв вирішенню неперсичних справ: «Генеральний секретар Міжнародної торговельної палати (МТП), розташованої у Парижі, Марія Каттаві запросила мене приїхати до Парижа на один день, де мені розказали, що і як робить МТП й особливо про її роль міжнародного арбітражного суду в торгових питаннях. Вона зажадала, щоб я розворушив українського представника МТП, тому що АПП була дуже пасивна, не направляла делегатів на конференції МТП, не користувався послугами організації, особливо її арбітражним судом» (Гаврилишин, 2011: 263–264).

Це стало прикладом слабкої ефективності деяких українських дипломатів, що змусило вченого зустрітися з прем'єр-міністром в Києві, зробивши заувагу щодо пасивної участі у МТП. Богдан Гаврилишин навіть вніс пропозицію, що варто знайти українського юриста з хорошим знанням англійської, який зміг би працювати в Арбітражному суді МТП: «Я міг посприяти цьому, бо на той час головував у суді швейцарець, професор права і мій дуже добрий друг. Працювати з Кінахом було легко. Я подорожував з ним до США та Брюсселя. Він був добре підготовлений та ефективно використовував ресурси членів делегації» (Гаврилишин, 2011: 264).

Після відставки Кінаха вчений, не по свої волі, став радником прем'єр-міністра Віктора Януковича. У січні 2003 р. останній мав їхати в Давос на Світовий економічний форум. Незадовго перед цим до Богдана Гаврилишина зателефонували з українського представництва в Женеві, а потім і з МЗС України та попросили про сприяння у делікатній справі: «У Януковича був запланований сніданок на суботу о 07.30, на який мали прийти бізнесмени, керівники великих компаній, які можуть мати інтерес до інвестицій або інших форм бізнесу в Україні. Зважаючи на імідж, який мав Янукович за межами країни, посадовці, які дзвонили, були стурбовані тим, що не буде багато охочих прийти на сніданок. Вони спитали, чи зможу я зробити так, аби знані бізнесмени все-таки прийшли на цю зустріч. Я розіслав приблизно п'ятнадцять е-мейлів людям, яких добре знав, більшість із них – колишні випускники програм для президентів підприємств у МІМ–Женева» (Гаврилишин, 2011: 265). Це спрацювало і бізнесмени поприходили на зустріч з українським прем'єр-міністром.

На одній із зустрічей Віктор Янукович запитав у Богдана Гаврилишина, чи не бажає він стати радником голови уряду. Вчений тоді не дав чіткої відповіді. Втім, під час чергової подорожі до

Києва у березні 2003 р., він, із здивуванням, прочитав в «Урядовому кур'єрі», що рішенням уряду його призначено позаштатним радником Віктором Януковича (Гаврилишин, 2011: 265–266).

У спогадах Богдан Гаврилишин описує цікаві деталі подальшої своєї співпраці з прем'єр-міністром: «Янукович повинен був їхати в Брюссель наступного понеділка на саміт між Україною та ЄС, що відбувався кожні півроку. По обіді мені подзвонив Романо Проді, який на той час був президентом Європейської комісії, який вже багато років був моїм добрим другом. Він сказав: «Богдане, ваш новий прем'єр-міністр хоче зустрітися зі мною сам-на-сам під час саміту. З огляду на те, що я про нього чув, я дуже не хотів би такої зустрічі. Наразі я не зреагував на прохання. Що ти думаєш?» Я відповів: «Романо, Янукович є прем'єр-міністром України, тому вважаю, що тобі варто з ним зустрітися попри те, якої ти про нього думки. Якщо тобі так буде зручніше, я можу приїхати на цю зустріч разом з ним, щоб усе пройшло трохи легше» (Гаврилишин, 2011: 266).

Незабаром в Брюсселі ця приватна зустріч все ж відбулась. З Януковичем був Богдан Гаврилишин і Роман Шпек, що працював послом України в Європейському Союзі, а з Романо Проді – його політичний радник. «Янукович почав розмову кількома реченнями, вочевидь почуваючись трохи незручно. Я попередив його заздалегідь, що у якийсь із моментів зможу продовжити розмову. Я так і зробив, говорив з Проді від імені України. Обговорення тривало приблизно 40 хвилин, Проді ставив запитання і робив деякі пропозиції. З усіх тих разів, коли я супроводжував президентів чи прем'єр-міністрів під час офіційних візитів за кордон, це був перший, коли я взяв слово, а прем'єр-міністр відчував полегшення, а не образу. Після Брюсселя я супроводжував Януковича до Цюриха, де відбулася зустріч з великою групою швейцарських бізнесменів, потім він відлетів до Києва, а я повернувся до Женеви» (Гаврилишин, 2011: 267).

Вчений зумів позитивно посприяти також і розвитку українського скаутського руху. Пласт вагомо вплинув на формування особистості Богдана Гаврилишина в дитячі та юнацькі роки, і через багато років, він натомість допомагав його зростанню у вже значно старшому віці. У 2003 р. він став першим українцем, що здобув членство у світовій скаутській фундації Baden Powell Fellowship. Це пізніше теж допомогло входженню Пласту до Світової Організації Скаутського Руху (СОСР). Проте для цього Пласту тоді довелося спершу ввійти до загальноукраїнської Національної Організації Скаутів України (НОСУ), фактично формально об'єднавшись з іншими організаціями скаутів. У 2008 р. НОСУ подала заявку на вступ до СОСР, і, невдовзі, Світовий

Скаутський Комітет на своїй зустрічі 28 лютого–2 березня 2008 р. дав позитивну відповідь (Субтельний, 2019: 389–390). Богдан Гаврилишин для цієї справи дуже сприяв, адже ставши головою законодавчого органу Крайової пластової ради в 2006–2008 рр., він використовував свої напрацьовані контакти, створений ним МІМ-Київ задля вдосконалення та розширення діяльності Пласту в Україні та його виходу на міжнародний рівень. Свідченням його серйозного підходу до цієї роботи було заснування Фонду Розвитку Пласту. Це дало можливість регулярно давати зарплатню постійним працівникам та фінансувати проведення таборів, організацію поїздок за кордон, покращення матеріальної бази тощо. Це посприяло трансформації Пласту із переважно регіональної західноукраїнської організації в набагато ширшу загальнонаціональну структуру.

Слід відзначити, що Богдан Гаврилишин був переконаний, що без допомоги діаспори українська нація не зможе вдало розвиватися. Ще будучи дитиною, він мріяв стати «достатньо авторитетною особистістю, щоб впливати на розвиток українського суспільства». Власне сильне почуття обов'язку до України він пояснює наступним чином: «Може, тому, що я завжди відчував себе зобов'язаним перед своєю країною, яка бачила, як я народився, відкрила мої таланти, дала мені освіту, цінності і навіть цікавість пізнавати цей світ... Мій старший брат віддав життя за нашу країну. Він щиро вірив у незалежну Україну. Через це його було заслано і страчено в Сибіру. Завдяки цьому прикладу абсолютної пожертви я відчував себе зобов'язаним присвятити принаймні частину свого життя моїй рідній країні» (Пуаєттон, 2019: 111–112). Втім, далеко не всі українці з діаспори прагнули врятувати Україну, чи мали б для цього хоча б змогу: «Насправді, я майже єдиний подібний приклад серед всіх українців, які живуть за кордоном. Я зустрічав багато співвітчизників у Канаді. Багато з них хотіли докласти зусиль, щоб змінити Україну, але вони залишалися досить обмеженими в своїх амбіціях. Вони вважали, що могли впровадити канадську систему, яку вважали ефективною, в Україні. Але все не так просто» (Пуаєттон, 2019: 111–112).

Зрештою, розчарувавшись в українських політиках, вчений робить ставку на молодь. У 2010 р. створює Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина, що ставив за мету підготувати критичну кількість української молоді, які б вивчили як функціонують передові держави Європи і змогли б трансформувати Україну в значно кращу державу. Через рік після смерті Богдана Гаврилишина, фонд було перезасновано його дружиною та дітьми і він став називатися Фонд Родини Богдана Гаврилишина (Місія). Було продовжено усі ключові попередні напрямки

діяльності, зокрема і такі основні програми, як «Молодь змінить Україну» та «Молодіжні делегати України до ООН». За час функціонування обох фондів створилася спільнота випускників програм, яка нараховує понад 1500 учасників. Окремо варто виділити «Проект #bhl5» – проєкт з популяризації Декларації відповідальності людини, створеної Богданом Гаврилишином у 2014 р. Складаючись із 15 пунктів, вона покликана формувати культуру персональної відповідальності в Україні та світі. Науковець доводив, що передумовою виконання Загальної декларації прав людини 1948 р. є засвоєння та прийняття кожним громадянином індивідуальної відповідальності у різних сферах життя. У 2021 р. Верховною Радою в Україні встановлено День відповідальності людини, який відзначається щороку 19 жовтня, в день народження Богдана Гаврилишина (Проекти Фонду).

Висновки. Будучи вихідцем з української еміграції, Богдан Гаврилишин повертається до України в період відновлення її незалежності. Використовуючи свій напрацьований досвід та зв'язки, сприяє налагодженню міжнародної співпраці України. Заснував такі важливі інституції, як Міжнародний інститут менеджменту в Києві, Міжнародний фонд «Відродження» та Міжнародний центр перспективних досліджень, що продовжують діяти до сьогодні. Волею долі став радником президента Леоніда Кравчука та трьох прем'єр-міністрів, допомагаючи їм встановлювати серйозні контакти із лідерами світового рівня. Вчений ввів українську еліту до Всесвітнього економічного форуму в Давосі, що значно розширило її контакти та можливості для розвитку української державності. Втім, пізніше, з відстані часу, він оцінював свою діяльність у якості радника як малоефективну, більше цінуючи створення ним інституцій та допомогу різним молодіжним організаціям. Зневірившись в українських політиках, науковець у 2010 р. засновує Благодійний Фонд Богдана Гаврилишина, метою якого є підготовка значної групи молодих українців, які на власному досвіді вивчили б, як функціонують передові держави Європи, та змогли б змінити Україну на краще. У 2014 р. Богдан Гаврилишин написав Декларацію відповідальності людини, що складається з 15 пунктів. Він доводив, що однією з передумов реалізації Загальної декларації прав людини 1948 р. є прийняття кожним членом соціуму індивідуальної відповідальності за різні сфери життя. У 2021 р. Верховна Рада України встановила День відповідальності людини, що відзначається щороку 19 жовтня, з нагоди дня народження Богдана Гаврилишина. Започатковані ним справи та створені ідеї продовжують жити, маючи і досі значний потенціал для України і не тільки.

Література:

1. Василюк Н. Інтерв'ю з Богданом Гаврилишином «Я належу цій землі...». *Кур'єр Юнеско*. 1996. грудень. С. 4–9.
2. Віднянський С. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник*. Вип. 5. Біографічна частина: А–М / відп. ред. М. М. Варварцев. Київ : Інститут історії України НАН України, 2014. С. 88–89.
3. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: Доповідь Римському Клубові. : 3-тє вид., допов. Київ : Пульсари. 2009. 248 с.
4. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ : Пульсари, 2011. 288 с.
5. Богдан Гаврилишин – Іван Дзюба. Діалог. Київ : Вид. Укр. Всесвіт. Координац. Ради та Респ. асоц. українознавців, 1995. 159 с. (Додаток до журналу «Сучасність» 1995. Січень, ч. 1).
6. Гаврилишин П. Допомога української діаспори для України: приклад Богдана Гаврилишина. *Сумський історико-архівний журнал*. № XXXIX, 2022. С. 33–40.
7. Гаврилишин Т.Ю., Гаврилишин В.П. Коропець. Історія і спогади. Тернопіль : Воля, 2004. 240 с.
8. Железняк М. Гаврилишин Богдан Дмитрович. *Енциклопедія Сучасної України* / ред.: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. ; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. Т. 5. URL: <https://esu.com.ua/article-27985> (дата звернення: 26.12.2022).
9. Історія фонду. URL: <http://bhfoundation.com.ua/ourfoundation/history.html> (дата звернення: 26.02.2023).
10. Місія. URL: <https://bhfamily.org/> (дата звернення: 26.02.2023).
11. Міжнародний фонд «Відродження». URL: <http://oneu.edu.ua/pages/viddili-i-sluzhbi/miznarod/fondi/fondi-15/> (дата звернення: 01.03.2023).
12. Мельничук Б. Гаврилишин Богдан-Володимир Дмитрович. *Тернопільський енциклопедичний словник* : у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. Т. 1: А–Й. С. 315–316.
13. Проекти Фонду. Фонд родини Богдана Гаврилишина : веб-сайт. URL: <https://bhfamily.org/proekty/> (дата звернення: 26.12.2022).
14. Пуасттон В. Невтомний мандрівник Богдан Гаврилишин : біогр. / пер. з франц. І. Відлер. Київ : Славутич-Дельфін, 2015. 144 с.
15. Субтельний О. Пласт. Унікальна історія українського скаутського руху. Торонто : Пластове Видавництво “Plast Publishing Inc.”, 2019. 440 с.
16. Чубай В. Богдан Гаврилишин: «Не національність людини прокладає стежку до певних успіхів, а почуття національної гідності, хоч би якою була ваша національність» : запис інтерв'ю 2015 р. *Наша Перспектива*. № 35, січень-грудень 2021. С. 34–37.

References:

1. Vasyliuk, N. (1996). Interviu z Bohdanom Havrylyshynom “Ja належу tsii zemli...” [Interview with Bohdan Gavrylyshyn “I belong to this land...”]. *Kurier Yunesko*. Hruden, pp. 4–9 [in Ukrainian].
2. Vidnianskyi, S. (2014). Havrylyshyn Bohdan Dmytrovych [Havrylyshyn Bohdan Dmytrovych]. *Ukraina v mizhnarodnykh vidnosynakh. Entsiklopedychnyi slovnyk-dovidnyk*. Vypusk 5. Biohrafichna chastyna: A-M / vidp. red. M. M. Varvartsev. Kyiv : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, pp. 88–89 [in Ukrainian].
3. Havrylyshyn, B. (2009). Do efektyvnykh suspilstv: Dorohovkazy v maibutnie: dop. Rymskomu Klubovi [Towards More Effective Societies: Road Maps to the Future]. vyd. 3-tie, dopov. Kyiv : Pulsary, 248 p. [in Ukrainian].
4. Havrylyshyn, B.D. (2011). Zalyshaius ukraintsem: spohady [Remain Ukrainian: memories]. Kyiv : Pulsary, 288 p. [in Ukrainian].
5. Bohdan Havrylyshyn – Ivan Dziuba (1995). Dialoh [Dialogue]. Kyiv : Vyd. Ukr. Vsesvit. Koordynats. Rady ta Resp. asots. ukrainoznavtsiv, 159 p. (Dodatok do zhurnalu “Suchasnist” 1995. Sichen, ch. 1). [in Ukrainian].
6. Havrylyshyn, P. (2022). Dopomoha ukrainskoi diaspory dlia Ukrainy: pryklad Bohdana Havrylyshyna [The help of the Ukrainian diaspora for Ukraine: the example of Bohdan Hawrylyshyn]. *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal*. №XXXIX, pp. 33–40 [in Ukrainian].
7. Havrylyshyn T.I., Havrylyshyn V.P. (2004). Koropets. Istoriia i spohady [Koropets. History and memories]. Ternopil : Volia, 240 p. [in Ukrainian].
8. Zhelezniak, M. (2016). Havrylyshyn Bohdan Dmytrovych [Havrylyshyn Bohdan Dmytrovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [elektronna versii] / red.: I.M. Dziuba, A.I. Zhukovskiy, M.H. Zhelezniak ta in.; NAN Ukrainy, NTSh. Kyiv : Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy, T. 5. URL : <https://esu.com.ua/article-27985> (accessed : 26.12.2022) [in Ukrainian].
9. Istoriia fondu. [History of the fund]. URL : <http://bhfoundation.com.ua/ourfoundation/history.html> (accessed: 26.12.2022) [in Ukrainian].

10. Misiia [Mission]. URL : <https://bhfamily.org/> (accessed: 26.12.2022) [in Ukrainian].
11. Mizhnarodnyi fond “Vidrodzhennia” [International Foundation “Renaissance”]. URL: <http://oneu.edu.ua/pages/viddili-i-sluzhbi/miznarod/fondi/fondi-15/> [in Ukrainian]
12. Melnychuk, B. (2004). Havrylyshyn Bohdan-Volodymyr Dmytrovych [Hawrylyshyn Bohdan-Volodymyr Dmytrovych]. *Ternopilskyi entsyklopedychnyi slovnyk* : u 4 t. / redkol.: H. Yavorskyi ta in. Ternopil : Vydavnycho-polihrafichnyi kombinat “Zbruch”, T. 1: A – Y. P. 315–316 [in Ukrainian].
13. Puaietton, V. (2015). Nevtomnyi mandrivnyk Bohdan Havrylyshyn [Tireless traveler Bohdan Hawrylyshyn]: biohr. / per. z frants. I. Vidler. Kyiv : Slavutych-Delfin, 144 p. [in Ukrainian].
14. Proiekty Fondu [Fund projects]. Fond rodyny Bohdana Havrylyshyna : website. URL: <https://bhfamily.org/proekty/> (accessed 26.12.2022). [in Ukrainian].
15. Subtelnyi, O. (2019). Plast. Unikalna istoriia ukrainskoho skautskoho rukhu [The unique history of the Ukrainian scout movement]. Toronto : Plast Publishing Inc., 440 p. [in Ukrainian].
16. Chubai, V. (2021) Bohdan Havrylyshyn: “Ne natsionalnist liudyny prokladaie stezhku do pevnykh uspikhiv, a pochuttia natsionalnoi hidnosti, khoch by yakoiu bula vasha natsionalnist” [Bohdan Hawrylyshyn: “It is not a person’s nationality that paves the way to certain successes, but a sense of national dignity, no matter what your nationality is”] : zapys interviu 2015 r. *Nasha Perspektyva*. № 35, sichen-hruden, pp. 34–37 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.03.2023
The article was received 27 March 2023

ПОВОРОТ У ЯПОНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИНАХ У 2022 Р.: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

Гавур Віталій Андрійович,
аспірант кафедри всесвітньої історії
та релігієзнавства
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
nikvil@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6034-716X

Мета роботи – визначення факторів, які вплинули на значне погіршення японсько-російських відносин у 2022 р., та наслідки цієї зміни. **Методи дослідження.** У дослідженні було використано історико-генетичний метод, за допомогою якого проаналізовано історичні корені і напрямки змін, які вплинули на характер японсько-російських відносин до 2022 р. У дослідженні зовнішньополітичних інтересів та пріоритетів Росії та Китаю використовувався компаративний аналіз. **Результати дослідження.** У дослідженні проаналізовано такі фактори, як невирішені проблеми повоєнного миру і територіального статусу Північних територій (Південних Курильських о-вів), російсько-китайське зближення за останнє десятиліття, а також російсько-українська війна. Розглянуто наслідки погіршення російсько-японських двосторонніх відносин. **Висновки.** У погіршенні японсько-російських відносин мала місце низка факторів. Перший – невирішена проблема миру між двома країнами після Другої світової війни, а також справа територіального статусу Північних територій (Південних Курильських о-вів). Їх не вдалось залагодити під час Холодної війни, і японська сторона здійснювала неодноразові спроби досягнути з РФ спільного рішення після розпаду СРСР. Особливо активними у цьому напрямку японські зусилля були в часи другого періоду прем'єрства Ш. Абе: було також необхідно не допустити значного зближення між Росією та Китаєм. Це на тлі китайських амбіцій потенційно загрожувало безпеці та національним інтересам Японії. В свою чергу, значні поступки Японії щодо РФ у поділі Північних територій, запропонована Токіо програма з розширення двосторонньої економічної співпраці не увінчались успіхом. Другий фактор – російсько-китайське зближення, якому Японія, незважаючи на політику примирення щодо РФ, не змогла завадити. Попри певну конкуренцію і відмінності у зовнішньополітичних інтересах, між КНР та РФ існують спільні інтереси, які лежать у площині економічної, оборонної співпраці, прагненні підвищити свій міжнародний статус та зменшити глобальний американський вплив. Третій фактор – повномасштабне вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 р., яке було кричущим порушенням Росією міжнародного права щодо незалежної та суверенної держави і супроводжувалось численними військовими злочинами. В сумі ці фактори значно погіршили японсько-російські відносини. Японія активно долучилась до країн G7 та ЄС у реалізації санкційної політики проти РФ, а також почала надавати значну економічну та гуманітарну допомогу Україні, водночас підтримуючи її на міжнародному рівні. У відповідь Японія наразилась на недружні рішення та дії з боку РФ. Враховуючи міжнародний контекст, в найближчому японсько-російські відносини навряд можуть бути залагоджені в сторону примирення.

Ключові слова: Індо-Тихоокеанський регіон, Китай, міжнародне право, РФ, повномасштабне вторгнення в Україну, Північні території, Японія.

THE TURN IN JAPANESE-RUSSIAN RELATIONS IN 2022: CAUSES AND EFFECTS

Havur Vitalii Andriyovych,
Postgraduate Student at the Department of World History
and Religious Studies,
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National
Pedagogical University
nikvil@ukr.net
orcid.org/0000-0001-6034-716X

Purpose – indication of the factors, which had an impact on the significant deterioration of Japanese-Russian relations in 2022, as well as the effects of this change. **Research methods.** In this study the historically-genetic method was used to analyze the historical roots and the direction of changes, that had impacted the nature of Japanese-Russian relations till 2022. The comparative method was utilized to research foreign policy interests and priorities of both Russia and China. **Research results.** The study analyzes such factors as the unresolved issues of the postwar peace and the territorial status of the Northern Territories (South Kuril Islands), Russian-Chinese rapprochement during the last decade and the Russian-Ukrainian war as well. The consequences of deterioration of Russian-Japanese bilateral relations

are examined. **Conclusions.** Several factors contributed to the deterioration of Japanese-Russian relations. The first factor is the unresolved issue of peace between the two countries after World War II, and also the case of territorial status of the Northern Territories. These issues could not be settled during the Cold War, and the Japanese side repeatedly attempted to reach a common solution with the Russian Federation after the collapse of the Soviet Union. During the second premiership of Sh. Abe, Japanese efforts in this direction were particularly active: it was also necessary to prevent significant rapprochement between Russia and China. This, against the backdrop of the Chinese ambitions could potentially threaten Japan's safety and national interests. In turn, significant to Russia regarding the division of the Northern Territories, the program of extending bilateral economic cooperation were not succeed. The second factor is the Russian-Chinese rapprochement, which Japan was unable to prevent despite its reconciliation policy towards the Russian Federation. Despite some competition and differences in foreign policy interests, China and Russia share common interests in economic and defensive cooperation, a desire to increase their international status and reduce American global influence. The third factor is the Russian full-scale invasion of Ukraine on February 24, 2022, which was a blatant violation of international law towards an independent and sovereign country by Russia and was accompanied by numerous war crimes. Overall, these factors have considerably worsened Japanese-Russian relations. Japan actively joined the other G7 and EU countries in implementing sanction policy against the Russian Federation, and also began providing significant economic and humanitarian aid to Ukraine while supporting it on an international level. In response, Japan faced unfriendly decisions and actions from the Russian Federation. Given the international context, Japanese-Russian relations are unlikely to be reconciled in the near future.

Key words: Indo-Pacific, China, international law, the Russian Federation, the Russian full-scale invasion of Ukraine, the Northern territories, Japan.

Вступ. Японсько-російські відносини до 2022 р. складно було назвати ідеальними. Над обома державами нависала тінь невирішеної спадщини Другої світової війни, а саме – проблема Північних територій (Південних Курильських о-вів) і укладання мирного договору, який би формально завершив війну між обома державами. Це значною мірою утруднювало політичний діалог, адже для Токіо вирішення цього територіального питання становило і продовжує становити принциповість на рівні політики, економіки, історичної пам'яті та загалом регіонального впливу. Для РФ всі ці фактори теж важливі. При цьому територія, збереження (чи навіть примноження) її обсягів є буквально фактором демонстрації сили та міцї російського правлячого режиму для внутрішньої аудиторії, а тому – однією із запорок тривалості існування режиму взагалі. Також РФ прагнула і до сих пір лелеє надію відновити міжнародний статус «великої держави». А за останнє десятиліття в РФ поступово оформився доволі химерний та агресивний наратив, який сумбурно поєднує імперський міф, православ'я та віру в божественне призначення Росії, елементи так званого «євразійства» та постмодерністське ставлення у словах і вчинках до проблеми істини. Все це проявилось і в поступовому фактичному згортанні демократичних ініціатив всередині самої РФ, і агресивності в зовнішній політиці, доказом чого є неодноразові військові конфлікти, які ініціювала чи в яких брала участь Російська Федерація.

Для повноти контексту варто нагадати й про кілька інших впливових сил в політично динамічному Індो-Тихоокеанському регіоні. Однією з них є КНР, яка мислить себе великою історичною цивілізацією та державою, і – серед найочевиднішого – географічно розширює реалізацію ініціативи «Один пояс, один шлях», прагне повернути

Тайвань та встановити свій вплив над Східно-Китайським і Південно-Китайським морями. Тож для Токіо не менш важливим, ніж вирішення територіальної проблеми, було не допустити значного зближення між РФ та КНР, що могло би становити значну загрозу для японського регіонального впливу та національних інтересів. Ще одним дестабілізуючим фактором є КНДР, яка в останні роки інтенсифікувала свою діяльність у сфері розробки балістичних ракет, здатних нести ядерний заряд. А також не слід забувати про американську військову присутність. США має свої національні інтереси та зобов'язання перед регіональними союзниками щодо забезпечення безпеки в означеному регіоні.

В умовах все агресивнішої внутрішньої риторики всередині РФ, поступового російсько-китайського зближення та російської агресії проти України в 2014 р., в Токіо ще залишались сподівання на врегулювання справ із РФ та збереження статус-кво на Далекому Сході. Та з часом вони ставали меншими, а в кінці лютого 2022 р., після початку повномасштабного вторгнення російських військ в Україну – взагалі розвіялись.

Мета роботи – проаналізувати причини та наслідки повороту російсько-японських відносин для двостороннього діалогу.

Слід виокремити три головні фактори, що спричинили зміну політики Японії відносно РФ. Це: небажання РФ вирішувати проблеми повоєнного мирного договору і територіального статусу Північних територій (Південних Курильських о-вів); російсько-китайське зближення; повномасштабна війна РФ проти України. Нижче наводиться характеристика кожного із них.

Проблема мирного договору і територіальної суперечки. Значне місце в японсько-російських відносинах займає проблема повоєнного

мирного договору, а також Північних територій. До них належать: о. Кунашир, о. Шикотан, о-ви Хабомаї та о. Еторофу (Ітуруп). Обидві справи очікують на розв’язання ще від моменту завершення Другої світової війни. Серед найважливіших спільних документів тут слід відзначити Спільну Декларацію 1956 р. та Токійську Декларацію 1993 р. Перша з них передбачає передання о-вів Хабомаї і Шикотан Японії після підписання мирного договору про завершення Другої світової війни. Хоча, звісно, Японія ставила собі за мету в майбутньому повернути всі острови, а реалізацію декларації розглядала як проміжний етап. Радянська позиція була діаметрально протилежною (United Nations Treaty Series, 1957: 99–117). Що ж до Токійської Декларації, то вона була підписана в жовтні 1993 р. в результаті зустрічі між прем’єром Японії М. Хосокава та президентом РФ Б. Єльциним. В ній стверджувалось, що складна історична спадщина у відносинах між обома державами має бути подолана шляхом підписання мирного договору, і ця справа повинна вирішуватись «на основі історичних та юридичних фактів, а також документах, вироблених угодою обох країн» (Tokyo Declaration on Japan-Russia Relations, 1993). Тобто питання приналежності, а саме – розподілу островів, знову ж, мало вирішуватись саме після заключення мирного договору. В подальшому була ще не одна заява, але далі справа не просувалась.

Під час другого приходу Ш. Абе до влади (2012–2020) японський політик поставив собі за мету (і, схоже, навіть за місію) дійти із В. Путіним спільного рішення щодо підписання мирного договору, а також розв’язати питання Північних островів. Тим самим Абе прагнув не сприяти російсько-китайському зближенню, аби не порушувати баланс сил у регіоні. Тож між японським та російським лідерами у цей період відбулись 27 зустрічей (Корсунський, 2021: 187). Розпочата Росією у 2014 р. війна з Україною дещо стримала переговорний процес, Японія ввела санкції проти країни-агресора, а також публічно назвала анексію Криму незаконним актом. Тим не менш, такі зовнішньополітичні пріоритети, як потреба позитивного вирішення проблеми Північних територій та намагання не сприяти появі загрозливого у Далекосхідному регіоні тандему РФ–КНР, не забуваючи при цьому про КНДР, нікуди не зникли, а санкції були порівняно легкими. Та й ситуація в Україні була мало зрозумілою для світу загалом – цьому в значній мірі сприяли стрімкі дії військових РФ в окупації Криму та їх участі у дестабілізації ситуації на Донбасі, а також російська пропаганда, яка приписувала розпалення конфлікту новій владі в Києві.

Двома роками пізніше, у 2016 р., відбулося певне зближення. В травні цього ж року на саміті

в Сочі Ш. Абе запропонував так званий «План економічної співпраці із 8-и пунктів», який передбачав співпрацю в сферах охорони здоров’я, транспорту, енергетики, в провідних технологіях, міжлюдській взаємодії тощо, а також японську допомогу в розвитку та ділове партнерство, інвестиції в підприємства і спільні проекти на Північних територіях (Japan-Russia Summit Meeting, 2016). В Японії навіть було засновано Міністерство економічного співробітництва з Росією. У 2018 р. дві сторони погодились, що майбутні переговори повинні базуватись на Спільній декларації, тож схоже, що Японія йшла на компроміс і погоджувалась отримати тільки о-ви Шикотан і Хабомаї (Japan-Russia Summit Meeting, 2018). Професор школи гуманітарних та соціальних наук Університету Нового Південного Уельсу А. Мулган відзначає, що зі сторони Японії просто здійснювались поступки, адже з самого початку покращення економічної співпраці повинно було відбутись слідом за вирішенням проблеми Північних територій (Mulgan, 2022). Також в період реалізації цього підходу Японія загалом дотримувалась дружньої риторики відносно РФ. Переговори, за виключенням реалізації економічної співпраці, так і залишались переговорами і не мали практичних наслідків. Проте Токіо до останнього сподівався на позитивне вирішення до моменту, коли розпочалось вторгнення РФ в Україну. Ф. Кішіда теж зазначав, що продовжить спільну японсько-російську політику в цьому напрямку, проте з 24 лютого 2022 року ситуація кардинально змінилася (Japan’s Kishida aims to pursue pandemic measures, ‘new capitalism’ in tandem, 2022).

Справжні російські мотиви можна простежити в її фактичних діях. Так, у 2016 р., на території о. Еторофу була розміщена установка «Бастіон» (яка здатна вражати цілі на відстані до 300 км), а на о. Кунашир – протикорабельний ракетний комплекс «Бал» (Russia considering building naval base in area including disputed isles, 2016; Russia Deploys Coastal Missile Systems On Disputed Kurile Islands, 2016). Дещо раніше на Курильських о-вах проводились навчання із застосуванням ракетної системи протиповітряної оборони С–300. А на початку грудня 2021 р. Росія розмістила ще один ракетний комплекс «Бастіон» на о. Матуа, що відноситься до Курильської гряди (Russia sends defence missiles to Pacific islands claimed by Japan, 2021). Тут також варто згадати про російські військові навчання на території Курил, які відбулись через місяць після повномасштабного вторгнення на українські землі, а також пізніше, при проведенні навчань «Схід 2022» на початку вересня 2022 р. (Russia conducts military drills on isles disputed with Japan, 2022). Мали місце важливі зміни й на рівні законодавства: влітку 2020 р. до російської Конституції були внесені поправки,

серед яких присутнє формулювання про пріоритет збереження державної єдності, «що історично склалася». Воно фактично суперечило заявленим намірам РФ у російсько-японському діалозі з приводу Північних територій (Mikovic, 2020). А розпочате у лютому 2022 р. російськими військами вторгнення в Україну чітко вказало на справжню мотивацію РФ та її лідерів. Дослідниця А. Мулган дуже добре це виразила тезою: «Як російське вторгнення в Україну брутально проілюструвало, Путін – це імперіаліст, схильний здобувати території, а не віддавати їх» (Mulgan, 2022).

Російсько-китайське зближення. В контексті японсько-російських відносин неможливо обійти проблему російсько-китайського зближення, яке відбулось за останнє десятиліття. КНР і РФ мають подібні зовнішньополітичні інтереси: обидві прагнуть збільшити свій міжнародний вплив, мислять себе великими державами, а також бажають зменшення впливу США на міжнародну політику. Останнє особливо важливе, адже КНР прагне отримати першість в акваторіях Південно-китайського та Східнокитайського морів, і в майбутньому приєднати Тайвань. Це породжує суперечність через присутність в регіоні США, які захищають свої національні інтереси, а також мають безпекові зобов'язання перед союзниками в регіоні. Американо-китайські відносини і так були напруженими, і ще більше ускладнились за умов експансії КНР в акваторії Південнокитайського моря і торгової війни, розпочатої за каденції Д. Трампа в США. Немалий вплив також мала критика з боку країн Заходу політики КНР, зокрема стосовно Гонконгу, Сінцзян-Уйгурського автономного району та Тибету. РФ, у свою чергу, зазнала санкцій від США та Європи після окупації та незаконної анексії Криму і розв'язання збройного конфлікту на Донбасі в 2014 р. Як вказують на це Н. Бутирська та С. Солодкий, санкції «змусили Росію розпочати диверсифікацію торгових ринків та шукати нові джерела інвестицій в Азійському регіоні» (Бутирська, Солодкий, 2022). Зрештою, прийняття «закону Магнітського» в 2012 р., за яким десятки російських чиновників були піддані санкціям, завдало суттєвого ляпаса по російській репутації за кордоном в контексті захисту прав людини. Ступінь загострення в американо-китайських та американо-російських відносинах був відображений у Тимчасовій стратегії національної безпеки США, опублікованій у березні 2021 р.: у ній Китай визначений як «єдиний конкурент», а РФ – як країна, яка «намагається збільшити свій міжнародний вплив і грає підривну роль на міжнародній арені» (Interim National Security Strategic Guidance, 2021). Все це посприяло зближенню РФ і КНР, і поступовому нарощуванню співпраці в нафтогазових проєктах, торгівлі, збільшення обсягів китайських інвестицій в Росію.

Китайсько-російське стратегічне партнерство існує з часу підписання відповідної Угоди в 1996 р. А в період 2014–2022 рр. воно було посилене низкою угод, зокрема Спільною заявою КНР та РФ про розвиток всебічного стратегічного партнерства для співпраці в новій ері (2019), а також рішенням обох сторін в 2021 р. продовжити дію Договору про добросусідство і дружню співпрацю 2001 р. ще на 5 років.

Не менш помітними є й інтенсифікація співпраці в оборонній сфері, наприклад, у купівлі російського озброєння та проведенні спільних військових навчань. Із нещодавніх можна відзначити навчання «Схід–2022», які проводились на початку вересня 2022 р. в тому числі – й на Північних територіях. До слова, для лідерів обох держав, Сі Цзіньпіна та В. Путіна, до початку 2022 р. було організовано більше тридцяти офіційних зустрічей. Також не слід забувати й про спільні прагнення обох країн щодо регіону Центральної Азії. Як відзначає журналіст «Радіо свобода» Р. Стендіш, Росія і Китай обоє прагнули запобігти появі екстремізму та тероризму, а також виникненню потенційної нестабільності в Афганістані, і при цьому водночас – зменшенню впливу США в регіоні. Хоча (про це згадує Стендіш) не слід забувати про російсько-китайську конкуренцію за вплив у країнах Центральної Азії, яка лише посилюється, враховуючи зростання китайських інвестицій та експорту зброї, а також спільних військових навчань, організованих в рамках ШОС і на рівні двосторонніх відносин. (Standish, 2020).

Також РФ не хоче себе ототожнювати із проблемою Тайваню так само, як КНР – із російськими претензіями щодо українського Криму (Standish, 2021).

Варто відзначити ще два важливі документи, підписані РФ та КНР напередодні російського вторгнення в Україну. По-перше, це Дорожня карта співробітництва 2021–2025, підписана 23 листопада 2021 р., яка стосується військової сфери і передбачає зростання співпраці у напрямках спільних стратегічних військових навчань, а також морських патрулювань в зоні АТР (Як КНР нарощує свою військову потужність, 2022). Другий – Спільна заява 4 лютого 2022 р., у тексті якої, серед всього іншого, було піддане критиці створення альянсу AUKUS, а також фігурувала популярна в російській пропаганді теза зі звинуваченням НАТО у намірах розширити свої межі на Сході Європи. Обидві країни заявили про подальше нарощування економічної співпраці (Joint Statement of the Russian Federation and the People's Republic of China on the International Relations Entering a New Era and the Global Sustainable Development, 2022).

Паралельно РФ, з огляду на значно більший потенціал КНР, ніж її власний, хоче бути значною

геополітичною потугою в Азії і не потрапити під більший китайський вплив. Тож вона намагалась і далі намагається балансувати ці відносини в Азії, наприклад, за рахунок співпраці й торгівлі з Індією, яка є регіональним конкурентом Китаю.

Оцінки щодо китайсько-російського партнерства розходяться. Викладач-політолог Університету Західного Кентуккі К. Модлін та спеціалістка із міжнародних відносин і безпеки Військового коледжу армії США З. Гарсія стверджують, що єдиним спільним для зовнішньої політики обох країн інтересом є обмеження американського впливу та встановлення багатополарності в міжнародних відносинах, і на загал КНР та РФ не беруть серйозних взаємних зобов'язань, які могли б обмежити автономію кожної із них у зовнішній політиці. На це, наприклад, вказує небажання Пекіну відкрито допомагати РФ у війні проти України. Більше того, КНР прагнула б уникнути повторення сценарію російського вторгнення в Україну в Центральній Азії (адже в КНР є свої інтереси на цей регіон), і що саме цим пояснюється підтримка Казахстану в захисті його незалежності, суверенітету та територіальної цілісності з боку Китаю, виражена Сі Цзіньпіном під час його візиту до Астани в вересні 2022 р. Отже, дослідники називають таку співпрацю «обмеженим стратегічним партнерством» (Modlin, Garcia, 2022). На противагу, доцент міжнародних відносин Бостонського університету М. Є дотримується думки, що російсько-китайські відносини у 2019 р. переросли із «двосторонньої співпраці, спрямованої на взаємну довіру та узгодження», до «спільного позиціонування на глобальних аренах та скоординованих позицій щодо проблем безпеки один одного». Дослідниця означила такі відносини як «краще, ніж альянс», однак додала, що вторгнення військ РФ в Україну в лютому 2022 р. породило дилему для Китаю, адже підтримка РФ вела б до зради ідеї захисту суверенітету, пропагандованої Пекіном, а відсутність підтримки означала б підривання довіри Москви (Ye, 2022). Останнє також відзначає старший аналітик Eurasia Group А. Вайн. Російська війна створила для Пекіну додаткові труднощі: китайське керівництво тепер поставало перед потребою балансування між збереженням відносин із Заходом, підтримкою (принаймні формальною) принципу суверенітету і територіальної цілісності, а також посиленням партнерства із РФ (Haenle, Wyne, 2022).

Вищеозначена дилема справді відобразилась на зовнішній політиці КНР. З часу російського повномасштабного вторгнення в Україну Китай не став відкрито на сторону РФ, але й не визнав останню агресором. Водночас Пекін звинувачує США та загалом НАТО у початку «української кризи» (не говорячи про російське вторгнення) через начебто «ментальність Холодної війни».

Китай також критикує санкційну політику проти Росії, допомогу озброєнням Україні та звинувачувальну риторику на адресу В. Путіна зі сторони Заходу як дії, що не сприяють миру. А в так званій «Позиції Китаю щодо політичного врегулювання української кризи», опублікованій 24 лютого 2023 р., декларується необхідність підтримки принципів суверенітету, незалежності та територіальної цілісності, однак відсутня будь-яка конкретика щодо реального вирішення проблеми (China's Position on the Political Settlement of the Ukraine Crisis, 2023). З 2022 р. Китай суттєво наростив обсяги торгівлі з РФ.

Для Японії ситуація виглядає несприятливою. Вона має територіальні суперечки із РФ та КНР (з яких перша вже вирішує інші свої територіальні претензії силовим шляхом, а Китай потенційно може вдатись до подібного сценарію на Далекому Сході). У цих двох країн антиамериканська спрямованість та відсутність між собою серйозних конфліктів. Активна співпраця між Китаєм та Росією в різних сферах та значна сумарна економічна та військова міць, а також регіональний вплив є серйозним викликом для Японії. До того ж, РФ і КНР географічно близькі відносно Японії і контролюють значні морські простори в ІТР. А у випадку встановлення Пекіном влади над стратегічно важливим в географічному і економічному (особливо у виробництві напівпровідників) плані Тайванем це дасть «Піднебесній» ще й можливості розширити свою військову присутність в регіоні та значно більший вплив на Південнокитайське і Східнокитайське моря, що потенційно може становити загрозу свободі судноплавства в їх акваторіях. Ситуація виглядає ще гіршою з огляду на явно вороже налаштовану по відношенню до США та Японії КНДР. Все це разом створює потенційні загрози політичним, безпековим, економічним інтересам Японії, та загалом її регіональному впливу. Тож Японія підвищує власну обороноздатність і робить ставку на США, як свого головного стратегічного партнера. Додатково Токіо продовжуватиме працювати в форматі QUAD та посилюватиме співпрацю з іншими країнами, зокрема в оборонній сфері. Дії в цьому напрямку уже помітні по угодах, укладених в кінці 2022 – на початку 2023 рр., наприклад, з Італією, Великою Британією, Австралією, Філіппінами, В'єтнамом, а також у тристоронньому форматі з економічної безпеки та морських навчань із США та Південною Кореєю тощо. Також передбачається співробітництво Японії з НАТО.

Повномасштабне вторгнення РФ проти України. Напевно найбільш значимою в трагічному розумінні подією 2022 р. стало військове вторгнення РФ на територію України, розпочате 24 лютого. Йому передували анексія РФ Кримського півострова та розпалювання з її

активною участю конфлікту на Донбасі. Тоді Японія наклала на Росію санкції, але, як було вище вказано, паралельно намагалась вирішити проблему миру і спірних територій з РФ і не допустити її зближення з КНР. Так звана «спеціальна військова операція», а по факту повномасштабне вторгнення завдало Україні численних людських жертв та спричинило значні руйнування. Російська агресія вже в незрівнянно більшій мірі та на камери світових ЗМІ засвідчила небажання РФ дотримуватись міжнародного права і поважати незалежність, суверенітет і територіальну цілісність окремої держави. Війна продемонструвала, що проблема збереження наявних і анексія нових територій для РФ – як у попередні століття, так і зараз – залишається одним із найважливіших завдань. І що Росія не рахується із нормами міжнародного права, яким, у свою чергу, чітко слідує Японія. Своїми діями РФ могла подати приклад для інших держав, які мають свої територіальні претензії, що актуально з огляду на амбіції КНР стосовно о-вів Сенкаку, Тайваню чи контролю над Південнокитайським морем. Всі ці проблеми не пройшли повз увагу Токіо.

Наслідки погіршення двосторонніх відносин. Із року в рік ситуація на міжнародній арені загалом та в регіоні ІТР зокрема ставала дедалі напруженішою. Разом із тим Японія поступово змінювалась. Якщо в часи Холодної війни вона йшла шляхом так званої «доктрини Йошіди», що передбачав пріоритет американо-японського альянсу, економічного розвитку та мирних міжнародних відносин, то за останні кілька десятиліть у рефлексії Токіо щодо своєї зовнішньої політики відбулись суттєві зміни. «Політично впливовіша Японія, особливо така, яка шукає міжнародного визнання (наприклад, постійного місця у Раді Безпеки ООН), не може не зайняти чіткої позиції щодо критичних проблем геополітики і безпеки, які заторкують мир у світі» (Бжезінський, 2000: 187). Наведена цитата із «Великої шахівниці» З. Бжезінського із часом все більше відповідала духу міжнародного позиціонування Японії. Це відображалось у збільшенні інвестицій та зміцненні взаємовідносин із країнами АСЕАН, сприянні у поширенні та утвердженні демократії та ринкової економіки в Євразії, а також у поступових змінах в оборонному законодавстві.

Вже із самого початку повномасштабної російсько-української війни Японія підтримувала Україну, надала їй значну фінансову, гуманітарну і навіть оборонну (нелетальними засобами) допомогу, а також колосальну дипломатичну підтримку на рівні міжнародних організацій, переконуючи інші країни (зокрема, Індію) підтримати Україну. Цьому сприяла як значна підтримка українців в самій Японії, так і поява все більшої кількості інформації та її підтверджень про

здійснення масових російських військових злочинів проти українців. Також Японія запровадила та, на момент 2023 р., продовжує запроваджувати значні за розмахом санкції проти численних фізичних (включно із топ-політиками та наближеними до них людьми, починаючи від В. Путіна) та юридичних осіб, а також експорту продукції, зокрема дорогих автомобілів, високотехнологічних приладів тощо. У 2022 р. було оголошено про введення ембарго на російське вугілля, золото, поступову відмову від нафти.

Враховуючи усі вище описані фактори, різке погіршення відносин, а отже діалогу щодо спірних територій, було неминучим. Вже 25 лютого Ф. Кішіда у виступі в японському парламенті оголосив про призупинення діалогу щодо Північних територій (Mulgan, 2022). Ситуація ще більше змінилась на початку березня, коли вперше за останні два десятиліття з уст японського прем'єр-міністра пролунало те, що Північні території є «споконвічними» для Японії (Kishida: The Kuril Islands, which are now under control of Russia, is territory of Japan, 2022). А вже в кінці квітня у щорічному документі «Синя книга дипломатії» було відзначено, що Північні території (в усій кількості!) є незаконно окупованими РФ, і на них поширюється суверенітет Японії (Diplomatic Bluebook 2022: 145). В квітні Японія скасувала економічний режим «найбільшого сприяння» щодо РФ (Japan formally revokes Russia's 'most favored nation' status, 2022).

Японські представники виразили обурення стосовно російських дій різними шляхами. Так, під час саміту міністрів закордонних справ країн G20 міністр МЗС Японії Е. Хаяші та інші міністри «Великої сімки» бойкотували офіційну вечерю в знак протесту проти російської агресії (G-20 faces tough task to overcome divide amid Ukraine crisis, 2022). Також японський уряд відмовив В. Путіну в праві відвідати похорони колишнього прем'єр-міністра Ш. Абе, який загинув у липні в результаті здійсненого замаху (Japan to bar Putin from attending Shinzo Abe state funeral, 2022).

Керівництво РФ відповіло у притаманному їй дусі, помістивши Японію до переліку «іноземних держав та територій, які здійснюють щодо РФ, російських компаній та громадян недружні дії» (Russia adds Japan to 'unfriendly' countries, regions list in sanctions countermeasure, 2022). В травні 2022 р. з боку Росії були накладені санкції, якими прем'єр-міністру Японії Ф. Кішіді та ще 62 особам (включно з міністром оборони Н. Кіші, міністром закордонних справ Й. Хаяші та ін.) заборонявся в'їзд на територію РФ (Russia bars entry to Kishida and 62 others indefinitely, 2022). Також в Росії відмовились від продовження переговорів про Північні території, в березні були організовані військові навчання на спірних островах із задіянням понад 3 тисяч солдат та сотні одиниць військової

техніки ((Russia halts Kuril Islands treaty talks with Japan over sanctions, 2022; Russia conducts military drills on isles disputed with Japan, 2022). На початку червня РФ призупинила угоду з Японією щодо риболовлі поблизу Курил (Russia suspends deal with Japan on fishing near disputed islands, 2022). А 30 червня В. Путін підписав указ, згідно із яким права та обов'язки компанії «Сахалін-2» мали бути передані Російській Федерації, а згодом – новоствореному державному підприємству. Дві японські компанії, Mitsubishi та Mitsui, мають свої частки, і саме звідти Японія імпортує скраплений газ – близько 9% сумарного річного імпорту (Putin Swoop on Gas Plant Risks Forcing Foreign Partners Out, 2022). Ці дії з немалою долею вірогідності можна оцінювати як, зокрема, погрозу Японії – особливо враховуючи конкуренцію на глобальному ринку енергоносіїв. Поки що японські компанії не покидають проект – така можливість передбачається за новими умовами. Проте, ймовірно, вони ведуть пошуки нового партнера.

Також 6 вересня РФ, у помсту за послідовну підтримку Японією України припинила дію договору, який дозволяв колишнім жителям, а також їх родичам відвідувати Північні острови на безвізовій основі. Загалом, Міністерство закордонних справ РФ виразило цей намір ще в березні 2022 р. (Russia cancels visa-free travel for Japanese to disputed islands, 2022). Окрім вище розглянутих випадків, були й взаємні рішення про вислання послів свого візаві із кожної з країн.

Очевидно, що японсько-російські відносини значно погіршились. РФ, продовжуючи зберігати елементи балансування в Азії, поступово все більше дрейфує в сторону КНР, а Японія як була, так і залишається головним стратегічним партнером США як мінімум в ІТР. А вторгнення російських військ на територію України грунтовно порушило міжнародне право, прихильником якого є Японія. Вся серйозність ставлення Токіо до цієї події відображається у прийнятій 16 грудня 2022 р. Стратегії національної оборони. Документ акцентує увагу на тому, що після російської агресії як одностороннього порушення статус-кво не можна більше виключати вірогідності подій в Східній Азії, які можуть «похитнути фундамент післявоєнного міжнародного порядку» (NATIONAL DEFENSE STRATEGY, 2022). По суті, це – повторення усталеної тези прем'єр-міністра Ф. Кішіди «Те, що відбувається в Україні сьогодні, може відбутися в Азії завтра».

Враховуючи стан справ, нормалізація двосторонніх відносин в найближчий час точно не

передбачається. До того ж, слід врахувати, що 17 березня 2023 р. Міжнародний кримінальний суд видав ордер на арешт В. Путіна, а Японія є однією із країн-підписантів Римського статуту. Тож з великою ймовірністю напруженість між РФ та Японією, як і неможливість вирішення проблеми миру та територіальної суперечки навколо Північних територій, будуть зберігатись ще довгий час. При цьому варто врахувати й суспільні настрої. Соціальне опитування, проведене японським урядом в жовтні–листопаді 2022 р., засвідчило, що майже 95% респондентів «не почуваються дружельно» по відношенню до Росії (Record 94% of Japanese “do not feel friendly” toward Russia: survey, 2023). Не слід забувати й про немалу підтримку військового вторгнення РФ в Україну серед російського населення, що є одним із факторів стійкості режиму В. Путіна, а отже, потенційно впливає на його здатність вести війну проти України, не відчувачи достатнього внутрішнього спротиву.

Висновки. Японсько-російські відносини зазнали суттєвих змін за останнє десятиліття. Намагання Японії вибудувати з Росією діалог навколо вирішення проблеми приналежності північних територій спрямовувався як на узгодження територіальної суперечки з Росією і підписання мирного договору, так і на утримання дистанції між РФ і Китаєм. Однак цей підхід не вдалось реалізувати, адже РФ не зробила значимих практичних кроків у напрямку врегулювання територіальної проблеми, а паралельно йшла на зближення із Пекіном. З іншої сторони, російсько-китайське зближення було небажаним для Токіо, але під впливом низки зовнішньополітичних обставин та на тлі наявності спільних інтересів обох держав все ж таки відбулось і поставило японські національні інтереси в ІТР у потенційно вразливе становище. Вирішальним фактором стало повномасштабне вторгнення російських військ в Україну. Тим самим РФ в черговий раз визнала своє небажання рахуватися з міжнародним правом. Російсько-українська війна викликала виправдані побоювання в Японії, що конфлікт із подібних причин може виникнути на Далекому Сході. Всі ці фактори в комплексі визначили радикальну зміну японської політики стосовно РФ: Японія підтримала Україну і, координуючи свої дії із G7 та ЄС, наклала незрівнянно масштабніші, ніж у 2014р., санкції на Росію. Тож ініціативи, пов'язані із нормалізацією відносин та вирішенням проблеми миру та розв'язання територіальної суперечки, відкладаються на невизначений термін.

Література:

1. United Nations Treaty Series. 1957. Vol. 263. p. 99–117. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20263/v263.pdf> (дата звернення: 03.03.2023).

2. Tokyo Declaration on Japan-Russia Relations. URL: <https://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/q&a/declaration.html> (дата звернення: 03.03.2023).
3. Корсунський С. В. Як будувати відносини з країнами Азії. Економіка, дипломатія, культурні особливості. Харків : Віват, 2021. 288 с.
4. Japan-Russia Summit Meeting. URL: https://www.mofa.go.jp/erp/rss/northern/page4e_000427.html (дата звернення: 03.03.2023).
5. Japan-Russia Summit Meeting. URL: https://www.mofa.go.jp/erp/rss/northern/page6e_000160.html#section2 (дата звернення: 03.03.2023).
6. Mulgan A. G. What Russia's Invasion of Ukraine Portends for Japan's Northern Territories. URL: <https://thediplomat.com/2022/03/what-russias-invasion-of-ukraine-portends-for-japans-northern-territories/> (дата звернення: 03.03.2023).
7. Japan's Kishida aims to pursue pandemic measures, 'new capitalism' in tandem. URL: <https://newsinfo.inquirer.net/1541934/japans-kishida-aims-to-pursue-pandemic-measures-new-capitalism-in-tandem#ixzz7WIm6s3wA> (дата звернення: 03.03.2023).
8. Russia considering building naval base in area including disputed isles. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2016/03/26/national/russia-considering-building-naval-base-in-area-including-disputed-isles/> (дата звернення: 03.03.2023).
9. Russia Deploys Coastal Missile Systems On Disputed Kurile Islands. URL: <https://www.rferl.org/a/russia-deploys-coastal-missile-systems-on-disputed-kurile-islands/28133041.html> (дата звернення: 04.03.2023).
10. Russia sends defence missiles to Pacific islands claimed by Japan. URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/02/russia-sends-defence-missiles-to-pacific-islands-claimed-by-japan> (дата звернення: 04.03.2023).
11. Russia conducts military drills on isles disputed with Japan. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/russia-conducts-military-drills-isles-disputed-with-japan-media-2022-03-26/> (дата звернення: 04.03.2023).
12. Mikovic N. Russia's new constitution: Preserving the status quo. URL: <https://thekootneeti.in/2020/07/03/russias-new-constitution-preserving-the-status-quo/> (дата звернення: 04.03.2023).
13. Бутирська Н., Солодкий С. Не тільки вторгнення в Україну: як Росія та Китай лякають Європу і Азію. URL: <https://zn.ua/ukr/international/ne-tilki-vtorhennja-v-ukrajinu-jak-rosija-ta-kitaj-ljakajut-jevropu-i-aziju.html> (дата звернення: 04.03.2023).
14. Interim National Security Strategic Guidance. The White House, 2021, p. 7–8. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf?fbclid=IwAR2GODKICARswtNE9hd-1msVNOaiOyhZkrT2LulFBqPZJ9_6hPb_7QC2OqE (дата звернення: 04.03.2023).
15. Standish R. China Seen As Rising Military Power In Central Asia, Foreshadowing Future Friction With Russia. URL: <https://www.rferl.org/a/china-seen-as-rising-military-power-in-central-asia-foreshadowing-future-friction-with-russia/30639964.html> (дата звернення: 04.03.2023).
16. Standish R. China, Russia Showcase Growing Ties With Joint Military Exercises. URL: <https://www.rferl.org/a/china-russia-military-cooperation/31401442.html> (дата звернення: 04.03.2023).
17. Як КНР нарощує свою військову потужність. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/jak_knr_naroschuje_svoju_vijskovu_potuzhnist-5922.html (дата звернення: 04.03.2023).
18. Joint Statement of the Russian Federation and the People's Republic of China on the International Relations Entering a New Era and the Global Sustainable Development. URL: <https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/CASI/documents/Translations/2022-02-04%20China%20Russia%20joint%20statement%20International%20Relations%20Entering%20a%20New%20Era.pdf> (дата звернення: 04.03.2023).
19. Modlin K., Garcia Z. How Committed Are China and Russia to Their Strategic Partnership? URL: <https://thediplomat.com/2022/11/how-committed-are-china-and-russia-to-their-strategic-partnership/> (дата звернення: 04.03.2023).
20. Ye M. The Logic behind China and Russia's Strategic Alliance-like Partnership. URL: <https://gjia.georgetown.edu/2022/04/14/the-logic-behind-china-and-russias-strategic-alliance-like-partnership/> (дата звернення: 05.03.2023).
21. Haenle P., Wyne A. The Paradox of the Russia-China Relationship. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/08/18/paradox-of-russia-china-relationship-pub-87695> (дата звернення: 05.03.2023).
22. China's Position on the Political Settlement of the Ukraine Crisis. URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/202302/t20230224_11030713.html (дата звернення: 05.03.2023).
23. Бжезінський З. Велика шахівниця. Львів–Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2000. 236 с.
24. Kishida: The Kuril Islands, which are now under control of Russia, is territory of Japan. URL: <https://www.yomiuri.co.jp/politics/20220307-OYT1T50283/> (дата звернення: 05.03.2023).
25. Diplomatic Bluebook 2022. URL: <https://www.ec.emb-japan.go.jp/files/100406514.pdf> (дата звернення: 05.03.2023).

26. Japan formally revokes Russia's 'most favored nation' status. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-business-tokyo-europe-moscow-e264ff718a4c998fe66c67e687864b12> (дата звернення: 05.03.2023).
27. G-20 faces tough task to overcome divide amid Ukraine crisis. URL: <https://english.kyodonews.net/news/2022/07/50b3f1a64b89-g-20-foreign-ministers-to-meet-amid-continuing-tensions-over-ukraine.html> (дата звернення: 05.03.2023).
28. Japan to bar Putin from attending Shinzo Abe state funeral. URL: <https://asia.nikkei.com/Politics/Shinzo-Abe/Japan-to-bar-Putin-from-attending-Shinzo-Abe-state-funeral> (дата звернення: 05.03.2023).
29. Russia adds Japan to 'unfriendly' countries, regions list in sanctions countermeasure. URL: <https://mainichi.jp/english/articles/20220308/p2a/00m/0na/007000c> (дата звернення: 05.03.2023).
30. Russia bars entry to Kishida and 62 others indefinitely. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/05/04/national/politics-diplomacy/russia-ban-kishida-officials/> (дата звернення: 05.03.2023).
31. Russia halts Kuril Islands treaty talks with Japan over sanctions. URL: <https://kyivindependent.com/uncategorized/russia-halts-kuril-islands-treaty-talks-with-japan-over-sanctions> (дата звернення: 06.03.2023).
32. Russia conducts military drills on isles disputed with Japan. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/russia-conducts-military-drills-isles-disputed-with-japan-media-2022-03-26/> (дата звернення: 06.03.2023).
33. Russia suspends deal with Japan on fishing near disputed islands. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/7/russia-suspends-deal-with-japan-on-fishing-near-disputed-islands> (дата звернення: 06.03.2023).
34. Putin Swoop on Gas Plant Risks Forcing Foreign Partners Out. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-30/putin-signs-order-to-move-sakhalin-2-to-russian-entity-nhk-says> (дата звернення: 06.03.2023).
35. Russia cancels visa-free travel for Japanese to disputed islands. URL: https://www.business-standard.com/article/international/russia-cancels-visa-free-travel-for-japanese-to-disputed-islands-122090600063_1.html (дата звернення: 07.03.2023).
36. NATIONAL DEFENSE STRATEGY. URL: https://www.mod.go.jp/j/approach/agenda/guideline/strategy/pdf/strategy_en.pdf (дата звернення: 07.03.2023).
37. Record 94% of Japanese "do not feel friendly" toward Russia: survey. URL: <https://english.kyodonews.net/news/2023/02/dcdef45cb6ed-record-94-of-japanese-do-not-feel-friendly-toward-russia-survey.html?phrase=Suicide%20&words=> (дата звернення: 07.03.2023).

References:

1. United Nations Treaty Series. 1957. Vol. 263. 430 p. URL: <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%20263/v263.pdf> (Last accessed: 03.03.2023).
2. Tokyo Declaration on Japan-Russia Relations. URL: <https://www.mofa.go.jp/region/n-america/us/q&a/declaration.html> (Last accessed: 03.03.2023).
3. Korsun's'kyi, S. V. (2021). Yak buduvaty vidnosyny z krayinamy Aziyi. Ekonomika, dyplomatiya, kul'turni osoblyvosti [How to build relations with Eastern countries. Economics, diplomacy, cultural features]. Kharkiv : Vivat. 288 p. [in Ukrainian].
4. Japan-Russia Summit Meeting. URL: https://www.mofa.go.jp/erp/rss/northern/page4e_000427.html (Last accessed: 03.03.2023).
5. Japan-Russia Summit Meeting. URL: https://www.mofa.go.jp/erp/rss/northern/page6e_000160.html#section2 (Last accessed: 03.03.2023).
6. Mulgan, A. G. (2022). What Russia's Invasion of Ukraine Portends for Japan's Northern Territories. URL: <https://thediplomat.com/2022/03/what-russias-invasion-of-ukraine-portends-for-japans-northern-territories/> (Last accessed: 03.03.2023).
7. Japan's Kishida aims to pursue pandemic measures, 'new capitalism' in tandem. URL: <https://newsinfo.inquirer.net/1541934/japans-kishida-aims-to-pursue-pandemic-measures-new-capitalism-in-tandem#ixzz7WIm6s3wA> (Last accessed: 03.03.2023).
8. Russia considering building naval base in area including disputed isles. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2016/03/26/national/russia-considering-building-naval-base-in-area-including-disputed-isles/> (дата звернення: 03.03.2023).
9. Russia Deploys Coastal Missile Systems On Disputed Kurile Islands. URL: <https://www.rferl.org/a/russia-deploys-coastal-missile-systems-on-disputed-kurile-islands/28133041.html> (Last accessed: 04.03.2023).
10. Russia sends defence missiles to Pacific islands claimed by Japan. URL: <https://www.theguardian.com/world/2021/dec/02/russia-sends-defence-missiles-to-pacific-islands-claimed-by-japan> (Last accessed: 04.03.2023).

11. Russia conducts military drills on isles disputed with Japan. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/russia-conducts-military-drills-isles-disputed-with-japan-media-2022-03-26/> (Last accessed: 04.03.2023).
12. Mikovic, N. (2020). Russia's new constitution: Preserving the status quo. URL: <https://thekootneeti.in/2020/07/03/russias-new-constitution-preserving-the-status-quo/> (Last accessed: 04.03.2023).
13. Butyrs'ka, N., Solodkyy, S. (2022). Ne til'ky vtorhnennya v Ukrainu: yak Rosiya ta Kytay lyakayut' Yevropu i Aziyu [Not only the invasion of Ukraine: how Russia and China scare Europe and Asia]. URL: <https://zn.ua/ukr/international/ne-tilki-vtorhnennja-v-ukrajinu-jak-rosija-ta-kitaj-ljakajut-jevropu-i-aziju.html> (Last accessed: 04.03.2023). [in Ukrainian].
14. Interim National Security Strategic Guidance. The White House, 2021. p. 7–8. URL: https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2021/03/NSC-1v2.pdf?fbclid=IwAR2GODKICARswtNE9hd-1msVNOaiOyhZkrT2LulFBqPZJ9_6hPb_7QC2OqE (Last accessed: 04.03.2023).
15. Standish, R. (2020). China Seen As Rising Military Power In Central Asia, Foreshadowing Future Friction With Russia. URL: <https://www.rferl.org/a/china-seen-as-rising-military-power-in-central-asia-foreshadowing-future-friction-with-russia/30639964.html> (Last accessed: 04.03.2023).
16. Standish, R. (2021) China, Russia Showcase Growing Ties With Joint Military Exercises. URL: <https://www.rferl.org/a/china-russia-military-cooperation/31401442.html> (Last accessed: 04.03.2023).
17. Yak KNR naroshchuye svoyu viys'kovu potuzhnist' [How PRC ramps up its military power]. URL: https://defence-ua.com/army_and_war/jak_knr_naroschuje_svoju_vijskovu_potuzhnist-5922.html (Last accessed: 04.03.2023). [in Ukrainian].
18. Joint Statement of the Russian Federation and the People's Republic of China on the International Relations Entering a New Era and the Global Sustainable Development. URL: <https://www.airuniversity.af.edu/Portals/10/CASI/documents/Translations/2022-02-04%20China%20Russia%20joint%20statement%20International%20Relations%20Entering%20a%20New%20Era.pdf> (Last accessed: 04.03.2023).
19. Modlin, K., Garcia, Z. (2022). How Committed Are China and Russia to Their Strategic Partnership? URL: <https://thediplomat.com/2022/11/how-committed-are-china-and-russia-to-their-strategic-partnership/> (Last accessed: 04.03.2023).
20. Ye, M. (2022). The Logic behind China and Russia's Strategic Alliance-like Partnership. URL: <https://gjia.georgetown.edu/2022/04/14/the-logic-behind-china-and-russias-strategic-alliance-like-partnership/> (Last accessed: 05.03.2023).
21. Haenle, P., Wyne, A. (2022) The Paradox of the Russia-China Relationship. URL: <https://carnegieendowment.org/2022/08/18/paradox-of-russia-china-relationship-pub-87695> (Last accessed: 05.03.2023).
22. China's Position on the Political Settlement of the Ukraine Crisis. URL: https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/202302/t20230224_11030713.html (Last accessed: 05.03.2023).
23. Bzhezins'kyy, Z. (2000) Velyka shakhivnytsya [The Grand Chessboard]. Lviv–Ivano-Frankivsk : Lileya-NV. 236 p. [in Ukrainian].
24. Kishida: The Kuril Islands, which are now under control of Russia, is territory of Japan. URL: <https://www.yomiuri.co.jp/politics/20220307-OYT1T50283/> (Last accessed: 05.03.2023).
25. Diplomatic Bluebook 2022. URL: <https://www.ec.emb-japan.go.jp/files/100406514.pdf> (Last accessed: 05.03.2023).
26. Japan formally revokes Russia's 'most favored nation' status. URL: <https://apnews.com/article/russia-ukraine-business-tokyo-europe-moscow-e264ff718a4c998fe66c67e687864b12> (Last accessed: 05.03.2023).
27. G-20 faces tough task to overcome divide amid Ukraine crisis. URL: <https://english.kyodonews.net/news/2022/07/50b3f1a64b89-g-20-foreign-ministers-to-meet-amid-continuing-tensions-over-ukraine.html> (Last accessed: 05.03.2023).
28. Japan to bar Putin from attending Shinzo Abe state funeral. URL: <https://asia.nikkei.com/Politics/Shinzo-Abe/Japan-to-bar-Putin-from-attending-Shinzo-Abe-state-funeral> (Last accessed: 05.03.2023).
29. Russia adds Japan to 'unfriendly' countries, regions list in sanctions countermeasure. URL: <https://mainichi.jp/english/articles/20220308/p2a/00m/0na/007000c> (Last accessed: 05.03.2023).
30. Russia bars entry to Kishida and 62 others indefinitely. URL: <https://www.japantimes.co.jp/news/2022/05/04/national/politics-diplomacy/russia-ban-kishida-officials/> (Last accessed: 05.03.2023).
31. Russia halts Kuril Islands treaty talks with Japan over sanctions. URL: <https://kyivindependent.com/uncategorized/russia-halts-kuril-islands-treaty-talks-with-japan-over-sanctions> (Last accessed: 06.03.2023).
32. Russia conducts military drills on isles disputed with Japan. URL: <https://www.reuters.com/world/europe/russia-conducts-military-drills-isles-disputed-with-japan-media-2022-03-26/> (Last accessed: 06.03.2023).
33. Russia suspends deal with Japan on fishing near disputed islands. URL: <https://www.aljazeera.com/news/2022/6/7/russia-suspends-deal-with-japan-on-fishing-near-disputed-islands> (Last accessed: 06.03.2023).

34. Putin Swoop on Gas Plant Risks Forcing Foreign Partners Out. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-06-30/putin-signs-order-to-move-sakhalin-2-to-russian-entity-nhk-says> (Last accessed: 06.03.2023).
35. Russia cancels visa-free travel for Japanese to disputed islands. URL: https://www.business-standard.com/article/international/russia-cancels-visa-free-travel-for-japanese-to-disputed-islands-122090600063_1.html (Last accessed: 07.03.2023).
36. NATIONAL DEFENSE STRATEGY. URL: https://www.mod.go.jp/j/approach/agenda/guideline/strategy/pdf/strategy_en.pdf (Last accessed: 07.03.2023).
37. Record 94% of Japanese "do not feel friendly" toward Russia: survey. URL: <https://english.kyodonews.net/news/2023/02/dcdef45cb6ed-record-94-of-japanese-do-not-feel-friendly-toward-russia-survey.html?phrase=Suicide%20&words=> (Last accessed: 07.03.2023).

Стаття надійшла до редакції 27.03.2023
The article was received 27 March 2023

УДК 069:728.81(477.43)

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-4

ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА МУЗЕЄФІКАЦІЯ АРХІТЕКТУРНОГО АНСАМБЛЮ «МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ» В РАМКАХ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИКО-АРХІТЕКТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА «МЕЖИБІЖ»

Грицюк Діонісій Петрович,

юрисконсульт

*Адміністрації державного історико-культурного
заповідника у м. Луцьку*

gricukdenis666@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4110-5162

Метою роботи є визначення основних етапів організації пам'яткоохоронної діяльності у Меджибізькій фортеці та ролі Державного історико-архітектурного заповідника «Межибіж» у галузі охорони, вивчення, збереження, реставрації та музеєфікації фортифікаційного та палацового ансамблю у смт. Меджибіж. **Методи дослідження.** Відповідно до встановленої мети у дослідженні використовується діалектичний підхід, спрямований на простеження основних етапів розвитку пам'яткоохоронної справи на базі фортеці у Меджибіжі. Застосовується територіальний метод дослідження. Основна увага спрямована на територію фортифікаційного та палацового ансамблю у смт. Меджибіж, Хмельницької області. Використовується структурно-тематичний метод у процесі аналізу історіографії та причинно-наслідкових зв'язків між історичними процесами і їх впливом на сучасні підходи у роботі історико-архітектурного заповідника «Межибіж». **Результати.** Опрацьовано основні етапи становлення та розбудови архітектурного оборонного комплексу у Меджибіжі. Окремо розглянуто основні етапи організації пам'яткоохоронної справи щодо фортеці Меджибіж.

Висновки. Встановлено, що початковим етапом для організації пам'яткоохоронної роботи на базі фортеці у Меджибіжі стали 1950–1960-ті рр. На початковому етапі проводились окремі заходи з реставрації та консервації, що були спрямовані на пристосування фортеці до радянських потреб. Ключову роль у процесі збереження та реставрації фортеці відігравали науково-дослідні інститути. Впродовж 1970–1980-х рр. на базі оборонних споруд Меджибожа, було проведено низку науково-дослідних та ремонтно-реставраційних робіт. Однак комплексне збереження ансамблю пам'яток у Меджибіжі протягом тривалого часу проводилося на незадовільному рівні, що призвело до аварійності споруди. Окрема увага приділена діяльності Державного історико-архітектурного заповідника «Межибіж» у галузі організації захисту та музеєфікації архітектурного оборонного комплексу пам'яток, що перебуває у його складі. Встановлено основні напрями роботи та досягнення Державного історико-архітектурного заповідника «Межибіж» у пам'яткоохоронній галузі, а також визначено прогалини у роботі установи. Таким чином, розглянуто пам'яткоохоронну діяльність заповідника «Межибіж», спрямовану на збереження та музеєфікацію Фортифікаційного комплексу.

Ключові слова: об'єкт фортифікаційного мистецтва, пам'ятка, охорона, реставрація, науково-дослідна діяльність, заповідник Хмельницька область, музеєфікація.

PRESERVATION AND MUSEUMIFICATION OF THE ARCHITECTURAL ENSEMBLE “MEZHIBYZH FORTRESS” WITHIN THE ACTIVITIES OF THE STATE HISTORICAL AND ARCHITECTURAL RESERVE “MEZHIBYZH”

Hrytsiuk Dionysiy Petrovych,

Legal adviser

*Administration state historical and cultural reserve
in the city of Lutsk*

gricukdenis666@gmail.com

orcid.org/0000-0002-4110-5162

The **purpose of the work** is to determine the main stages of the organization of monument preservation activities in the Mezhibyzh Fortress, and the role of the State Historical and Architectural Reserve “Mezhibyzh” in the field of protection, study, preservation, restoration and museification of the fortification and palace ensemble in the village Mezhibyzh. **Research methods.** In accordance with the established goal, the research uses a dialectical approach aimed at tracing the main stages of the development of the monument protection case on the basis of the fortress in Mezhibozh. The territorial research method is used. The main focus is on the territory of the fortification and palace complex in the village of Mezhibyzh, Khmelnytskyi region. The structural-thematic method is used in the process of analyzing historiography and cause-and-effect relationships between historical processes and their influence on

modern approaches in the work of the historical and architectural reserve “Mezhybyzh”. **The results.** The main stages of the formation and development of the architectural defense complex in Medzhibozh have been elaborated. The main stages of the organization of the monument protection case regarding the Medzhibizh fortress are considered separately.

Conclusions. It was established that the initial stage for the organization of monument protection work on the basis of the fortress in Medzhibozh was the 1950s – 1960s. At the initial stage, separate restoration and conservation measures were carried out, aimed at adapting the fortress to Soviet needs. Research institutes played a key role in the process of preserving and restoring the fortress. During the 1970s and 1980s, a number of scientific research and repair and restoration works were carried out on the basis of the defense structures of Medzhibozh. However, the complex preservation of the ensemble of monuments in Medzhibozh was carried out at an unsatisfactory level for a long time, which led to the building's disrepair. Special attention is paid to the activity of the State Historical and Architectural Reserve “Mezhybyzh” in the field of organization of protection and museification of the architectural defense complex of monuments that is part of it. The main directions of work and achievements of the State Historical and Architectural Reserve “Mezhybyzh” in the field of monument protection have been established, and gaps in the work of the institution have also been identified. In this way, the conservation activities of the “Mezhybyzh” nature reserve, aimed at the preservation and museification of the Fortification complex, have been considered.

Key words: object of fortification art, monument, protection, restoration, scientific research activity, reserve Khmelnytskyi region, museification.

1. Вступ

Архітектурна спадщина України представлена різноманітними пам'ятками, що репрезентують історичний розвиток мистецтва та є документальним свідченням знаменних процесів і подій. Значне нагромадження об'єктів нерухокої культурної спадщини в державі зумовлює особливий інтерес для дослідження пам'яткоохоронної роботи, проведеної на базі архітектурної спадщини. Окремої уваги заслуговують об'єкти фортифікаційного мистецтва Поділля. Замки, фортеці та оборонні комплекси виділяються з-поміж інших пам'яток завдяки своїй унікальності та наявності безпосереднього зв'язку з історичним процесом розвитку цього регіону. Об'єкти історичної оборонної інфраструктури Поділля є важливою складовою культурної спадщини України (Пясецький, 2013: 239).

Яскравим прикладом замкового архітектурного мистецтва є комплекс палацових та оборонних споруд у смт. Меджибіж, Летичівського району, Хмельницької області (Цяук, 1996: 134). Пам'ятка архітектури національного значення «Меджибізька фортеця» зазнала значних перебудов за час свого існування. Комплекс споруд цього архітектурного об'єкта протягом XIV–XIX ст. змінювався у відповідності до нових підходів у веденні воєнних операцій та архітектурної моди різних епох. Тому фортеця у Меджибожі беззаперечно є унікальним документальним свідченням історичного розвитку Поділля. Важлива роль у процесі вивчення, збереження, охорони та музеєфікації об'єкта архітектурної спадщини «Меджибізька фортеця» належить історико-культурному заповіднику. Установою постійно реалізуються пам'яткоохоронні проекти, що сприяє збереженню та популяризації цієї пам'ятки у суспільстві (Погорілець, 2021: 24). Тому вивчення й узагальнення досвіду Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» у пам'яткоохоронній сфері дасть змогу виокремити найважливіші досягнення та встановити потенційні шляхи розвитку

«Меджибізької фортеці» як пам'ятки історії та культури України.

У процесі дослідження пам'яткоохоронної роботи на базі фортифікаційних укріплень Меджибожа вагомим роль відіграють наукові праці в галузі охорони культурної спадщини. Зокрема, вагомим джерелом оцінки пам'яткоохоронної роботи слугують теоретичні дослідження Л. Прибеги (Прибега, 2007). Проблематика реставрації архітектурної спадщини у теоретичній площині представлена у дослідженнях В. Вечерського (Вечерський, 1997). Історія розвитку оборонних укріплень та їх модифікацій у різних часових проміжках є темою робіт П. Ричкова (Ричков, 1990) та О. Оконченко (Оконченко, 2012). Оборонні споруди Меджибожа неодноразово опинялися в полі зору дослідження науковців та краєзнавців. Зокрема, оборонна система міста стала темою наукових досліджень краєзнавця Ю. Сіцинського (Сіцинський, 1928). Результатом його роботи стало опрацювання низки історичних джерел (здебільшого польських) щодо розбудов та переходу власності Меджибожа. Також у праці Ю. Сіцинського представлені описові матеріали низки пам'яток, що не збереглися до нашого часу. Значна увага Меджибізькій фортеці як історичному та архітектурному об'єкту приділена в роботах Є. Лопушинської (Лопушинська, 1996) та Л. Цяук (Цяук, 1996). Історичні джерела, що висвітлюють історію Меджибожа та його оборонні укріплення, опрацьовані у дослідженнях О. Білецької (Білецька, 2009) та В. Моці (Моця, 2006). Фортеця в Меджибожі отримала значне наукове висвітлення як археологічний об'єкт. Дослідження цього напрямку представлені у роботах Ю. Толкачова Пясецького, О. Погорільця та А. Панікарського тощо (Погорілець, 2021). Окремі аспекти організації ремонтно-реставраційних робіт щодо окремих компонентів архітектурного комплексу «Меджибізька

фортеця» представлені у дослідженнях Т. Ветрової, І. Снітко (Ветрова, 2018), І. Леськів та В. Щенкевича (Леськів, 2021).

З огляду на визначну цінність Меджибізької фортеці дослідження пам'яткоохоронної роботи, що мала місце на базі пам'ятки та ролі Державного історико-культурного заповідника «Межибіж» в процесі охорони, збереження, реставрації та музеєфікації архітектурного комплексу є актуальним.

З метою різнобічного розгляду теми пам'яткоохоронної роботи, проведеної на базі Меджибізької фортеці в рамках діяльності заповідника, визначено такі завдання:

Окреслити основні історичні етапи становлення та розбудови архітектурного комплексу оборонних споруд Меджибожа.

Розглянути основні віхи пам'яткоохоронної діяльності, спрямованої на збереження Меджибізької фортеці.

Визначити місце та роль заповідника у загальному процесі охорони і збереження фортеці.

Виокремити основні здобутки в роботі заповідника в галузі охорони збереження дослідження та музеєфікації.

Методи дослідження. Відповідно до встановленої мети та завдань дослідження використовується діалектичний підхід, спрямований на простеження основних етапів розвитку пам'яткоохоронної справи на базі фортеці у Меджибожі. Застосовується територіальний метод дослідження. Основна увага спрямована на територію фортифікаційного та палацового ансамблю у смт. Меджибіж Хмельницької області. Використовується структурно-тематичний метод у процесі аналізу історіографії та причинно-наслідкових зв'язків між історичними процесами і їх впливом на сучасні підходи у роботі історико-архітектурного заповідника «Межибіж».

2. Історичні етапи становлення

Історія оборонного будівництва у Меджибожі сягає XII–XIII ст., що підтверджується згадками міста у Іпатіївському літописі та численними знахідками археологів (Пінчак, 2000: 133–134). В цей період укріплення були дерев'яними та цілком відповідали руській традиції замкового будівництва. Вже з другої половини XIV ст. Меджибіж опинився у власності Литовських князів Коріатовичів, і в означений період розпочався процес активної розбудови мурованих укріплень, за зразком західноєвропейських фортець. До XIV ст. також відноситься будівництво замкового храму у характерному для епохи романському стилі (Білецька, 2009: 36). Протягом XV ст. відбувається постійна розбудова та модифікація мурованих укріплень, про що свідчать концептуальні зміни у формах бійниць та стрілових прорізів. Вже на початку XVI ст. в системі оборонних укріплень

з'являється ще дві додаткові вежі – п'ятикутна (Лицарська) та північно-східна кругла (Офіцерська). Також було додатково посилено північну вежу (Лопушинська, 1996: 44–45). У 1540 р. власниками Меджибожа стали місцеві магнати Синявські. Друга половина XVI ст. відзначилася значною реконструкцією фортеці з метою перетворення оборонної споруди Меджибожа у палацовий комплекс. Зокрема, в межах початкової оборонної лінії був зведений новий житловий корпус в стилі італійського палаццо. Церква була перебудована у костел в готичному стилі. Замкові фасади були оздоблені ренесансним декором та фігурними аттиками тощо (Погорілець, 2018: 16). Втім, оборонна функція споруди не втрачалася, адже були проведені конструктивні модифікації в оборонній системі у відповідності до технічного прогресу військової справи того часу. Зокрема, було зведено п'ятипелюстковий бастіон, що фактично замінив ранньосередньовічну систему оборони в'їзду до фортеці. Потреба у пристосуванні фортеці до нових типів вогнепальної зброї призвела до необхідності чергового укріплення оборонного комплексу. Зокрема, у середині XVII ст. було забутовано землю, нижні яруси веж та бастіонів (Лопушинська, 1996: 46). Наряду з покращеннями оборонної спроможності відбувалися перебудови житлових та господарчих приміщень, для прикладу, у XVII ст. був зведений новий каретний двір та комендантський корпус (Погорілець, 2021: 14). Чергова перебудова відбулася у XVIII ст., коли Меджибізька фортеця стала власністю А. Чарторийського (1740 р.). Капітальні перебудови було здійснено, щодо всіх частин комплексу. Замкова церква та палац після реконструкції набули рис пізнього бароко. Також було побудовано нові господарчі корпуси та житлові приміщення в яких мешкала прислуга.

Від 1848 р. Меджибізька фортеця була передана у військове відомство (Сіцинський, 1928: 13). Після низки перебудов колишній оборонний комплекс повністю втратив оборонну цінність та набув обрисів романтичного стилю з псевдоготичними декоративними елементами.

3. Спроби організації пам'яткоохоронної роботи у XX ст.

У період 1915–1954 рр. палацовий комплекс та фортифікації Меджибожа переживали поступовий занепад. Заходи, спрямовані на збереження та реставрацію фортеці, не проводились. З січня 1945 р. на базі пам'ятки було розміщено маслозавод (Погорілець, 2018: 20). Повоєнний період відзначився значними руйнуваннями історичного комплексу.

Перші науково-дослідні роботи щодо окремих об'єктів фортифікаційного комплексу у Меджибожі були проведені співробітниками Львівської філії Українського Державного інституту

проектування міст «Гіпоград» у 1954 р. (Погорілець, 2018: 20). Логічним продовження дослідницької діяльності стало виготовлення у 1957 р. описових даних, обмірів, фотофіксації та супровідної документації, що передувало організації реставраційних робіт на базі пам'ятки. Результати польових досліджень, проведених у 1957 р., стали основою для підготовки проекту реставрації розробленого фахівцями інституту «Укрпроектреставрація» (Лопушинська, 1996: 42). До 1959 р. документація була повністю доопрацьована. Проведена дослідницька робота якісно відобразилась на визначенні юридичного статусу пам'ятки. Постановою Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 Меджибізька фортеця отримала статус пам'ятника архітектури та була внесена до реєстру історичних пам'яток УРСР під охоронним номером 764 (Постанова, 1963). У 1964 р. зустрічаємо відомості про точкові ремонтно-реставраційні роботи в замку. У 1967 р. колектив реставраторів та архітекторів під керівництвом Є. Лопушинської представив повну реставраційну концепцію у 39 томах, котра лишається основним джерелом для організації реставраційних робіт на базі Меджибізької фортеці, і в наш час (Погорілець, 2021: 23). Після п'яти десятиліть радянського господарювання найбільше потребували реставрації палацові корпуси Синявських-Чарторийських. Реставраційна група Є. Лопушинської реалізувала низку пам'яткоохоронних заходів у 1967–1970 рр. В означений період були укріплені замкові мури, відремонтовані та законсервовані аварійно небезпечні ділянки каретного та адміністративного (комендантського) корпусів (Ветрова, 2018: 42). З 1971 р. у відреставрованих приміщеннях було створено краєзнавчу експозицію, котру згодом реорганізували у художній відділ. У травні 1980 р. прийнято рішення про створення у фортеці художнього музею, що представляв історію Меджибожа та його замку. Вже у 70–80-х рр. ХХ ст. реставраційна робота на базі Меджибізької фортеці була фактично припинена. Тривалий час роботи на базі пам'ятки обмежувалися фіксаціями поступової руйнації палацу та оборонних споруд. Науково-дослідницька діяльність на території архітектурного комплексу у 1989–2004 рр. була абстрагована на археологічних роботах, проведених під керівництвом Ю. Толкачова. Основною метою археологічних досліджень стало визначення періодизації заснування та просторової розбудови фортеці, планування фортифікації та специфіки матеріальної культури (Толкачов, 2006: 49).

4. Діяльність історико-архітектурного заповідника «Межибіж»

Фундаментальне опрацювання в галузі історії, археології та архітектури фортеці Меджибіж сприяло популяризації пам'ятки у наукових колах вітчизняних дослідників та створило передумови

для організації окремою науково-дослідною та пам'яткоохоронною установою для захисту та збереження архітектурного комплексу. Постановою Кабінету Міністрів України № 1759 від 27 грудня 2001 р. було створено Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» (Постанова, 2001). У зв'язку з відсутністю фінансування необхідного для організації роботи заповідника фактична діяльність установи була розпочата у 2004 р. Того ж року був розроблений «Генеральний план розвитку заповідника», за авторством наукового співробітника науково-реставраційного інституту «Укрзахідпроектреставрація», О. Василюк (Погорілець, 2021: 24). До 2008 р. було виготовлено науково-проектну документацію на ряд об'єктів заповідника та проведена частково реставрація будівель фортеці. У період 2004–2014 рр. працівники історико-культурного заповідника зосередили увагу на продовженні досліджень пам'ятки та опрацюванні результатів попередніх науковців. Дирекція історико-культурного заповідника «Межибіж» виступала ініціатором продовження археологічних, архітектурних, геологічних досліджень на території фортеці та розробки заходів по реставрації та музеєфікації оборонних об'єктів. В цей період можна виокремити популяризаційну та науково-дослідну діяльність історико-культурного заповідника як провідні напрямки в роботі установи. У 2005 р. фахівці Інституту «Укрзахідпроектреставрація» провели інженерне обстеження північної та східної частин Флігеля. Споруда потребувала комплексних протиаварійних робіт із елементами реставрації. Протягом 2005–2007 рр. реставратори розчистили приміщення, укріпили аварійних ділянок стін та відновили частину наземних зруйнованих ділянок Флігеля. У 2008 р. було проведено низку акцій з благоустрою території заповідника. Проводились ремонтні роботи мосту, були розроблені зони відпочинку та заміщені доріжки. Покращення туристичної інфраструктури відобразилося на створенні зручного під'їзду та ремонту проїжджої частини (Леськів, 2021: 143). Однак протягом 1980–2014 рр. не зустрічаємо жодних відомостей про фактичну реалізацію реставраційних та консерваційних робіт на базі палацу через відсутність державного та місцевого фінансування проведення вищезазначених заходів. Така ситуація негативно вплинула на стан збереженості палацових конструктивних елементів. Зокрема, у 2014–2015 були зафіксовані обвали західної стіни палацу. Лише явна руйнація пам'ятки спричинила поштовх до проведення активних дій з метою усунення аварійної ситуації. У 2015 р. на потреби ремонтно-реставраційних робіт були виділені кошти з резервного фонду Хмельницької обласної державної адміністрації (Леськів, 2018: 71). На основі акту огляду технічного стану та науково-проектного

рішення концепції протиаварійних та робіт на об'єкті «Палац замку XVI ст. в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області (пам'ятка архітектури національного значення охоронний номер № 764/1)». р. було визначено ділянки, що потребували негайного реставраційного втручання (Леськів, 2018: 72). Проведення протиаварійних робіт на об'єкті за результатами публічної закупівлі було доручено ТОВ «Затишний дім» у 2016 р. Протягом червня-листопада 2016 р. було встановлено підсилюючу металеву конструкцію для північної цегляної стіни палацу. Демонтовано аварійні ділянки цегляного мурування та господарські надбудови радянського періоду (Леськів, 2018: 73). Проведено консервування цегляних стін та склепінь. Було змонтовано фахверк для підсилення існуючих конструкцій та перев'язки нової цегляної стіни з будівлею палацу. Також був проведений частиковий ремонт покрівель. У 2017 р. ремонтно-реставраційні роботи були продовжені. Головна концепція у процесі реставрації палацу полягала у пристосуванні споруди під музей (Леськів, 2018: 77). Протягом 2017–2020 рр. було повністю демонтовано деструктивні елементи мурування, розчищено підвали від будівельного матеріалу та сміття. Відреставровані карнизи та елементи зовнішнього декорування. Відновлено перекриття і підлоги підвального та першого поверхів споруди. Повністю завершено роботи з оновлення та реставрації фасадів та даху об'єкта. Облаштовано системи опалення та освітлення приміщень тощо (Леськів, 2018: 75).

Реставрація палацового комплексу на даний час є найвагомішим проектом пам'яткоохоронної роботи, реалізованим Державним історико-культурним заповідником «Межибіж». Також розроблено та заплановано реставраційні роботи щодо окремих елементів комплексу Меджибізької фортеці. Основною проблемою реалізації реставраційних завдань на базі пам'ятки є нашарування низки архітектурних стилів XIV–XIX ст., що створює необхідність композиційного збереження унікальних архітектурно-стильових характеристик фортифікаційного комплексу. Упродовж останніх років ситуація щодо дослідження та збереження

замку значно покращилася. Проводяться масштабні реставраційні роботи, а також постійно діючі археологічні розвідки на території заповідника. Починаючи з 2016 року здійснено комплекс науково-дослідних та науково-практичних робіт, спрямованих на одержання нової інформації про перебудови мосту та в'їзної брами. Також були вжиті реставраційні та консерваційні заходи для подальшого збереження та безпечного використання пам'ятки (Леськів, 2021: 147).

5. Висновки

Таким чином можна підсумувати, що фортифікаційний комплекс у смт. Меджибіж був сформований протягом XII–XIX ст. За період свого існування фортеця отримала низку змін у просторовому плануванні та нашарування різних архітектурних стилів залежно від особливостей функціонального та оборонного призначення комплексу.

Меджибізька фортеця опинилася у полі зору досліджень краєзнавців у другій половині XIX ст. та була детально опрацьована з точки зору історії та архітектури. У 20–50-ті рр. XX ст. фортифікаційний комплекс Меджибожа перебував у стані поступового занепаду. Науково-дослідні та реставраційні роботи щодо архітектурної пам'ятки не проводились. За період 1957–1970 рр. фортеця у Меджибожі стала предметом наукових опрацювань вітчизняних дослідників, була визнана пам'яткою архітектури на державному рівні та була частково відреставрована. У 1989–1994 рр. оборонний комплекс став предметом археологічних досліджень. У 2001 р. на базі фортеці було оголошено Державний історико-культурний заповідник. Перше десятиліття функціонування установи не відзначилося організацією практичних пам'яткоохоронних заходів. Робота заповідника була зосереджена на продовженні досліджень та популяризації пам'ятки. Відсутність ремонтів та реставрацій об'єкта протягом тривалого періоду призвела до значної руйнації комплексу. У 2015–2020 рр. було реалізовано низку пам'яткоохоронних робіт з ремонту, консервації та відновлення окремих елементів архітектурного комплексу з метою подальшої музеєфікації.

Література:

1. Білецька О. Меджибіж та Меджибізький повіт Подільської землі наприкінці XIV–XV ст. *Науковий вісник «Межибіж»* 2009. № 1. С. 34–40.
2. Вечерський В. Реставрація пам'яток архітектури. *Щоквартальник Українського товариства охорони пам'яток історії «Пам'ятки України»*. 1997. № 1. С. 10–15.
3. Ветрова Т. Актуальні дослідження «Лицарської» вежі у Меджибізькій фортеці. *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини* : Матеріали наук.практ. конф., м. Хотин, 22 серп. 2018 р. Кам'янець-Подільський, 2018. С. 32–41.
4. Западєнко І. До реконструкції палацу Сенявських у Меджибожі станом на XVI століття. *Науковий збірник Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018–2020 роки*. Житомир, 2021. С. 72–92.

5. Леськів І. Міст з брамою Меджибізького замку як об'єкт наукового дослідження та реставрації. *Науковий збірник Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 – 2020 роки*. Житомир, 2021. С. 148–156.
6. Леськів І., Щенсевич В. Палац Сенявських-Чарторийських у Меджибізькій фортеці: хронологія реставрації 2015–2018 рр. *Науковий збірник Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 – 2020 роки*. Житомир, 2018. С. 70–77.
7. Леськів І., Щенсевич В. Хронологія та основні етапи реставрації пам'яток ДІКЗ «Межибіж» у 2019 – 2020 роках. *Науковий збірник Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018 – 2020 роки*. Житомир, 2021. С. 139–147.
8. Лопушинська Є. Меджибізька фортеця. *Науковий збірник Пам'ятки України*. 1996. № 3-4. С. 42–47.
9. Моця Б. Меджибіж: твердиня над Бугом. *Збірник наукових праць. Охорона культурної спадщини Київської області: Проблеми. Матеріали. Дослідження*. Київ, 2006. С. 145–156.
10. Оконченко О. Специфіка розташування на місцевості ранніх бастионних замків Західної України. *Замковий туризм Тернопільської області: проблеми та перспективи розвитку* : Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., Тернопіль, 4 травн. 2012 р. Тернопіль, 2012. С. 53–55.
11. Пінчак М., Погорілець О., Стопенчук С. Попередні результати археологічних досліджень території Меджибізької фортеці у 2000 р. *Подільська історико-краєзнавча конференція* : Матеріали X Подільської іст. краєзнавч. конф., Кам'янець-Подільський, 19 вер. 2000 р. Кам'янець-Подільський, 2000. С. 130–134.
12. Погорілець О. Матеріали до «Історико-архітектурного опорного плану смт Меджибіж». Етапи розвитку укріплень Меджибізької фортеці. *Науковий збірник Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018–2020 роки*. Житомир, 2021. С. 4–24.
13. Погорілець О. Палац замку XVI ст. в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області. Пам'ятка архітектури національного значення охор. № 764/1. Історикоархівні та бібліографічні дослідження. *Науковий збірник Меджибізька фортеця. Археологічні, історико-архітектурні дослідження та реставрація. 2018–2020 роки*. Житомир, 2018. С. 5–30.
14. Погорілець О., Панікарський А. Знахідки доби раннього середньовіччя з околиць Меджибожа. *Науковий вісник «Межибіж»* : Матеріали Шостої наук. краєзнавч. конференц. «Стародавній Меджибіж в історико-культурній спадщині України», Меджибіж, 31 травн. 2012 р. Хмельницький, 2012. С. 285–291.
15. Постанова Кабінету Міністрів України «Про Державний історико-культурний заповідник «Межибіж» від 27.12.2001р. № 1759. URL: <http://zak.in.ua/do.php?page=1> (дата звернення: 13.03.2023).
16. Постанова Ради Міністрів УРСР від 24.08.1963р. № 970 Про впорядкування справи обліку та охорони пам'яток архітектури на території Української РСР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/page3#Text> (дата звернення: 17.03.2023).
17. Прибега Л.В. Замки та фортеці. Київ, 2007. 352 с.
18. Пясецький В. Спогади про минуле. *Науковий щорічник Археологічні студії «Межибіж»*. Хмельницький, 2013. № 2. С. 239–246.
19. Ричков П. Західноукраїнські міста-фортеці XVI–XVIII ст. *Пам'ятки України*. 1990. № 2. С. 20–22.
20. Сіцінський Ю.Й. Меджибізький замок Оборонні замки Західного Поділля XIV–XVII ст. (Історико-археологічні нариси). Київ, 1928. 74 с.
21. Толкачов Ю. Археологічні дослідження в смт Меджибіж у 2003–2004 рр. *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ, 2006. С. 49–52.
22. Цяук, В., 1996. Комплекс фортеці у Меджибожі Хмельницької області. *3 історії української реставрації*. 1996. С. 134–139.

References:

1. Biletska O. (2009) Medzhybizh ta Medzhybizkyi povit Podilskoi zemli naprykintsi XIV–XV st. [Medzhybizh and Medzhybizh district of the Podilska land at the end of the 14th – 15th centuries.]. *Naukovyi visnyk «Mezhybizh»*. № 1. pp. 34–40. [in Ukrainian].
2. Vecherskyi V. (1997) Restavratsiia pamiatok arkhitektury [Restoration of architectural monuments.]. *Shchokvartalnyk Ukrainskoho tovarystva okhorony pamiatok istorii «Pamiatky Ukrainy»*. № 1. pp. 10–15. [in Ukrainian].
3. Vietrova T. (2018) Aktualni doslidzhennia «Lytsarskoi» vezhi u Medzhybizkii fortetsi [Actual studies of the "Knight's" tower in the Medzhibiz fortress.]. *Doslidzhennia, okhorona ta populiaryzatsiia ob'ektiv kulturnoi spadshchyny* Materialy nauk. prakt. konf., m. Khotyn, 22 serp. 2018 r. Kamianets-Podilskiy. pp. 32–41. [in Ukrainian].
4. Zapadenko I. (2021) Do rekonstruktsii palatsu Seniavskykh u Medzhybozhi stanom na XVI stolittia [Before the reconstruction of the Senyavski palace in Medzhibozh in the 16th century.]. *Naukovyi zbirnyk Medzhy-*

- bizka fortetsia. Arkheolohichni, istoryko-arkhitekturni doslidzhennia ta restavratsiia. 2018–2020 roky. Zhytomyr. pp. 72–92 [in Ukrainian].
5. Leskiv I. (2021) Mist z bramoju Medzhybizkoho zamku yak ob'ekt naukovoho doslidzhennia ta restavratsii [The bridge with the gate of Medzhibiz Castle as an object of scientific research and restoration.]. Naukovyi zbirnyk Medzhybizka fortetsia. Arkheolohichni, istoryko-arkhitekturni doslidzhennia ta restavratsiia. 2018–2020 roky. Zhytomyr. pp. 148–156 [in Ukrainian].
 6. Leskiv I., Shchensevych V. (2018) Palats Seniavskykh Chartoryiskykh u Medzhybizkii fortetsi: khronolohiia restavratsii 2015–2018 rr. [Senyavski Czartoryski Palace in the Medzhibiz fortress: chronology of restoration 2015–2018.]. Naukovyi zbirnyk Medzhybizka fortetsia. Arkheolohichni, istoryko-arkhitekturni doslidzhennia ta restavratsiia. 2018 – 2020 roky. Zhytomyr. pp. 70–77 [in Ukrainian].
 7. Leskiv I., Shchensevych V. (2021) Khronolohiia ta osnovni etapy restavratsii pamiatok DIKZ «Mezhybizh» u 2019–2020 rokakh [Chronology and main stages of restoration of the monuments of the "Mezhybizh" DIKZ in 2019–2020.]. Naukovyi zbirnyk Medzhybizka fortetsia. Arkheolohichni, istoryko-arkhitekturni doslidzhennia ta restavratsiia. 2018–2020 roky. Zhytomyr. pp. 139–147 [in Ukrainian].
 8. Lopushynska Ye. (1996) Medzhybizka fortetsia [Medzhibiz fortress]. Naukovyi zbirnyk Pamiatky Ukrainy. № 3–4. pp. 42–47. [in Ukrainian].
 9. Motsia B. (2006) Medzhybizh: tverdynia nad Buhom [Medzhibyzh: stronghold on the Bug]. Zbirnyk naukovykh prats. Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi oblasti: Problemy. Materialy. Doslidzhennia. Kyiv. pp. 145–156. [in Ukrainian].
 10. Okonchenko O. (2012) Spetsyfika roztashuvannia na mistsevoli rannikh bastionnykh zamkiv Zakhidnoi Ukrainy [The specificity of the location of early bastion castles in Western Ukraine]. Zamkovyi turizm Ternopil'skoi oblasti: problemy ta perspektyvy rozvytku : Materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Ternopil. pp. 53–55. [in Ukrainian].
 11. Pinchak M., Pohorilets O., Stopenchuk S. (2000) Poperedni rezultaty arkheolohichnykh doslidzhen terytorii Medzhybizkoi fortetsi u 2000 r. [Preliminary results of archaeological research of the territory of the Medzhibizka fortress in 2000]. Podilska istoryko-kraieznavcha konferentsiia : Materialy Kh Podil'skoi ist. kraieznavch. konf., Kamianets Podil'skyi. pp. 130–134 [in Ukrainian].
 12. Pohorilets O. (2021) Materialy do «Istoryko-arkhitekturnoho opornoho planu smt Medzhybizh». Etapy rozvytku ukriplen Medzhybizkoi fortetsi [Materials for the "Historical-Architectural Reference Plan of Medzhibyzh Township". Stages of development of the fortifications of the Medzhibiz fortress]. Naukovyi zbirnyk Medzhybizka fortetsia. Arkheolohichni, istoryko-arkhitekturni doslidzhennia ta restavratsiia. 2018–2020 roky. Zhytomyr. pp. 4–24 [in Ukrainian].
 13. Pohorilets O. (2018) Palats zamku KhVI st. v smt Medzhybizh Letchivskoho raionu Khmelnytskoi oblasti. Pamiatka arkhitektury natsionalnogo znachennia okhor. № 764/1. Istorykoarkhivni ta bibliohrafichni doslidzhennia [Palace of the castle of the 16th century. in Medzhibyzh village of Letchiv district, Khmelnytskyi region. Architectural monument of national importance, Nr. 764/1. Historical-archival and bibliographic research]. Naukovyi zbirnyk Medzhybizka fortetsia. Arkheolohichni, istoryko -arkhitekturni doslidzhennia ta restavratsiia. 2018–2020 roky. Zhytomyr. pp. 5–30 [in Ukrainian].
 14. Pohorilets O., Panikarskyi A. (2012) Znakhidky doby rannoho serednovichchia z okolyts Medzhybozha. Naukovyi visnyk «Mezhybizh» [Finds of the Early Middle Ages from the vicinity of Medzhibozh. Scientific Bulletin "Mezhybyzh"]. Materialy Shostoi nauk. kraieznavch. konferents. «Starodavni Medzhybizh v istoryko kulturnii spadshchyni Ukrainy». Khmelnytskyi. pp. 285–291. [in Ukrainian].
 15. Postanova (2001) Kabinetu Ministriv Ukrainy «Pro Derzhavnyi istoryko kulturnyi zapovidnyk «Mezhybizh» [Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On the State Historical and Cultural Reserve "Mezhybyzh"]. vid 27.12.2001r. № 1759 URL: <http://vak.in.ua/do.php?page=1>. [in Ukrainian]. (Last accessed: 13.03.2023)
 16. Postanova (1963) Rady Ministriv URSR vid 24.08.1963r. № 970 Pro vporiadkuvannia spravy obliku ta okhorony pamiatnykiv arkhitektury na terytorii Ukrainy [On streamlining the accounting and protection of architectural monuments on the territory of the Ukrainian]. RSR URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/970-63-%D0%BF/page3#Text> [in Ukrainian]. (Last accessed: 17.03.2023)
 17. Prybieha L. V. (2007) Zamky ta fortetsi [Castles and fortresses]. Kyiv. 352 p. [in Ukrainian].
 18. Piasetskyi V. (2013) Spohady pro mynule [Memories of the past] Naukovyi shchorichnyk Arkheolohichni studii «Mezhybizh». Khmelnytskyi. № 2. pp. 239–246. [in Ukrainian].
 19. Rychkov P. (1990) Zakhidnoukrainski mista-fortetsi XVI – XVIII st. [Western Ukrainian fortress cities of the 16th – 18th centuries.]. Pamiatky Ukrainy. № 2. pp. 20–22 [in Ukrainian].
 20. Sitsynskyi Yu. Y. (1928) Medzhybizkyi zamok. Oboronni zamky Zakhidnogo Podillia XIV–XVII st. (Istoryko-arkheolohichni narysy). [Medzhibiz Castle Defensive castles of Western Podillia of the 14th – 17th centuries. (Historical and archaeological essays).]. Kyiv. 74 p. [in Ukrainian].

21. Tolkachov Yu. (2006) Arkheolohichni doslidzhennia v smt Medzhybizh u 2003–2004 rr. [Archaeological research in the town of Medzhibyzh in 2003-2004.]. Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004–2005 rr. Kyiv. pp. 49–52. [in Ukrainian].
22. Tsiuk, V. (1996) Kompleks fortetsi u Medzhybozhi Khmelnytskoi oblasti [The fortress complex in Medzhibozh, Khmelnytskyi region.]. 3 istorii ukrainskoi restavratsii. pp. 134–139. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023
The article was received 24 March 2023

УДК 316.2(477)«1926–1928»

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-5

ПРОФЕСІЙНА САМОРЕАЛІЗАЦІЯ ВІТЧИЗНЯНИХ ОСВІТНЬО-НАУКОВИХ ФАХІВЦІВ НА БАЗІ УКРАЇНСЬКОГО ІНСТИТУТУ ГРОМАДОЗНАВСТВА В ПРАЗІ 1926–1928 РР.

Деркач Юлія Олександрівна,
аспірантка кафедри філософії, історії
та політології,
Національного університету «Одеська політехніка»
juliaderkach657@ukr.net
orcid.org/0009-0003-5980-4396

Метою роботи є аналіз діяльності провідних освітян Українського Інституту Громадознавства. У статті акцентовано увагу на функціонуванні закладу, оскільки він займав вагоме місце при наданні освітніх послуг українським емігрантам у Чехословаччині 1926–1928 рр. **Методи дослідження.** Під час дослідження даної проблематики застосовано історичний метод як магістральний, а також аналітичний, дескриптивний. Для розуміння результативної діяльності викладацького складу навчального закладу необхідно виділити персоналії та на їх прикладі продемонструвати стержень науки, описати просвітницьку діяльність. **Результати дослідження.** Виокремлені наукові співробітники за допомогою системного аналізу та історичного методу, зазначені їх освітні доробки та вплив на розвиток української науки у Чехословаччині під час еміграції. **Висновки.** Ефективна самореалізація педагогів в еміграції насамперед залежить від творчого потенціалу, самоконтролю, професійних компетентностей та навчальних стратегій. Джерельна база з вивчення викладачів Українського Інституту Громадознавства являє собою різноманітні джерела, серед них виділяємо звіт з діяльності освітньої установи, статті, архівні документи, які зазначають про просвітницьку діяльність вчених. Надана характеристика основним науковцям у даній інституції, а саме М. Шаповалу, Н. Григорієву, С. Русовій, Л. Білецькому, С. Гольдельману, О. Ейхельману, С. Шелухіну, М. Мандрику, Т. Грибу, які акумулювали навчально – науковий процес в Інституті. Доведено, що знання є найціннішим скарбом у суспільстві, за допомогою освіти відбувається обмін інформацією між старим та новим поколінням. Необхідно розглядати Український Інститут Громадознавства як навчальний заклад, який формував науковий український потенціал за межами країни, оскільки у подальшому фахівці, які здобули освіту, намагалися повернутися на території України та впроваджувати освітні реформи. Отже, суспільні перетворення призводять до кардинальних змін у системі вищої освіти.

Ключові слова: викладачі, професорсько-викладацький склад, освіта, наука, саморозвиток, установи інституту, Наукова Рада.

PROFESSIONAL SELF-FULFILLMENT OF NATIONWIDE EDUCATIONAL AND SCIENTIFIC SPECIALISTS BASED ON THE UKRAINIAN INSTITUTE OF CITIZENSHIP IN PRAGUE 1926–1928

Derkach Yuliia Oleksandrivna,
Postgraduate student at the Department of Philosophy,
History and Political Science
National University “Odesa Polytechnic”
juliaderkach657@ukr.net
orcid.org/0009-0003-5980-4396

Purpose. The work aims to analyze the activities of leading educators of the Ukrainian Institute of Social Studies. The article focuses on the institution's activities, as it played an important role in educational services to Ukrainian emigrants from 1926 to 1928. **Methods.** While studying this issue, the historical process was applied as a main one, as well as analytical and descriptive. To understand the effective activity of the teaching staff at an educational institution, it is necessary to single out certain personalities and use their example to demonstrate the core of science and describe educational activities. **Results:** Distinguished researchers, with the help of a systematic analysis and historical method, noted their academic achievements and influence on the development of Ukrainian science abroad during emigration. **Conclusions:** Effective self-realization of teachers in emigration primarily depends on creative potential, self-control, professional competencies, and educational strategies. The source base for the study of the brightest and most productive personalities of the Ukrainian Institute of Social Studies is a diverse structure of documents, among them we highlight the report on the activities of the academic institution, articles, and archival documents that note the educational activities of teachers. The characteristics of this institution's main teachers are M. Shapoval, N. Grigoriyev, S. Rusova, L. Bilecki, S. Goldelman, O. Eichelman, S. Sheluhin, M. Mandryk, T. Hryb, who accumulated academically and scientific process

in the institution. Scientific offices of professors from various disciplines: economics, sociology, law and ethnology are outlined. It has been established that knowledge is the most valuable treasure in society, and with the help there is an exchange of information between the old and new generations. It is necessary to consider the Ukrainian Institute of Public Studies as an educational institution that formed the scientific potential of Ukraine outside the country because, in the future, the specialists who received the education will try to return to the territory of Ukraine and implement educational reforms. So, social transformations lead to radical changes in the higher education system.

Key words: professors, personnel, teaching staff, education, science, self-development, institute institutions, Scientific Council.

Вступ. Система вищої освіти в Україні постійно зазнає кардинальних змін, що відображається у науково-освітній діяльності учбових закладів. У цьому контексті необхідно розглянути на конкретному прикладі становлення вітчизняної освіти за кордоном через розвиток Українського Інституту Громадознавства в Празі, крізь призму просвітницької-наукової діяльності професорсько-викладацького складу, оскільки це питання є край важливим для сучасників. Виокремлені окремі викладачі з різних відділів, для того щоб ознайомитися з векторами діяльності Інституту. Крізь призму їхньої діяльності проаналізувати наукові, освітні напрацювання, які досліджують сучасні науковці.

Мета статті – проаналізувати професорсько-викладацький склад Українського Інституту Громадознавства в Празі, сфокусувати увагу на персоналіях, які в еміграції розвивали науку та готували професійні кадри для подальшого поширення освітніх тенденцій за кордоном. Визначити критерії ефективної роботи навчального закладу та зазначити роль Інституту у становленні національної освіти та науки.

Методи дослідження. Під час дослідження використаний історичний метод, який надає більш глибокого розуміння виникнення вищого навчального закладу, дозволяє проаналізувати персоналії, що керували навчальними процесами та проводили просвітницьку роботу серед молодого покоління. Необхідно розглянути провідних лекторів потужного академічного закладу, який у подальшому надав поштовх для розвитку різноманітних освітніх студій у Чехословаччині. Визначним освітянам, які плідно працювали на базі Українського Інституту Громадознавства, присвячені праці сучасників: А. Лобанова (Лобанова, Петрухін, 2020), С. Петрухін (Лобанова, Петрухін, 2020), О. Сухобокова (Сухобокова, 2008), Г. Груць (Груць, 2012), О. Токарчук (Токарчук, 2011), С. Відяньський (Відяньський, 1994), Н. Браїлян (Браїлян, 2014), О. Джус (Джус, 2002, 2019), І. Зайченко (Зайченко, 2013) та інші.

Роль Інституту в історії розвитку української освіти та науки. Аналізуючи праці О. Даниленка, О. Сухобокової, С. Наріжного, розуміємо, що питання освіти в сучасному світі є актуальним. Український Інститут Громадознавства в Празі має великий вплив на розвиток української соціологічної науки, оскільки

у 1925–1928 рр. відбувалися суспільні трансформації. На базі закладу була розроблена методологія соціологічної науки, що включала в себе різноманітні методи, за допомогою яких можна проаналізувати суспільні явища. Головна роль закладу в розвитку вітчизняної наукової сфери полягає в збереженні української самобутності, формуванні мотивації до навчання, забезпеченні методологічною базою сучасників, заклику до самоосвіти та підвищення інтелектуального потенціалу серед громадян, передачі культурно-освітніх цінностей. Ефективна система діяльності Інституту виступає важливим інструментом при підготовці та адаптації студентів в нових умовах життя, особливо в еміграції. Відомо, що професорсько-викладацький склад досліджував соціально-політичні, економіко-технічні явища, що відображалися в наукових працях, лекціях, конференціях, семінарах.

Як зазначається у звіті з діяльності Інституту та його установ 1926–1928 рр., до складу кураторії увійшли М. Шаповал – голова, заступник голови – О. Ейхельман, члени президії – Н. Григорієв, П. Сулятицький, М. Мандрик. Ревізійна комісія – Б. Залєвський, Л. Кобилянський, С. Безручко. (Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928., 1928: 4).

Самореалізація науково-освітніх фахівців на базі Українського Інституту Громадознавств. Вагомий внесок у розвиток української юриспруденції приніс С. Шелухін, визначна постать в українському та закордонному просторі. Науковому суспільству відомий як політичний та громадський діяч, який намагався розвивати правову освіту та культуру на базі Українського Інституту Громадознавства. Отримавши юридичну освіту, захищав права суспільства, в майбутньому знання надали можливість підійнятися по соціальному ліфту (Осташко, 2013). Учений-правознавець викладав теорію права, намагався популяризувати політичну просвіту серед різноманітних прошарків населення (Токарчук, 2011). Серед наукових праць визначне місце займає «Руська правда» та «Історико правні підстави української державності» 1929 р. Ідеї С. Шелухіна про самобутність та самостійність української держави знаходять відбиток у публіцистичних творах сучасників О. Домбровський, Я. Домбровський «С. П. Шелухін – правознавець, борець за українську державність». Ефективну

діяльність фахівця можемо прослідкувати на прикладі його викладацької діяльності, участі в наукових конференціях та апробації своїх досліджень у журналах. У фундаментальних роботах дипломата підсвічуються питання щодо управління країною, зазначається, що обиратися на посаду голови держави можуть політичні еліти, що у першу чергу керуються національними ідеями. Критичний розум на сьогодні відіграє велику роль при прийнятті рішень, оскільки будь-яка дія має результат, а тому необхідно вміння прогнозувати на майбутнє, при обранні того чи іншого варіанту рішення питання.

Депутат Центральної ради, міністр земельних справ Директорії УНР М. Шаповал був головою Українського Громадського Комітету. Людина, яка рухалась по соціальній ієрархії, заслуговує уваги. Відомо, що він розвивав українську соціологічну науку, крізь призму світосприйняття міста і села, результати наукової діяльності відображені в наукових напрацюваннях та надруковані в журналі «Суспільство». Демонстрував лідерські якості, об'єднував навколо себе однодумців. Проводив соціологічні семінари, які мали на меті: створення бібліографічних покажчиків у напрямку соціологічних досліджень, написання рецензій на різноманітні наукові праці, опрацювання монографій та літературних джерел за професійним напрямком, розробка української соціологічної термінології. Наукові роботи М. Шаповала на сьогодні актуальні, оскільки наразі змінюється науковий вектор, все більше дослідників цікавлять різноманітні соціальні процеси, що відбуваються у суспільстві: зміна соціальної людської поведінки за різних обставин, питання менеджменту в вищому навчальному закладі, управління кадровим потенціалом та формування педагогічного колективу, слабкі чи міцні зв'язки між місцевими селами та містами, самореалізація студентів, адаптація до нових умов.

Наукова спадщина культурно-освітньої діячки Софії Русової і сьогодні привертає увагу сучасників, оскільки у своїх роботах вона розкриває різноманітні педагогічні, психологічні методики виховання та навчання освітян (Джус, 2002: 15). У 1927–1928 рр. проводила педагогічні семінари, намагалася поглиблювати свої знання за спеціальністю та досліджувати нові тенденції різноманітних народів. План семінару включав у себе питання: «Школа на Україні», «Дошкільне виховання», «Позашкільна освіта» «Школа в Галичині». Серед загальної тематики зазначені: прищеплення дитині соціальних навичок, реферування та занотовування нових педагогічних досліджень, розглядалися новітні течії психології, біхевіоризму та рефлексії, вимоги до шкільних організацій, методи дошкільного виховання (Груць, 2012). У дискусіях відбиті соціальні переконання «Що треба розуміти під соціальним вихованням», «Що таке національна школа?» (Звіт з діяльності

Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928, 1928: 22). Науковою Радою Соціологічного Інституту 10 грудня 1929 року присуджено наукову ступінь доктор соціології *honoris causa*. Отже, діяльність С. Русової багатовекторна, направлена на розвиток та збагачення науково-педагогічної сфери. Питання формування професорсько-викладацького складу можемо простежити в науковій діяльності діячки, оскільки ефективність підготовки молодих фахівців залежить від висококваліфікованого та «педагогічно-гігієнічного» колективу. Чим більш злагоджена атмосфера та поважливі стосунки в колективі, тим коефіцієнт успішності підвищується, але разом з тим, чим напруженіша атмосфера, тим менший відсоток успішної педагогічної діяльності. В результаті отримуємо продуктивну діяльність педагогів чи повну деградацію ефективності системи викладання в Інституті. Тому важливо проводити різноманітні тренінги, направлені на згуртування колектива на робочому місці.

Значне місце в історії посідає особистість Н. Григоріїва, він був громадським, просвітницьким діячем, автором багатьох досліджень з історії та соціології. Науковою Радою Інституту було присуджено наукову ступінь доктора соціологічних наук *honoris causa* 12 грудня 1929 р. Затвердили його на посаду професора на кафедрі історії, яку обіймав з початку заснування навчальної установ. Очолював кабінет села, де осмислювали та аналізували літературу, що торкається «сільської соціології». Актуальність полягала у тому, що місто завжди залежало від села у продовольчому плані, тому дослідники намагалися відслідкувати людську трудову діяльність та соціальні зв'язки між собою, а також систематизувати інформацію за допомогою анкет. Згодом обійняв посаду директора Музею-Архіву. Опублікував низку історичних, політичних, соціальних наукових доробків у видавничих фундаціях Українського Інституту Громадознавства (Сухобокова, 2008).

Розглядаючи викладацький склад Інституту, звернемо увагу на Л. Білецького, який розвивав питання історико-культурного життя українського суспільства та країн сусідів. Науково-методичний семінар надавав інформацію, щодо ролі соціологічного аналізу та систематизації інформації в загальному літературному осмисленні (Хороб, 2019). Практичну значущість відіграють виклади основного матеріалу на семінарі «Соціологічна теорія ідеалістичної літературно-наукової критики». Проаналізувавши просвітницьку діяльність та внесок у розвиток установи, Наукова Рада Українського Соціологічного Інституту у грудні 1929 року ухвалили рішення щодо присудження ступеня доктора соціології *honoris causa*. Таким чином, він збагатив українську науку своїми

працями: «Драгоманів і слов'янська проблема» 1930 р., «Головні напрями української літературно – наукової критики за останніх 50 років» 1931 р., курс лекцій «Українська народна поезія» 1929 р., «Руська правда й історія її тексту» та багато інших, до яких звертаються сучасні науковці, для осмислення української ідентичності крізь парадигму наукових робіт (Мандрика, 1958). Отже, у дослідженнях літературознавця простежуємо основні напрямки розвитку вітчизняної поезії та аналізуємо орієнтири автора на західно-європейських мислителів. Л. Білецький за допомогою історичного методу намагається вдосконалити літературознавчу українську думку.

Відомий своїми напрацюваннями О. Ейхельман: «Реформи місцевого самоврядування на підставі демократично-республіканської державності», «Предмет, завдання і засоби науки адміністративного права сучасній конституційній культурно-соціальній державі» «Про історичне і сучасне значіння природного права» «Суть і джерело міжнародного права і його форми», у працях намагався віддзеркалити правові основи суспільства. Являється автором «Проект конституції основних законів Української Народної Республіки» 1921 року (Ейхельман, 1921: 8). Таким чином, все більше на поверхню виноситься право щодо референдумів та обізнаності законодавчої бази простого суспільства. Автором встановлено, що організація системи влади, відповідальна місія великої нації, яка спонукає до більш ширшого вивчення Конституції, аби ефективніше управляти державою та вести її до економічного, соціального, політичного процвітання.

Економіст, історик, громадський діяч, С. Гольдельман присвятив багато уваги українській проблематиці у власних напрацюваннях (Биковський, 1976:3). Однією з вагомих робіт є «Жидівська автономія України», автор намагається надати роз'яснення щодо проблематики національних меншин на певній території та намагається поширити знання національної автономії серед суспільства (Гольдельман, 1976: 30). Проаналізувавши його роботи, дійшли висновків, що у роботах описані проблеми, з якими зіштовхнувся і сам автор в своєму житті. Дана проблематика простягається протягом багатьох років, але науковці спостерігають, як дане питання й досі не вирішене.

Публіцист, дипломат, громадський діяч М. Мандрика, чий праці – «Суспільні антагонізми і їх вплив на історичний процес» (1927), «Національні меншості в міжнародному праві» (1925), «Теорія господарської дипломатії» (1934), «Історія консульського права й інститутів» (1927). В Українському Інституті Громадознавства обіймав посаду наукового секретаря. У 1925 році отримав науковий ступінь доктора права, що дає можливість викладати історію дипломатії та

міжнародне право. З 1926 року почав регулярно друкувати свої твори в журналі «Нова Україна» (Ковальчук, 2009). Як наслідок, наукові здобутки публіциста репрезентують занепокоєність недотриманням прав людських свобод, що призводить до бунтів серед населення. Необхідно проводити профілактичні заходи аби врегульовувати конфлікти дипломатичним шляхом, бо усі інші варіанти можуть бути фатальними для суспільства.

Всебічна особистість Т. Гриба, що спонукає до вивчення власної персони вченого, очолив кабінет вивчення Білорусі у 1927 р., під його керівництвом вийшов збірник праць «Записки Білоруського Кабінету», який розкривав різноманітні питання національних меншин та наголошував на вивченні прав, традицій і свобод усіх народів. Врегулювати питання етнонаціональних груп на території України в сучасних умовах стає більш складним завданням. Спостерігаємо, як мова, традиції та звичаї розмежовують людей, а не об'єднують. Нам необхідно провести превентивні заходи якомога швидше задля врегулювання прав людей в українському суспільстві. Серед трудових надбань виокремлюють «Соціологічна теорія нації», «Суспільна структура Білорусії», що дає змогу більш ефективніше розвивати народне рівноправ'я (Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928., 1928: 28).

Висновки. Встановлення більшовицького режиму спонукало українську інтелігенцію до еміграції у Чехословаччину. Основним фактором виїзду в цю країну стало доброзичливе ставлення влади до науковців та надання можливості відкривати освітні установи для популяризації знань. Серед тих, хто працював у створенні Українському Інституті Громадознавства, були М. Шаповал, О. Ейхельман, Н. Григоріїв, П. Сулятицький, М. Мандрик, Б. Залєвський, Л. Кобилянський, С. Безручко, Л. Білецький, Т. Гриб, Г. Омельченко, С. Русова, Я. Славик, Ф. Якименко та інші. Вони сприяли розвитку соціологічних, історичних, правових, педагогічних, економічних наукових тенденцій. Головними критеріями ефективної діяльності Інституту можемо зазначити такі, як: високий рівень методичного забезпечення навчальних дисциплін, висококваліфікований та мобільний професорсько-викладацький склад, гнучкість освітнього контенту, видавнича діяльність фахівців (статті, монографії, рецензії, відгуки), формування звітів діяльності закладу, міжнародна активність Інституту, обмін досвідом між науковими співробітниками, участь у різноманітних конференціях, організація та педагогічних, підготовка аспірантів, профорієнтаційна робота. На прикладі конкретних викладачів спостерігаємо стійкість, силу волі, мотивацію до вдосконалення, а найголовніше – віру у власну справу. Встановлено, що діяльність

Інституту полягала у вирішенні проблем відновлення наукового потенціалу українського суспільства, соціалізації та адаптації особистості у нових реаліях, а найголовніше – зрощенні молодого мобільного покоління з вищою освітою. Спостерігаючи за молоддю ХХІ століття, вчені помічають

занедбаність освітян та відсутність зацікавленості у дітей до навчання. Негативні тенденції все частіше віддзеркалюються у системі вищої та середньої освіти. Здобувачам освіти на конкретних прикладах необхідно демонструвати перспективи вищої освіти.

Література:

1. Брайлян Н. Періодичні видання української еміграції у Чехословаччині (1919–1929 pp.): динаміка розвитку, кількісні параметри. *Збірник праць Науково-дослідного інституту пресознавства*. 2014. № 4. С. 74–90. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZPNDZP_2014_4_8 (дата звернення: 01.03.2023)
2. Віднянський С. Культурно-освітня і наукова діяльність української еміграції в Чехословаччині: Український вільний університет (1921–1945). Київ, 1994. 84 с. URL: <http://history.org.ua/JournALL/Preprint/1994/1.pdf> (дата звернення: 28.02.2023).
3. Гольдельман С. Жидівська національна автономія в Україні (1917–1920 pp.). Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1967. 138 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/57-goldelman-s-zhidivska-natsionalna-avtonomiya-v-ukrayini-1917-1920-pp/> (дата звернення: 25.02.2023).
4. Груць Г.М. Теоретичні засади розвитку суспільного дошкільного виховання у педагогічній спадщині С.Ф. Русової. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Педагогіка*. Тернопіль, 2012. № 2. С. 55–59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ped_2012_2_12 (дата звернення: 01.03.2023).
5. Джус О.В. Творча спадщина Софії Русової періоду еміграції : монографія. Івано-Франківськ : Плай, 2002. 260 с.
6. Джус О. Професійна підготовка молоді Української діаспори в Українському соціологічному інституті (Українському інституті Громадознавства). *Інноваційна педагогіка*. Одеса, 2019. № 14. Т. 2. С. 40–46.
7. Ейхельман О. Проект конституції основних державних законів Української Народньої Республіки. Тернів. С.У.Д. ч. 2. 1921. 104 с.
8. Осташко Т.С. Шелухин Сергій Павлович. Енциклопедія історії України: Т. 10 / ред. Рада : В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2013. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Shelukhin_S (дата звернення: 01.03.2023).
9. Ковальчук О.О. Мандрика Микита Іванович. Енциклопедія історії України: у 6 т. / ред. рада.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2009. Т. 6. 790 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Mandrika_M_I (дата звернення: 01.03.2023).
10. Зайченко І.В. До питання про історіографію дослідження творчої спадщини С.Ф. Русової. *Педагогічний дискурс* 2013. № 15. С. 257–261. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_54 (дата звернення: 01.03.2023).
11. Звіт з діяльності Українського Інституту Громадознавства в Празі і його установ квітень 1926 – листопад 1928. Прага, 1928. С. 2. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosty-ukrayinskogo-instytutugromadoznastva-v-prazi-i-jogoustanov-kviten-1926-lystopad-1928/> (дата звернення: 27.02.2023).
12. Л. Биковський. Соломон Ізраїлевич Гольдельман 1885–1974. Бібліографічні матеріали. Денвер – Єрусалим. 1976. 293 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/9752bikovskiysolomon-izrayilevich-goldelman-1885-1974-bio-bibliografichni-materiyali/> (дата звернення: 20.02.2022).
13. Лобанова А., Петрухін С. Соціологічні ідеї Микити Шаповала: історична репрезентація. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*. Київ, 2020. № 2. С. 90–98. URL: <http://stmm.in.ua/archive/article.php?issue=20202&contentId=2202026> (дата звернення: 28.02.2023).
14. Мандрика М. Леонід Білецький. Вінніпег, 1958. 56 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/literaturoznastvo/1017-mandrika-m-leonid-biletskiy/> (дата звернення: 20.02.2022).
15. Сухобокова О.О. Громадсько-політична та культурно-просвітницька діяльність Н. Григорієва (1883–1953) : автореф. дис... канд. іст. наук : 07.00.01, Київ, 2008. 15 с.
16. Токарчук О.В. Державно-правові погляди С.П. Шелухіна : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 Київ, 2011. 20 с.
17. Хороб С. Леонід Білецький – історик українського літературознавства. *Слово і Час*. 2019. № 6. С. 20–30.

References:

1. Brailian N. (2014) Periodychni vydannia ukrainskoї emihratsii u Chekhoslovachchyni (1919–1929 rr.): dynamika rozvytku, kilkisni parametry. *Zbirnyk prats Naukovo-doslidnoho instytu presoznavstva*. [Periodicals of Ukrainian emigration in Czechoslovakia (1919–1929): dynamics of development, quantitative parameters. *Proceedings of the Research Institute of Press Studies*.] № 4. pp. 74–90. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ZPNDZP_2014_4_8 [In Ukrainian]

2. Vidnianskyi S. (1994) Kulturno-osvitnia i naukova diialnist ukrainskoi emihratsii v Chekhoslovachchyni: Ukrainyskyi vilnyi universytet (1921–1945) [Cultural, educational and scientific activities of the Ukrainian emigration in Czechoslovakia: Ukrainian Free University (1921–1945)] Kyiv: pp. 84 Retrieved from: <http://history.org.ua/JournALL/Preprint/1994/1.pdf> [In Ukrainian]
3. Goldelman S.(1967). Zhydivska natsionalna avtonomiia v Ukraini (1917-1920 rr.). [Jewish national autonomy in Ukraine (1917-1920)]. Munich: Dniprova khvyliia. pp. 138. Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/istoriya/57-goldelman-s-zhidyvka-natsionalna-avtonomiya-v-ukrayini-1917-1920-rr/> [In Ukrainian]
4. Hruť H. M.(2012) Teoretychni zasady rozvytku suspilnoho doshkilnoho vykhovannia u pedahohichnii spadshchyni S. F. Rusovoi. Naukovi zapysky Ternopil'skoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Seriiia : Pedahohika. [Theoretical foundations of the development of social preschool education in the pedagogical heritage of S. F. Rusova. Scientific notes of Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatiuk. Series: Pedagogy.] Ternopil. № 2. pp. 55–59. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNP ped_2012_2_12 [In Ukrainian].
5. Dzhus O. V. (2002) Tvorchyia spadshchyna Sofii Rusovoi periodu emihratsii : monohrafiia. Ivano-Frankivsk : Plai, pp. 260. [The creative heritage of Sofya Rusova during the period of emigration: a monograph]. [In Ukrainian].
6. Dzhus O.(2019) Profesiina pidhotovka molodi Ukrainiskoi diaspory v Ukrainському sotsiolohichnomu instytuti (Ukrainському instytuti Hromadoznavstva). Innovatsiina pedahohika. [Professional training of the youth of the Ukrainian diaspora at the Ukrainian Sociological Institute (Ukrainian Institute of Public Studies). Innovative pedagogy.] Odesa. № 14. T. 2. pp. 40–46. [In Ukrainian].
7. Eikhelman O. (1921) Proiekt konstytutsii osnovnykh derzhavnykh zakoniv Ukrainiskoi Narodnoi Respubliky [Draft constitution of the main state laws of the Ukrainian People's Republic] Terniv. S.U.D ch. 2, pp. 104 [In Ukrainian].
8. Ostashko T. S. (2013) Shelukhyn Serhii Pavlovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Serhiy Pavlovich Shelukhin. Encyclopedia of the History of Ukraine:] Kyiv: Nauk. dumka T. 10 pp. 688. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Shelukhin_S [In Ukrainian].
9. Kovalchuk O. O.(2009) Mandryka Mykyta Ivanovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy. [Mandryka Nikita Ivanovych. Encyclopedia of the History of Ukraine] Kyiv : Nauk. Dumka. T. 6. pp. 790 Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Mandryka_M_I [In Ukrainian].
10. Zaichenko I. V. (2013) Do pytannia pro istoriografiu doslidzhennia tvorchoi spadshchyny S. F. Rusovoi. Pedahohichniy dyskurs [To the question of the historiography of the research of the creative heritage of S. F. Rusova. Pedagogical discourse] № 15. pp. 257–261. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/peddysk_2013_15_54 [In Ukrainian].
11. Zvit z diialnosti Ukrainiskoho Instytutu Hromadoznavstva v Prazi i yoho ustanov kviten 1926 – lystopad 1928. Praha. [Report on the activities of the Ukrainian Institute of Social Studies in Prague and its institutions, April 1926 – November 1928. Prague, 1928] pp. 31. Retrieved from :<https://diasporiana.org.ua/ukrainica/zvit-z-diyalnosti-ukrayinskogo-instytutugromadoznavstva-v-prazi-i-jogo-ustanov-kviten-1926-lystopad-1928/> [In Ukrainian].
12. L. Bykovskiy. (1885–1974) Solomon Izrailevych Goldelman 1885–1974. Bibliohrafichni materialy. Denver -Yerusalym [Solomon Izraelievich Goldelman 1885–1974. Bibliographic materials Denver – Jerusalem] 1976. 293 c.: Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/ukrainica/9752-bikovskiy-l-solomon-izrayilevich-goldelman-1885-1974-bio-bibliografichni-materiyali/> [In Ukrainian].
13. Lobanova A., Petrukhin S. (2020) Sotsiolohichni idei Mykyty Shapovala: istorychna reprezentatsiia. Sotsiolohiia: teoriia, metody, marketynh. [Sociological ideas of Nikita Shapoval: historical representation. Sociology: theory, methods, marketing.] Kyiv, № 2. pp. 90–98. Retrieved from: [http://stmm.in.ua/ archive/article.php?issue=20202&contentId=2202026](http://stmm.in.ua/archive/article.php?issue=20202&contentId=2202026). [In Ukrainian].
14. Mandryka M. (1958) Leonid Biletskyi. [Mandryka M. Leonid Biletskyi. Winnipeg] Vinnipeh, pp. 56. Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/literaturoznavstvo/1017-mandryka-m-leonid-biletskyi/> [In Ukrainian].
15. Sukhobokova O. O. (2008) Hromadsko-politychna ta kulturno-prosvitnytska diialnist N. Hryhoriiieva (1883–1953). [Public-political and cultural-educational activities of N. Grigoriev (1883–1953)]: avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01, Kyiv, pp. 15. [In Ukrainian].
16. Tokarchuk, O. V. (2011) Derzhavno-pravovi pohliady S. P. Shelukhina..[State and legal views of S. P. Shelukhin]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk : 12.00.01 Kyiv, pp. 20. [In Ukrainian].
17. Khorob S. (2019) Leonid Biletskyi – istoryk ukrainskoho literaturoznavstva. Slovo i Chas. [Leonid Biletskyi is a historian of Ukrainian literary studies. Word and Time.] № 6. pp. 20–30. [In Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.03.2023
The article was received 27 March 2023

УДК 94:[323.282:323.15(=162.1)](477.54)"1937/1938"
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-6>

ПОЛЬСЬКА ОПЕРАЦІЯ НКВС 1937–1938 РР.: «СПРАВА ПОЛЬСЬКОГО КЛУБУ» В ХАРКОВІ¹

Коваленко Тетяна Миколаївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри нової та новітньої історії
Харківського національного університету імені
В. Н. Каразіна
teti.kovalenko@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8309-8071

Мета. У статті досліджуються організація та причини Польської операції НКВС 1937–1938 рр. Перебіг цього злочину радянської влади розглядається на прикладі «Справи Польського клубу» в Харкові, котрий був визнаний осередком «контрреволюційної та шпигунської діяльності».

Методи. Дослідження написано з використанням загальнонаукових (аналіз, синтез, узагальнення) та спеціально-історичних (історико-типологічний, історико-системний, історико-порівняльний, історико-генетичний) методів.

Результати. У статті розглянуто доробок вітчизняних і зарубіжних науковців та окреслено головні тенденції у вивченні цієї проблематики. Проаналізовано Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова за № 00485 від 11 серпня 1937 р., який поклав початок Польській операції НКВС. Документ встановлював шість груп поляків, котрі підлягали беззаперечному арешту, міри їхнього покарання та новий особливий порядок проведення кримінального провадження. Останнє дозволило прискорити процес винесення вироків (у більшості смертельних).

Визначено, що серед усіх «національних» операцій НКВС «польська» була найбільш масштабною за кількістю жертв. Йосип Сталін вважав представників «національностей іноземних держав» реальними або потенційними ворогами. Другій Речі Посполитій у майбутньому протистоянні відводилася виняткова роль, а отже, і «шпигунів», «контрреволюціонерів», «терористів» серед поляків, котрі проживали на території СРСР, було, на переконання радянського «вождя», найбільше.

«Справа Польського клубу» в Харкові є прикладом сфабрикованого звинувачення цілої групи людей (поширена практика у роки Великого терору 1937–1938 рр.). Головними доказами «контрреволюційної та шпигунської діяльності» арештованих були їхні свідчення, котрі часто отримувалися із застосуванням методів морального та фізичного тиску. Таким чином, до вищої міри покарання було засуджено 28 осіб. Усіх реабілітували посмертно в 1957 р.

Висновки. Радянські репресії забрали або скалічили життя окремих людей, цілих родин і навіть народів. Жертвами Польської операції НКВС 1937–1938 рр. стало щонайменше 143 810 осіб, з котрих 111 091 людину було розстріляно. Поряд із польськими комуністами, ксьондзами, колишніми землевласниками, колишніми військовими терор було поширено на звичайних селян, робітників промислових підприємств, службовців, освітан.

Ключові слова: поляки, жертви, радянські репресії, терор, НКВС, Харків, контрреволюційна діяльність.

THE POLISH OPERATION OF THE NKVS IN 1937–1938: “THE CASE OF THE POLISH CLUB” IN KHARKIV

Kovalenko Tetiana Mykolaivna,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Modern
and Contemporary History
V. N. Karazin Kharkiv National University
teti.kovalenko@gmail.com
orcid.org/0000-0001-8309-8071

Purpose. The organization and causes of the Polish Operation of the NKVD in 1937–1938 is examined in the article. The course of this crime of the Soviet government is studied on the example of the “Polish Club Case” in Kharkiv, which was recognized as a centre of “counterrevolutionary and espionage activities”.

¹ Стаття підготовлена під час стажування за програмою “Research Perspective Ukraine” від Німецького історичного інституту у Варшаві. *Deutsches Historisches Institut Warschau*. URL: <https://www.dhi.waw.pl/en.html>

Methods. The research was written using general scientific (analysis, synthesis, generalization) and special historical (historical-typological, historical-systemic, historical-comparative, historical-genetic) methods.

Results. The works of Ukrainian and foreign scholars are reviewed in the article and the main trends in the study of this issue are outlined. The research analyzes the Operational Order of the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR Nikolai Yezhov No. 00485 of August 11, 1937, which marked the beginning of the Polish Operation of the NKVD. The document established six groups of Poles who were subject to indefinite arrest, the measures of their punishment, and a new special procedure for conducting criminal proceedings. The latter made it possible to speed up the process of sentencing (the vast majority of which were death sentences).

It is determined that among all the “national” operations of the NKVS, the “Polish” one was the largest in terms of the number of victims. Joseph Stalin considered representatives of “nationalities of foreign states” to be real or potential enemies. The Second Polish Republic was assigned an exceptional role in the future confrontation, and thus, according to the Soviet leader, there were the most “spies,” “counterrevolutionaries,” and “terrorists” among Poles living in the USSR.

The “Polish Club Case” in Kharkiv is an example of a fabricated accusation against an entire group of people (a common practice during the Great Terror of 1937–1938). The main evidence of the “counterrevolutionary and espionage activities” of the arrested was their testimony, which was often obtained through the use of moral and physical pressure. Thus, 28 people were sentenced to death. All were posthumously rehabilitated in 1957.

Conclusions. Soviet repression took or crippled the lives of individuals, entire families, and even nations. The victims of the Polish Operation of the NKVS of 1937–1938 were at least 143.810 people, 111.091 of whom were shot. Along with Polish communists, priests, former landowners, and former military personnel, the terror was extended to ordinary peasants, industrial workers, employees, and educators.

Key words: Poles, victims, Soviet repressions, terror, NKVS, Kharkiv, counterrevolutionary activity.

Вступ. Польська операція НКВС була складником політики Великого терору 1937–1938 рр. та цілеспрямованою кампанією з убивства польського населення на території Радянського Союзу. У статті маємо на меті проаналізувати організацію і причини цього злочину та висвітлити його перебіг на прикладі «Справи Польського клубу» в Харкові, котрий був визнаний місцевими НКВСівцями осередком «контрреволюційної та шпигунської діяльності». Джерельну базу цього дослідження передовсім становлять документи фонду Р-6452 «Карні справи громадян, репресованих позасудовими органами м. Харків та Харківської області» Державного архіву Харківської області, опубліковані в окремому томі серії збірок архівних документів «Поляки Харківщини на тлі радянського тоталітарного режиму» (Поляки Харківщини, 2021). Вони проливають світло на скалічені долі цілих родин – жертв радянських репресій.

Поступове розсекречення архівних матеріалів з кінця 1980-х рр. відкрило нові можливості для науковців для вивчення радянської репресивної політики, аналізу її жертв та виконавців. Велике значення для розвитку цього напрямку сучасної української історіографії мала підготовка та публікація науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», а також заснування спеціалізованого наукового історичного журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ». Серед багатьох важливих робіт, котрі були опубліковані українськими істориками з цієї проблематики за більш ніж 30 років незалежності нашої Держави, згадаємо лише окремі статті. Їхні автори, спираючись головним чином на матеріали українських центральних і регіональних архівів, а також Галузевого державного архіву СБУ, висвітлюють різні

аспекти Польської операції НКВС 1937–1938 рр. (Рубльов, Репринцев, 1995; Копійченко, 2010; Подкур, Рубльов, 2014; Бажан, Золотарьов, 2019; Бажан, 2020).

Зверталися до вивчення цієї тематики і російські дослідники, насамперед учасники Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного та благодійного товариства «Меморіал», котре було ліквідоване у грудні 2021 р. (Pietrow, 1993; Петров, Рогинский, 1997). Окрім викриття жахливих фактів репресивної політики радянської влади стосовно польського населення на підставі опрацювання фондів центральних російських архівів, вони зробили важливий внесок у підрахунок кількості жертв цього злочину. Названі дослідниками цифри у 143 810 заарештованих, 139 835 засуджених (10% від загальної кількості всіх засуджених у ході Великого терору 1937–1938 рр.) і 111 091 розстріляних людей у ході Польської операції НКВС закріпилися в історіографічній традиції (Петров, Рогинский, 1997: 33, 35). Більшість репресованих була поляками, хоча серед жертв цієї операції були також українці, білоруси, євреї, росіяни й представники інших національностей та етнічних груп, які мешкали на території Радянського Союзу.

Не вгасає дослідницький інтерес до вивчення різних аспектів радянського терору і у сучасній західній історіографії. Прикладом є монографії німецького історика Йорга Баберовського «Червоний терор. Історія сталінізму» (Баберовский, 2007: 162–167), французького советолога Ніколя Верта «Терор і безлад. Сталін і його система» (Верт, 2010: 252–256) або американського історика Тімоті Снайдера «Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталіном» (Снайдер, 2011: 105–115). На їхніх сторінках аналізується здійснення

репресій радянською владою за етнічним принципом, зокрема, стосовно поляків.

Окремо слід відзначити доробок польської історіографії у дослідженні цієї проблематики. Ще до розсекречення архівів вийшла друком монографія Ніколая Іванова. У висвітленні репресій радянської влади проти поляків автор головним чином спирався на свідчення свідків та документи польських дипломатичних представництв у СРСР (Iwanow, 1991). Дослідивши фонди українських, білоруських та російських центральних державних архівів, він підготував нову монографію, присвячену безпосередньо Польській операції НКВС (Iwanow, 2014).

Генрік Стронський приділив цій темі окремий розділ свого дослідження – одного з перших, яке комплексно висвітлювало репресивну політику радянської влади стосовно поляків у 1929–1939 рр. Опрацювавши матеріали українських архівів, він на численних прикладах показав масштаби арештів і довів безпідставність висунутих у ході проведення Польської операції НКВС обвинувачень (Stroński, 1998: 222–242).

Польський дослідник Томаш Соммер на основі численного джерельного матеріалу у своїй монографії аналізує головні аспекти цілеспрямованого вбивства поляків у роки Великого терору 1937–1938 рр. Він наводить аргументи щодо того, що поширена в історіографії кількість загиблих у ході Польської операції НКВС у 111 091 особи є заниженою. Адже вона, зокрема, не враховує померлих у тюрмах під час проведення «слідчих дій», засуджених до вищої міри покарання (розстрілу) родичів «ворогів народу», тих, хто залишився без коштів до існування внаслідок арешту годувальника родини, та інших непрямих жертв. На думку науковця, насправді їхня кількість могла сягати 154–159 тис. осіб (Sommer, 2020: 457–459).

Принагідно згадати Інтернет-проект «“Польська операція НКВС” 1937–1938», котрий з 2007 р. реалізується польськими Інститутом національної пам’яті та Центром діалогу імені Юліуша Мєрошевського. Він надає доступ до документів, свідчень свідків, публікацій, в яких стисло розглянуті різні аспекти цього злочину, а також містить базу даних жертв та їхніх катів (Operacja polska).

Представлена історіографія не є вичерпною. Наведені приклади свідчать про те, що завдяки науковим пошукам дослідників було виявлено чимало фактів, пов’язаних із ходом проведення Польської операції НКВС 1937–1938 рр. Водночас серед багатьох важливих аспектів цієї проблематики залишаються дослідницькі питання, котрі потребують подальшого та глибшого вивчення. Одним із них є «Справа Польського клубу» в Харкові.

1. Польська операція НКВС 1937–1938 рр.
У ході так званих національних операцій НКВС

терор перейшов на якісно новий рівень – здійснення репресій за етнічним принципом, коли підставою для арешту, а потім здебільшого розстрілу людини ставало лише її національне походження, наявність родичів за кордоном або книжок іноземною мовою, контакти з іноземцями тощо. Початок Польській операції НКВС 1937–1938 рр. поклав Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова за № 00485 від 11 серпня 1937 р.

Відповідно до цього документа для «розгрому антирадянської роботи польської розвідки» виділялися категорії громадян, які підлягали арешту: найактивніші члени Польської військової організації (ПОВ), військовополонені польської армії на території Радянського Союзу, перебіжчики, політемігранти і політобмінні з Польщі, колишні члени Польської соціалістичної партії та інших польських антирадянських політичних сил, а також найбільш активна частина місцевих антирадянських націоналістичних елементів з польських районів (Оперативный приказ, 1997: 15).

Зазначимо, що «Справа ПОВ» була сфабрикована органами НКВС у 1933–1935 рр. Організація нібито «вела активну шпигунську, диверсійну, терористичну і повстанську роботу з метою повалення диктатури пролетаріату в Україні, відторгнення УСРР від Радянського Союзу і захоплення її польським імперіалізмом» (Рубльов, Репринцев, 1995: 120). В дійсності, ПОВ, створена у Варшаві в роки Першої світової війни за ініціативи Юзефа Пілсудського для підтримки Легіонів польських, припинила своє існування на початку 1920-х рр.

В оперативному наказі № 00485 було визначено I та II категорії обвинувачених. Засуджені до I категорії мали бути розстріляні. До II категорії були віднесені менш активні «шпигунські, диверсійні, шкідницькі та повстанські кадри польської розвідки», для котрих як міру покарання було передбачено ув’язнення в тюрмах та концтаборах терміном від 5 до 10 років. Інших видів покарання встановлено не було. В останньому пункті наказу зазначалося: «про хід операції телеграфно доносити кожні 5 днів, тобто 1, 5, 10, 15, 20, 25 та 30 числа кожного місяця» (Оперативный приказ, 1997: 17–18). Це опосередковано свідчить про заздалегідь заплановану велику кількість жертв. Адже більше року кожні п’ять днів виконавці цього злочинного наказу мали звітувати про результати своєї «роботи» (Польська операція НКВС тривала до 17 листопада 1938 р., наказ про припинення масових операцій НКВС розміщено на сайті Інтернет-проекту «“Польська операція НКВС” 1937–1938» (Operacja polska)).

Як свідчить протокол зізнання Станіслава Реденса (в роки проведення Польської операції – начальник УНКВС по Московській області, народний комісар внутрішніх справ Казахської

РСР), для підтримки статистики винесених вироків співробітники НКВС шукали «ворогів народу» за допомогою телефонної книги. Іншими словами, польське прізвище ставало поводом для арешту та подальшого вбивства (Rozstrzelać Polaków, 2010: 233). До речі, самого Станіслава Реденса в 1940 р. засудили до вищої міри покарання за участь в антирадянській контрреволюційній шпигунській організації, що діяла всередині НКВС під керівництвом Миколи Єжова.

У жовтні 1937 р. народний комісар внутрішніх справ СРСР видав окремий наказ, згідно з яким арешту підлягали радянські громадяни, котрі контактували зі співробітниками іноземних дипломатичних представництв (Петров, Рогинский, 1997: 27). На початку 1938 р. з'явився наказ про «подальше очищення транспорту від контрреволюційних елементів» (Stroński, 1998: 224). Таким чином, було розширено підґрунтя для арештів поляків, які проживали на території СРСР.

Принагідно згадати, що в.о. начальника УНКВС по Харківській області капітан державної безпеки Лев Рейхман своїм оперативним наказом збільшив перелік категорій громадян, котрі підлягали арешту в ході Польської операції, до 16 (у наказі Миколи Єжова їх було лише 6). Зокрема, були додані «галичани, військовослужбовці армії Петрушевича, які лишилися у СРСР; поляки-старослужбовці цукрових заводів та інших підприємств; клерикально-націоналістичний елемент; особи, які розробляються за підозрою у польському шпигунстві, незалежно від їхньої національності» (Бажан, Золотарьов, 2019: 200).

Оперативним наказом Миколи Єжова за № 00485 було встановлено новий особливий порядок проведення кримінального провадження. Після закінчення «слідства» складалися довідки, котрі містили «докази» злочинної (контрреволюційної) діяльності звинувачених. Кожні десять днів на основі цих довідок робилися списки, які передавалися на подальший розгляд начальникам НКВС/УНКВС і прокурорам республіки / області / краю (так званій «двійці» – позасудовому органу). Вони вирішували, до якої – І або II – категорії відносити звинувачених, і висилали цей список до Москви, де його остаточно затверджували народний комісар НКВС Микола Єжов і генеральний прокурор СРСР Андрій Вишинський. Після цього списки повертали на місця для «негайного виконання вироку» (Оперативный приказ, 1997: 17). Здебільшого названі вище особи підписували документи, не читаючи їх. І навіть за такого підходу вони не встигали опрацьовувати папери. Це призвело до того, що обов'язок попереднього ознайомлення було перекладено на начальників різних відділів НКВС СРСР, тоді як Микола Єжов та Андрій Вишинський стали підписувати готові протоколи (Rozstrzelać Polaków, 2010: 233). Таку

процедуру засудження НКВСівці називали «альбомною», оскільки надруковані горизонтально списки зшивалися з вузької сторони і нагадували альбоми.

Кількість арештів стала причиною того, що навіть за спрощеною процедурою в Москві їх не встигали підписувати (влітку 1938 р. накопичилося альбомів на 100 тис. осіб). На місцях це призвело до переповнення в'язниць, оскільки арешти не припинялися. У зв'язку з цим 15 вересня 1938 р. було прийняте рішення про те, щоб вирок ухвалювали особливі трійки, які утворювалися на місцях у складі начальника НКВС/УНКВС, прокурора і місцевого партійного керівника (Петров, Рогинский, 1997: 28–30). Тим не менш через великий потік справ названі особи здебільшого все одно підписували їх автоматично – не читаючи. Єдиною людиною, котра була ознайомлена зі справою, був слідчий. А отже, пропонуючи міру покарання, він по суті одноосібно виносив вирок.

Польська операція НКВС 1937–1938 рр. була не тільки першою з так званих «національних операцій», але й найбільш масштабною за кількістю жертв порівняно з «німецькою», «грецькою», «фінською» або «латиською». Якими ж були причини такої політики? Більшість дослідників вважає, що в основі непримиренного ставлення Йосипа Сталіна до представників «національностей іноземних держав» було його уявлення про сусідні країни як про «вороже оточення», яке проводить невпинну «підривну діяльність» проти Радянського Союзу. А отже, всі колишні (йшлося не про одне покоління людей) громадяни сусідніх держав ототожнювалися з «п'ятою колоною» всередині СРСР, реальними або потенційними ворогами.

Другій Речі Посполитій у цій неоголошеній війні відводилась особлива роль, що підтверджується численними документами архівно-кримінальних справ. Вони рясніють заявами на кшталт проведення поляками контрреволюційної роботи з метою «шпигунства на користь Польщі у мирний час, а у випадку війни – здійснення диверсій у тилу і збройного виступу проти радянської влади», виконання під час війни «диверсійних актів на заводах, виведення з ладу верстатів і машин, організація краху поїздів та ешелонів, що вирушають на фронт», проведення «підготовчих робіт для забезпечення перемоги Польщі в цій війні» (Поляки Харківщини, 2021: 74, 90, 198).

Провідником антипольської пропаганди та настроїв стала радянська преса. Центральний орган ВКП(б), контрольована особисто Йосипом Сталіним головна газета країни «Правда» друкувала матеріали, з яких Друга Річ Посполита поставала як антирадянська, антисемітська, пронімецька і фашистська держава, де інфляція є настільки великою, що викликає голод та ін. (Sommer, 2020: 255–265). Отже, для радянського

очільника головною мішенню Польської операції були не так поляки – представники польської національної меншини у СРСР, як їхнім коштом сама Польща, котра вважалася потенційним учасником і плацдармом для спільного фронту західних держав проти Радянського Союзу.

Додамо також, що 1930-ті рр. були періодом зміцнення сталінської моделі тоталітаризму. Репресії проти поляків, як і інших «ворогів» системи, на жаль, стали послідовним складником цього процесу. Вони прокладали шлях «вождю» до ще більшого залякування радянського суспільства та підпорядкування громадян комуністичній владі. Як зазначає Йорг Баберовський: «Сталінський терор був насильством, спрямованим проти кожного: як проти еліти, так і проти робітників і селян... Апеляція до власного соціального походження нікому не допомогла уникнути каральної руки режиму... Там, де виникала підозра, Сталін і його кати вимагали для підозрюваних смерті» (Баберовський, 2007: 154–155).

Аналізуючи причини Польської операції НКВС, Ніколай Іванов звертає увагу на те, що коли радянська влада розпочала колективізацію та масові репресії у першій половині 1930-х рр., відродилася колективна пам'ять про Першу Річ Посполиту серед представників польської національної меншини, котрі проживали на територіях, які колись належали до цієї держави. Поляки чинили опір радянській, атеїстичній духовності життя. Усе це у сукупності могло стати одними з причин, що підштовхнули Йосипа Сталіна до розробки плану та проведення масових репресій проти польського населення (Iwanow, 2014: 399–400).

Архівні джерела свідчать про те, що поряд із польськими комуністами, ксьондзами, колишніми землевласниками, учасниками радянсько-польської війни 1919–1920 рр. (більшість яких була репресована в першій половині 1930-х рр.) жертвами Польської операції НКВС 1937–1938 рр. переважно були звичайні селяни, робітники промислових підприємств, службовці, освітяни (Польща та Україна, 2010; «Польская операция», 2017; Поляки Харківщини, 2021). Всі вони не мали жодних планів щодо підготовки війни проти Радянського Союзу і просто хотіли жити у системі, яку їм силою нав'язали комуністи. Усього, за даними Всесоюзного перепису населення СРСР 1937 р., на території держави налічувалося 636 220 поляків (Всесоюзная перепись, 2007: 86).

2. Знищення Польського клубу в Харкові. Прикладом здійснення Польської операції НКВС 1937–1938 рр. на Харківщині є «Справа Польського клубу». Товариство продовжувало традиції «Польського дому» (офіційна назва – Харківське польське громадське зібрання «Польський дім»), відкритого в 1909 р. з метою об'єднання місцевих

поляків, вивчення польської історії та літератури, підтримки культури, традицій, надання допомоги нужденним землякам. У результаті «ліквідації» цієї «націоналістичної шпигунсько-диверсійної терористичної організації, котра була створена за прямими директивами Українського центру “ПОВ”» за ст. 54 Кримінального кодексу УСРР було заарештовано 28 осіб (Поляки Харківщини, 2021: 97–115). Згадана стаття передбачала відповідальність за різні види контрреволюційної діяльності, здебільшого – вищу міру покарання.

Головним фігурантом цієї сфабрикованої місцевими НКВСівцями справи виступав Антон Громицький – голова правління Польського клубу, член ВКП(б) з 1918 р., у минулому завідувач польського сектору у Всеукраїнському комуністичному університеті імені Артема. Йому інкримінувалося, що під час роботи в апараті ЦК КП(б)У він був завербований Самуїлом Лазовертом (радянським партійним діячем польського походження, який був заарештований за звинуваченням в організації шпигунської діяльності ПОВ в Україні та в 1937 р. розстріляний). Нібито за завданням останнього Антон Громицький під прикриттям Польського клубу створив «контрреволюційну націоналістичну організацію» та особисто завербував до неї більше десяти осіб. Аналогічні звинувачення отримав і Ян Одинецький – директор Польського клубу, на момент арешту – курсант курсів мовознавців (Поляки Харківщини, 2021: 73–74, 83–85).

Працівники УНКВС по Харківській області відзначали, що учасники цієї організації «провели велику націоналістичну роботу... створили диверсійні осередки на низці оборонних підприємств Харкова та використовували їх для збору шпигунських відомостей, що цікавлять польську розвідку». Головними доказами участі обвинувачених у «Справі Польського клубу» в «проведенні розвідувальної та контрреволюційної роботи на користь Польщі» були їхні свідчення. При цьому слідчі настільки поспішали закрити справу, що навіть не намагалися приховати численні протиріччя у свідченнях фігурантів цього кримінального провадження (наприклад, щодо того хто ким і коли був «завербований»). Самі документи рясніють помилками у написанні імен та прізвищ арештованих. Більше того, у випадку з Антоном Громицьким перевірка в ході реабілітації в 1957 р. показала, що протокол допиту був складений вже після його розстрілу (Поляки Харківщини, 2021: 74–75, 125–129).

Зазначимо, що мало хто з обвинувачених зізнавався у скоєних злочинах на першому допиті. Водночас самі питання слідчі ставили в безапеляційній формі. Наприклад, Вільгельма Петровського (на момент арешту майстра Харківського електромеханічного заводу) «запитували»: «Слідство

викриває вас у приналежності до польської націоналістичної контрреволюційної організації і вимагає правдивих свідчень про всю проведену вами контрреволюційну діяльність». Казимиру Дзюбинському (вчителю польської школи) було поставлено таке «питання»: «Вас обвинувачують у приналежності до польсько-націоналістичної організації. Дайте з цього приводу правдиві свідчення» (Поляки Харківщини, 2021: 89, 92).

Застосування слідчими методів морального і фізичного впливу стосовно арештованих підтверджується архівними джерелами. Зокрема, в ході службового розслідування «про порушення соціалістичної законності колишніми співробітниками УНКВС по Харківській області» (проведеного у 1939–1940 рр. у зв’язку з репресіями всередині самого НКВС) з’ясувалося, що вони били (зокрема, до смерті) підозрюваних, заздалегідь заготовляли протоколи допитів, підробляли підписи обвинувачених, фабрикували протоколи допиту свідків тощо (Поляки Харківщини, 2021: 252–258).

Окрім шпигунства, арештованих у «Справі Польського клубу» звинувачували у «створенні бойової дружини з метою здійснення терористичної та повстанської діяльності у воєнний час». Ініціатором цього нібито був Ян Одинецький, котрий планував таким чином «у момент війни з Польщею очолити всередині СРСР повстанський рух». Частина «дружинників» проходила «спеціальну бойову підготовку» під керівництвом Леона (Леоніда) Орлика-Лонткевича (за фахом ливарника) у гуртку стрілецької справи, що існував при Польському клубі. Інші – при гуртках ТСОАВІАХІМу на своїх підприємствах (Поляки Харківщини, 2021: 77, 100, 152). У Радянському Союзі Товариство сприяння обороні, авіаційному і хімічному будівництву повсюдно створювало військово-навчальні пункти для ознайомлення населення з основами військової справи, опанування різних видів стрілецької зброї, набуття вміння керування автомобілем тощо. Такі заняття були звичними, а часто і престижними як для молоді, так і для осіб старшого віку. Отже, сама ідея стрілецького гуртка скоріше відповідала тогочасним запитам і тенденціям, ніж була ознакою планування «терористичної діяльності».

Окрім Леона (Леоніда) Орлика-Лонткевича, «добувати зброю для бойової дружини» мав Йосип Раковський (касир на панчішній фабриці). На переконання співробітників УНКВС по Харківській області обидва мали таку можливість тому, що були «пов’язані з працівниками ТСОАВІАХІМу і через них могли це зробити» (Поляки Харківщини, 2021: 78). При цьому жоден з працівників ТСОАВІАХІМу по «Справі Польського клубу» не проходив. Гвинтівкові патрони було знайдено під час арешту Владислава Оцешко (пенсіонера). Цікаво, що слідчі не змогли

«визначитися» з їхньою кількістю. Вона «коливається» від 1 200 штук в «Обвинувальному висновку по слідчій справі № 45072» до 2 000 штук в «Обліковій картці заарештованого Яна Одинецького» (Поляки Харківщини, 2021: 85, 102).

Серед інших звинувачень арештованим у «Справі Польського клубу» інкримінувалося поширення «контрреволюційної націоналістичної пропаганди... з метою дискредитації заходів партії та уряду», розповсюдження «польсько-патріотичних ідей», зберігання і поширення «контрреволюційної націоналістичної літератури», «вихвалювання фашистського режиму в Польщі» (Поляки Харківщини, 2021: 100–102, 107). Усі 28 осіб, заарештованих у цій «груповій» кримінальній справі, були розстріляні в 1937 р. «За відсутності в діях засуджених складу злочину» в 1957 р. їх було посмертно реабілітовано рішенням Воєнного трибуналу Київського воєнного округу (Поляки Харківщини, 2021: 130–138).

Зауважимо, що безпідставні звинувачення цілої групи людей у контрреволюційній діяльності, як у випадку з Польським клубом у Харкові, не були винятком. Дослідники зафіксували 485 «групових» кримінальних справ лише у Вінницькій та Хмельницькій областях України у зв’язку з оперативним наказом Миколи Єжова за № 00485 (Подкур, Рубльов, 2014: 34–35). На Житомирщині кількість звинувачених по таких справах колилася від кількох до кількох сот осіб. Масові арешти (і як наслідок – розстріли) громадян проводилися без наявності доказів їхньої контрреволюційної діяльності. Проте майже завжди звинувачені визнавали себе винними. Санкціоноване тодішнім керівництвом держави застосування засобів морального і фізичного впливу на арештованих змушувало їх зізнаватися в тому, чого вони ніколи не робили і про що вони ніколи не чули (Копійченко, 2010: 32).

Висновки. Польська операція 1937–1938 рр. була першою та найбільш масовою за кількістю жертв серед так званих «національних операцій» НКВС. Це були репресії за етнічним принципом. Оперативний наказ народного комісара внутрішніх справ СРСР Миколи Єжова за № 00485 від 11 серпня 1937 р. визначав шість груп поляків, котрі підлягали беззаперечному арешту (а далі – розстрілу або ув’язненню в тюрмах та концтаборах терміном від 5 до 10 років). Вони ставали заручниками, а пізніше жертвами у боротьбі Йосипа Сталіна з уявними ворогами, серед яких Друга Річ Посполита та все, що з нею пов’язано, грала не останню роль.

У зв’язку з великою кількістю звинувачених у контрреволюційній діяльності було запроваджено спрощений порядок винесення вироків. Більшість репресованих становили поляки та водночас жертвами стали й представники інших

національностей. Кримінальні справи були масово сфабриковані. Керівництво НКВС прагнуло показати «ефективні результати» своєї роботи, тоді як місцеві відділення не зволікали з ініціативами.

«Справа Польського клубу» в Харкові є прикладом репресивної політики радянської влади стосовно поляків у роки Великого терору

1937–1938 рр. НКВСівці отримували зізнання із застосуванням методів морального і фізичного впливу на арештованих. Матеріали кримінальної справи містять чимало розбіжностей. Внаслідок безпідставних звинувачень у контрреволюційній діяльності було розстріляно 28 осіб. Їх реабілітували в 1957 р.

Література:

1. Баберовскі Й. Червоний терор. Історія сталінізму. Київ : К.І.С., 2007. 248 с.
2. Бажан О. «Національні» операції НКВС на Київщині у 1937–1938 рр.: механізми реалізації та статистика. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2020. 1 (53). С. 5–49. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/2020/> (дата звернення: 10.02.2023).
3. Бажан О., Золотарьов В. «Польська операція» НКВС 1937–1938 рр. Підготовка наказу № 00485 в Київській та Харківській областях. *Краєзнавство*. 2019. 3(108). С. 192–204. URL: <https://babyniar.org/en/library/collection/52/8927> (дата звернення: 10.02.2023).
4. Верт Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. Москва : РОССПЭН, 2010. 444 с.
5. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов / сост. В.Б. Жиромская, Ю.А. Поляков. Москва : РОССПЭН, 2007. 320 с.
6. Копійченко Л. А. За відсутністю складу злочину (польські контрреволюційні організації на Житомирщині). *Реабілітовані історією. Житомирська область*. Кн. 3. Житомир : Полісся, 2010. С. 24–33. URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Zhitom.3.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).
7. Оперативний приказ народного комиссара внутренних дел Союза С. С. Р. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1997. № 1/2 (4/5). С. 15–18. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1997/> (дата звернення: 10.02.2023).
8. Петров Н., Рогинский А. «Польская операция» НКВД 1937–1938 гг. *Репрессии против поляков и польских граждан*. Москва : Звенья, 1997. С. 22–43.
9. Подкур Р., Рубльов О. Польська меншина Поділля під прицілом спецслужби тоталітарної держави, 1920–1930-ті роки. *Реабілітовані історією. Хмельницька область*. Кн. 5. Хмельницький : ТОВ «Поліграфіст-2», 2014. С. 11–38. URL: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Xmel.5.pdf> (дата звернення: 10.02.2023).
10. «Польская операция» в Полтавской области в 30-х годах XX века. Днепр : Середняк Т.К., 2017. 304 с.
11. Польша та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття: Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 8: Великий Терор. Польська операція 1937–1938. Ч. 1–2. Варшава – Київ, 2010. 1983 с.
12. Поляки Харківщини на тлі радянського тоталітарного режиму. Т. 2. Доля поляків Харківщини у роки «Великого терору». Збірник документів / за ред. Т.М. Коваленко, С.О. Сєрякова. Харків : ФОП Панов А. М., 2021. 264 с.
13. Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 30-ті роки. *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 1995. 1/2. С. 116–157. URL: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1995/> (дата звернення: 10.02.2023).
14. Снайдер Т. Криваві землі: Європа поміж Гітлером та Сталінім. Київ : Грані-Т, 2011. 448 с.
15. Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938). Warszawa : Agencja Omnipress, 1991. 170 s.
16. Iwanow N. Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938. Kraków : Znak Horyzont, 2014. 445 s.
17. „Operacja polska” NKWD 1937–1938. URL: <https://operacja-polska.pl/nkw> (дата звернення: 01.03.2023).
18. Pietrow N. Polska operacja NKWD. *Karta*. 1993. Nr. 11. S. 24–44.
19. Rozstrzelać Polaków: ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali / oprac. T. Sommer. Warszawa : 3S Media, 2010. 277 s.
20. Sommer T. Operacja antypolska NKWD 1937–1938: geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim. Gdańsk : Muzeum II Wojny Światowej, 2020. 527 s.
21. Stroński H. Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939. Warszawa : Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”, 1998. 314 s.

References:

1. Baberovski, Y. (2007). Chervonyi teror. Istoriia stalinizmu [The Red Terror. The History of Stalinism]. Kyiv: K.I.S., 248 p. [in Ukrainian].
2. Bazhan, O. (2020). “Natsionalni” operatsii NKVS na Kyivshchyni u 1937–1938 rr.: mekhanizmy realizatsii ta statystyka [“National” NKVD Operations in the Kyiv Region in 1937–1938: mechanisms of implementa-

- tion and statistics]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1 (53), pp. 5–49. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/magazine/2020/> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
3. Bazhan, O. and Zolotarov, V. (2019). “Polska operatsiia” NKVS 1937–1938 rr. Pidhotovka nakazu № 00485 v Kyivskii ta Kharkivskii oblastiakh [The “Polish Operation” of the NKVD in 1937–1938: preparation of order No. 00485 in Kyiv and Kharkiv region]. *Kraieznavstvo – Local History*, 3(108), pp. 192–204. Retrieved from: <https://babyniar.org/en/library/collection/52/8927> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 4. Vert, N. (2010). Terror i besporyadok. Stalinizm kak sistema [Terror and Disorder. Stalinism as a System]. Moscow: ROSSPEN, 444 p. [in Russian].
 5. Vsesoyuznaya perepis naselenia 1937 goda: Obshtie itogi. Sbornik dokumentov i materialov (2007) [All-Union Population Census of 1937: general results. Collection of documents and materials] / (Comp.) V.B. Zhiromskaya and Yu.A. Polyakov. Moscow: ROSSPEN, 320 p. [in Russian].
 6. Kopiichenko, L.A. (2010). Za vidsutnistiu skladu zlochynu (polski kontrevoliutsiini orhanizatsii na Zhytomyrshchyni) [For Lack of Corpus Delicti (Polish counterrevolutionary organizations in Zhytomyr region)]. *Reabilitovani istoriiei. Zhytomyrska oblast*. Vol. 3. Zhytomyr: Polissia, pp. 24–33. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Zhitom.3.pdf> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 7. Operativnyi prikaz narodnogo komissara vnutrennih del Soyuza S. S. R. (1997). [Operational Order of the People’s Commissar of Internal Affairs of the Union of Soviet Socialist Republics]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2 (4/5), pp. 15–18. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1997/> (Last accessed: 10.02.2023) [in Russian].
 8. Petrov, N. and Roginskiy, A. (1997). “Pol’skaya operatsiia” NKVD 1937–1938 gg. [The “Polish Operation” of the NKVD in 1937–1938]. *Repressii protiv polyakov i pol’skih grazhdan*. Moscow: Zvenyya, pp. 22–43 [in Russian].
 9. Podkur, R. and Rublov, O. (2014). Polska menshyna Podillia pid prytilom spetssluzhby totalitarnoi derzhavy, 1920–1930-ti roky [The Polish Minority of Podillia in the Crosshairs of the Secret Service of the Totalitarian State, 1920s–1930s]. *Reabilitovani istoriiei. Khmelnytska oblast*. Vol. 5. Khmelnytskyi: TOV “Polihrafist-2”, pp. 11–38. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/files/store/Xmel.5.pdf> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 10. “Pol’skaya operatsiia” v Poltavskoy oblasti v 30-h godakh XX veka (2017) [The Polish Operation in Poltava region in the 1930s]. Dnipro: Serednyak T.K., 304 p. [In Russian].
 11. Polshcha ta Ukraina u trydtsiatykh-sorokovykh rokakh XX stolittia: Nevidomi dokumenty z arkhiviv spetsialnykh sluzhb. T. 8: Velykyi Teror. Polska operatsiia 1937–1938 (2010) [Poland and Ukraine in the thirties and forties of the 20th century: Unknown documents from the archives of special services. Vol. 8: The Great Terror. The Polish Operation in 1937–1938]. Part 1–2. Warsaw – Kyiv, 1983 p. [In Ukrainian].
 12. Poliaky Kharkivshchyny na tli radianskoho totalitarnoho rezhymu. Vol. 2. Doli poliakov Kharkivshchyny u roky “Velykoho teroru”. Zbirnyk dokumentiv (2021) [Poles of Kharkiv Region against the Background of the Soviet Totalitarian Regime. Vol. 2. The Fate of Poles of Kharkiv Region during the “Great Terror”: Collection of Documents, (Ed.) T. M. Kovalenko, S.O. Seryakov]. Kharkiv: FOP Panov A.M., 264 p. [in Ukrainian].
 13. Rublov, O. and Repryntsev, V. (1995). Represii proty poliakov v Ukraini u 30-ti roky [Repressions against Poles in Ukraine in the 1930s]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB – From archives of VUChK–GPU–NKVD–KGB*, 1/2, pp. 116–156. Retrieved from: <http://www.reabit.org.ua/magazine/1995/> (Last accessed: 10.02.2023) [in Ukrainian].
 14. Snaider, T. (2011). Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom ta Stalinym [Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin]. Kyiv: Hrani-T, 448 p. [in Ukrainian].
 15. Iwanow, M. (1991). Pierwszy naród ukarany: stalinizm wobec polskiej ludności kresowej (1921–1938) [The First Nation Punished: Stalinism towards the Polish borderland population (1921–1938)]. Warsaw: Agencja Omnipress, 170 p. [in Polish].
 16. Iwanow, N. (2014). Zapomniane ludobójstwo: Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938 [Forgotten Genocide: Poles in Stalin’s state. The “Polish Operation” in 1937–1938]. Cracow: Znak Horyzont, 445 p. [in Polish].
 17. „Operacja polska” NKWD 1937–1938 [The “Polish Operation” of the NKVD in 1937–1938]. Retrieved from: <https://operacja-polska.pl/nkw> (Last accessed: 01.03.2023) [in Polish].
 18. Pietrow, N. (1993). Polska operacja NKWD [The Polish Operation of the NKVD]. *Karta – Card*, 11, pp. 24–44 [in Polish].
 19. Rozstrzelać Polaków: ludobójstwo Polaków w Związku Sowieckim w latach 1937–1938. Dokumenty z centrali (2010). [Execute the Poles: the genocide of Poles in the Soviet Union 1937–1938. Documents from headquarters, (Comp.) T. Sommer]. Warsaw: 3S Media, 277 p. [in Polish].

20. Sommer, T. (2020). Operacja antypolska NKWD 1937–1938: geneza i przebieg ludobójstwa popełnionego na Polakach w Związku Sowieckim [The Anti-Polish operation of the NKVD in 1937–1938: the genesis and course of the genocide committed against Poles in the Soviet Union]. Gdańsk: Muzeum II Wojny Światowej, 527 p. [in Polish].
21. Stroński, H. (1998). Represje stalinizmu wobec ludności polskiej na Ukrainie w latach 1929–1939 [Stalinist repressions against the Polish population in Ukraine 1929–1939]. Warszawa: Stowarzyszenie „Wspólnota Polska”. 314 s. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 09.03.2023
The article was received 9 March 2023

ДО ПИТАННЯ ПРО ДАТУВАННЯ ГЛАСИСУ АККЕРМАНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Красножон Андрій Васильович,

доктор історичних наук,

ректор

ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського»

ahmar.and@gmail.com

orcid.org/0000-0002-2215-8429

Метою дослідження є пошук доказів для датування одного з малодосліджених елементів оборонного комплексу Аккерманської фортеці – гласису та введення їх до наукового обігу. **Методологічною основою дослідження** став аналіз історіографії, а також картографічних, іконографічних та археологічних джерел, порівняльно-типологічний аналіз у галузі оборонного зодчества. **Основні результати дослідження.** В історіографії не раз висловлювалися різні думки щодо датування гласису фортеці. Усі вони коливались у межах середини XV ст. – початку 1790-х рр. Причиною такого широкого розльоту в датах була відсутність чіткого розуміння оборонних функцій гласису, відсутність переконливої та загальної будівельної періодизації фортеці (особливо для пізніх періодів), недостатня вивченість джерельної бази з історії Аккермана саме турецького періоду. Фортеця побудована в XV ст. на правому березі Дністровського лиману і протягом усієї своєї історії залишалася без кардинальних змін планування та конструктивних особливостей. Лише в 1795–1796 рр. турецька влада приступає до реалізації найбільш масштабного проекту її модернізації. Його метою було приведення комплексу у відповідність до норм оборони в умовах виклику з боку розвиненої порохової вогнепальної артилерії. У 1792 р. Аккерман стає прикордонним пунктом через розмежування кордонів з Російською імперією по берегах Дністровського лиману. В результаті модернізації, здійсненої за проектом французького інженера Ф. Кауффера, зводиться серія внутрішніх та зовнішніх додаткових земляних укріплень, одним з яких був гласис на еспланаді, в периметрі зовнішньої кромки рову. **Висновки.** Ключ до дати створення гласиса знаходиться в проектному плані реконструкції фортеці авторства Ф. Кауффера, який датується другою половиною 1793 р. При цьому серія письмових та епіграфічних джерел дозволяють впевнено датувати час реалізації цього проекту трьома роками пізніше. Помилки попередників у датуваннях цього елемента оборони полягали у сприйнятті гласису як похідної від рову у чіткому зв'язку з ним. Також археологічні розкопки античної Тіри 1900–1960-х рр., зроблені ніби «на гласисі», внесли плутанину в розуміння дати його походження через недбалість у вживанні фортифікаційних термінів і визначенні об'єкта досліджень.

Ключові слова: Кауффер, середньовічна фортифікація, Білгород-Дністровська фортеця, Османська імперія, облогова порохова артилерія.

TO THE QUESTION OF THE DATING OF THE GLACIS AKKERMAN FORTRESS

Krasnozhon Andrii Vasylovych,

Doctor of Historical Sciences,

Rector

SI “South Ukrainian National Pedagogical University
named after K. D. Ushynsky”

ahmar.and@gmail.com

orcid.org/0000-0002-2215-8429

The research purpose is to find evidence for dating one of the elements of the defense complex of the Akkerman fortress – glacis. **The methodological basis of the research** was the analysis of historiography, as well as cartographic, iconographic and archaeological sources, the method of comparative typological analysis in the field of defense architecture. **The main results of the research.** In historiography, different opinions have been expressed more than once regarding the dating of the glacis of the fortress. All of them fluctuated within the middle of the 15th cent. – to early 1790s. The reason for such wide spread in dates was the lack of a clear understanding of the defensive functions of the glacis, the lack of a convincing and universal building-periodization of the fortress (especially for later periods), insufficient knowledge of the source base on the history of Akkerman of the Turkish period. The fortress was built in the 15th century on the right bank of the Dniester estuary and throughout its history remained without fundamental changes in its plan and constructive features. Only in 1795–1796 Turkish authorities are starting to implement the most ambitious project to modernize it. Its goal was to bring the complex into line with defense standards in the face of advanced gunpowder firearms. In 1792, Akkerman became a border point due to the delimitation of the borders with the Russian Empire along the banks of the Dniester estuary. As a result of the modernization, carried out according to the project of the French

engineer F. Kauffer, a series of internal and external additional earthworks is being erected, one of which was a glacis on the esplanade, in the perimeter of the outer edge of the moat. **Conclusions.** The key to the dating was in the design plan for the reconstruction of the fortress by F. Kauffer, which dates back to the second half of 1793. At the same time, a series of written and epigraphic sources make it possible to confidently date the implementation of this project three years later. The mistakes of the predecessors in dating this element of defense consisted in the perception of the glacis as a derivative of the moat in a clear connection with it. Also, archaeological excavations of ancient Tyra in the 1900s-1960s, carried out “on the glacis”, confused the understanding of its chronology due to carelessness in the use of fortification terms and vague concepts.

Key words: Kauffer, medieval fortification, fortress in Bilgorod-Dnistrovsky, Ottoman Empire, siege gunpowder artillery.

1. Вступ

Фортеця Білгород (Аккерман) на Дністрі належить до типового зразка замкової середньовічної архітектури XV ст. (рис. 1).

Але поряд з кам'яними стінами всередині периметра оборонного комплексу та на зовнішньому боці розташовувалися земляні вали та насипи – найважливіші елементи системи захисту цього об'єкта пізнього етапу існування. З'явилися вони наприкінці

XVIII ст., коли османська історія регіону добігала кінця. І якщо таке датування внутрішніх споруд сумнівів вже не викликає (Красножон, 2021), то для гласису, що розташовувався із зовнішнього боку, пошук датувань ще є актуальним.

2. Археологічні дослідження на гласисі

Насип внутрішнього периметра фортечного ансамблю примикає до головної лінії стін та називається валгангом (рис. 2).

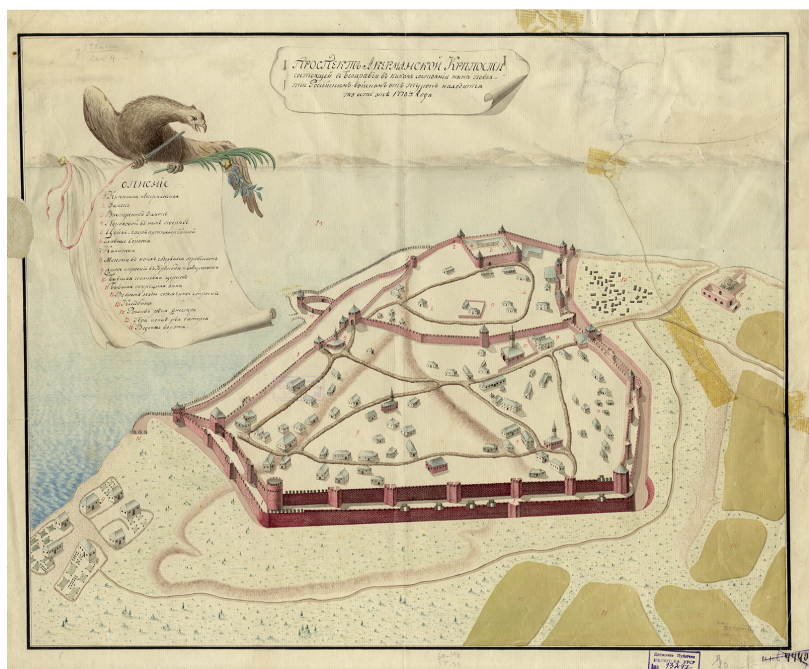

Рис. 1. Аксонометричне креслення Аккерманської фортеці 1770 р.

Рис. 2. Валгангі на східному фланзі Військового двору (1920-ті рр.)

Це висока платформа, яка обмежена рівнем верхньої кромки стін, з пологим схилом у середину фортечної площі. Насип використовувався для розміщення великокаліберних артилерійських гармат і був зведений у 1795–1796 рр. у результаті модернізації фортеці за проєктом інженера на турецькій службі Ф. Кауффера (Красножон, 2021). Його проєкт добре проілюстрований архівними планами (Красножон, 2016: 36–55) і звітами (Красножон, Драгомирецький, 2015), з яких випливає, що турецька влада цю застарілу в оборонному відношенні фортецю планувала модернізувати під впливом нових викликів у сфері наступальних озброєнь кінця XVIII ст. Відомо, що порохова артилерія турків зіграла ключову роль у взятті цієї твердині у серпні 1484 р. Зруйнувавши двотижневими обстрілами зовнішній периметр стін, султан Баязид II тим не менш відновив їх у тому ж архаїчному вигляді. Тоді як у Європі зароджувався новий, бастионний тип фортечного фронту у відповідь на виклики облогової артилерії, що мала стрімкий розвиток. Із запізненням у 300 років, коли Аккерманська фортеця з тилової перетворилася на прикордонну¹, її оборонне значення на передовій суттєво зросло. Це спричинило необхідність модернізації оборонного комплексу.

¹ Кордон Османської та Російської імперій, відповідно до Яського миру 1792 р., пройшов Дністром.

У результаті зовнішній периметр стін та веж був урізаний до рівня бойового ходу. Недоторканими залишилися лише вежі № 2–6 на північно-східному, № 11 на південно-східному та № 20 – на південно-західному кутах. Надбудови стін або веж вище цього рівня заважали огляду та веденню вогню з боку фортечної артилерії на валгангах. У рамках проєкту було створено сім артилерійських батарей на кутових зламах оборонного комплексу із супутніми цейхгаузами (в районі веж № 1, № 7, № 11, № 17, № 20, № 25 та № 28). На цих ділянках старі стіни фортеці були додатково посилені зовнішніми креπίдами. Кожна з батарей по верхній кромці оборонної стіни має широкі артилерійські бійниці загальним числом від 40 до 55 одиниць. У 1980-х роках насипи валгангів було знесені. Решта архітектурних елементів цього періоду модернізації збереглася донині.

На зовнішній стороні оборонного комплексу, з напільного боку вздовж контрескарпа рову (на різному віддаленні від нього – від 5 м на півдні до 20 м на сході) розташовувався невисокий (до 3 м) пологий земляний вал (ширина в основі до 20 м), який і має назву гласис. Цей земляний насип перед ровом фортеці зводився з метою маскування та захисту укріплень, а також для покращення умов обстрілу еспланади з боку фортеці. Окремий фрагмент гласису завдовжки 70 м зберігся й досі в південно-східній частині території, що примикає до фортеці, в районі веж № 11–14 (рис. 3).

Рис. 3. Залишки гласису в південно-східній частині фортеці. Сучасний стан

У південній і південно-західній частині території, що примикає до фортеці, гласис зайнятий сучасною міською забудовою та майже зруйнований.

У північній частині еспланади навпроти веж № 1–5 зберігався ще один фрагмент гласису (рис. 4) до тих пір, поки тут у 1940-х рр. не розпочалися широкомасштабні археологічні розкопки.

Перші спостереження за стратиграфією пам'ятника у цій частині еспланади належать Е.Р. Штерну. На початку XX ст. він зафіксував серію поховань античного часу. Обвалення ніби гласису (за словами дослідника) в береговій смузі навпроти вежі № 2 знову оголило залишки деяких «стародавніх поховань» (Штерн, 1906: 87–103). При цьому стратиграфічна кореляція між самим насипом гласису та горизонтом поховань не коментується. Хоча немає сумнівів, що гласис перекривав античні поховання, що є пізнішими за походженням.

У 1940 р. на прилеглий до фортеці території, на північний схід від Кілійської брами, навпроти вежі № 1, директор Аккерманського музею В.А. Шахназаров заклав розкоп загальною площею 300 м² біля краю берегового плато. Зокрема, він розпочинає розкопки могильника «на гласисі», як пише А.А. Кравченко, – того самого, що був зафіксований у розрізі урвища ще Е.Р. Штерном у 1904 р. За знайденими турецькими монетами В.А. Шахназаров датує могильник XVIII ст. (Кравченко, 1986: 8–9).

І знову у викладі Кравченко наступний дослідник середньовічного Білгорода – Л.Д. Дмитров – закладає свій розкоп під літерою «А» (який згодом розширено до Центрального розкопу) у «північно-східній частині гласису» (Кравченко, 1986:

8–9). У післявоєнний період він продовжив розкопки міста, а також турецького могильника XVI–XVII ст. на гласисі» (Дмитров, 1952: 39–52).

Таким чином, автор вніс деяку плутанину в термінологію, називаючи гласисом значно ширший простір, ніж цей насип займав насправді. Гласис – це зовнішній щодо фортеці земляний вал, який займав вузьку смугу землі на відкритій та вільній від забудови місцевості, в тому числі й в районі північного гирла рову, де почалися систематичні археологічні розкопки. Проте якщо розуміти текст Кравченко буквально, то виходить, що згадані археологи закладали свої розкопки виключно на гребені цього валу, що мало б ускладнити роботи з точки зору завдань запланованих досліджень.

Лише ознайомлення зі звітними матеріалами Дмитрова дозволяють розібратися, де насправді було закладено його розкопи, а також попередників. На звітному фото його розкоп «А» знаходиться на нижній терасі городища, навпроти вежі № 29 (візуальну прив'язку дозволяє зробити фон північно-східного кута стін Військового двору) (Dergaciowa, Stankiewicz, 2021: plate 3 B), тоді як гласис розташовувався на верхній терасі, закінчуючись навпроти вежі № 3. Тут же, судячи з опублікованих профілів бортів (Dergaciowa, Stankiewicz, 2021: plate 5), зафіксовано численні впущені у середньовічний шар могили. Сам автор розкопок на своїх кресленнях той горизонт, з якого вони впущені, цілком правильно гласисом не називає.

Судячи зі схеми розташування розкопів періоду 1900–1946 рр., усі вони віддалені від гласису на схід, що має пояснення: навіщо витрачати сили і час на те, щоб продертися крізь триметровий перевідкладений насип, якщо немає особливих

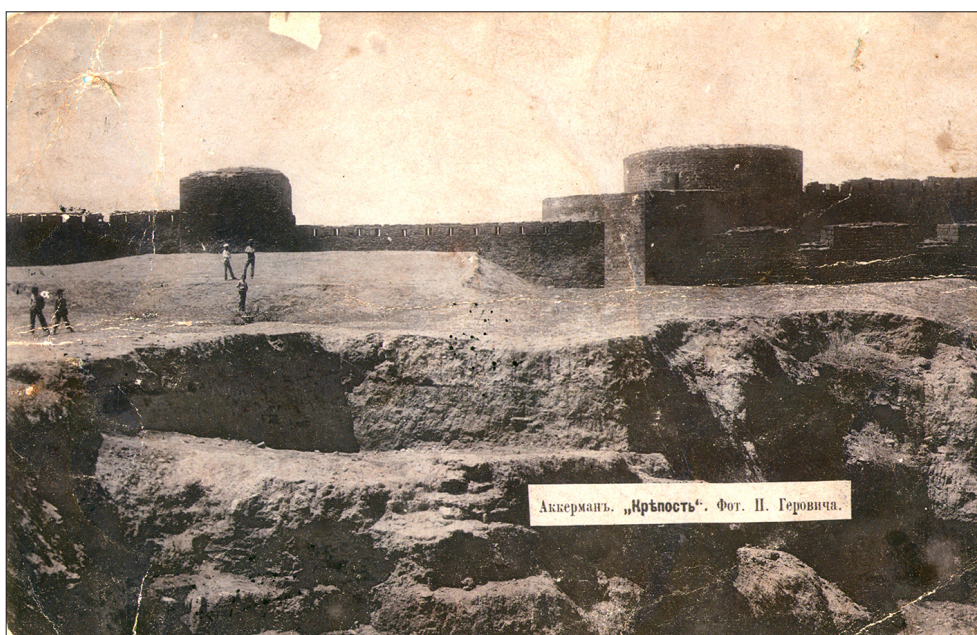

Рис. 4. Залишки гласису в північно-східній частині фортеці (початок XX ст.)

на те причин, а навколо багато вільного місця для розбивки розкопів та шурфів?

Єдиний, хто заклав свій розкоп безпосередньо впритул до рову, був Шахназаров. Але і цей дослідник не захотів витратити час та сили на знос гласису, заклавши розкоп у стороні від нього (звідси й відповідна Г-подібна форма розкопу). Так, на фотографіях цієї ділянки межі XIX–XX ст. видно, чому Шахназаров вчинив саме так – насип гласису не сягав до краю мису, до північного гирла рову, а переривався за кілька десятків метрів до урвища (навпроти куртини, що з'єднує вежі № 2 і 3) (рис. 4).

Це означає, що безпосередньо гласис ніхто з дослідників не копав і всі могильні знахідки були зроблені осторонь від насипу (рис. 5). Це важливо відзначити для розуміння хронології об'єкта.

У зв'язку із зазначеною вище своєрідною інтерпретацією топографії розкопів попередників А.А. Кравченко запропонувала вже свою версію датування гласиса часом створення самої фортеці та рову. Цьому датуванню, на її думку, вторив той факт, що на розкопі «А» ніби гласис перекривав «середньовічні споруди», в пізній засипці яких виявлені «молдавські монети», що «визначає час завершення спорудження фортечного рову та гласису не пізніше першої половини XV ст.». Згодом у насип гласису, на думку дослідника, було впущено турецький могильник (Кравченко, 1986: 19). Але ця точка зору не витримує критики, якщо

зауважити, що гласис не сягав того місця, де було закладено розкоп «А». Згадані монети свідчать на користь існування тут житлового кварталу упродовж першої половини XV ст. (Dergacioua, Stankiewicz, 2021). Це говорить на користь часу будівництва рову (і лише нього) не раніше за першу половину 1450-х років. І підтверджується історико-архітектурними дослідженнями фортеці (Красножон, 2012: 173–187; 375). Таке грандіозне будівництво, яким було спорудження рову, мало призвести до реорганізації житлової забудови на ділянці, яка звільнялася для еспланади.

У 1999 р. на західній ділянці Центрального розкопу відкрито субструкції золотоординського періоду історії міста під культурним шаром, який автори чомусь також інтерпретували як «залишки гласису». Йдеться про комплекси двох житлових будинків XIII–XIV ст. (Самойлова, Кожокару та ін., 2001: 212–215). Один із авторів цих розкопок Г.С. Богуславський, аналізуючи результати багаторічних робіт експедиції, лише повторює висновок А.А. Кравченко, що гласис на підступах до фортеці нібито звели молдавські господарі в XV ст. (Богуславский, 2001: 31).

У 2012 р. автор цих рядків висловив припущення, що гласис перед фортечним ровом був зведений у 1670-х роках у контексті ремонтних робіт, зроблених у фортеці Абу-Бакром, про що йдеться в тексті однієї із закладних будівельних плит із цитаделі (Красножон, 2012: 376).

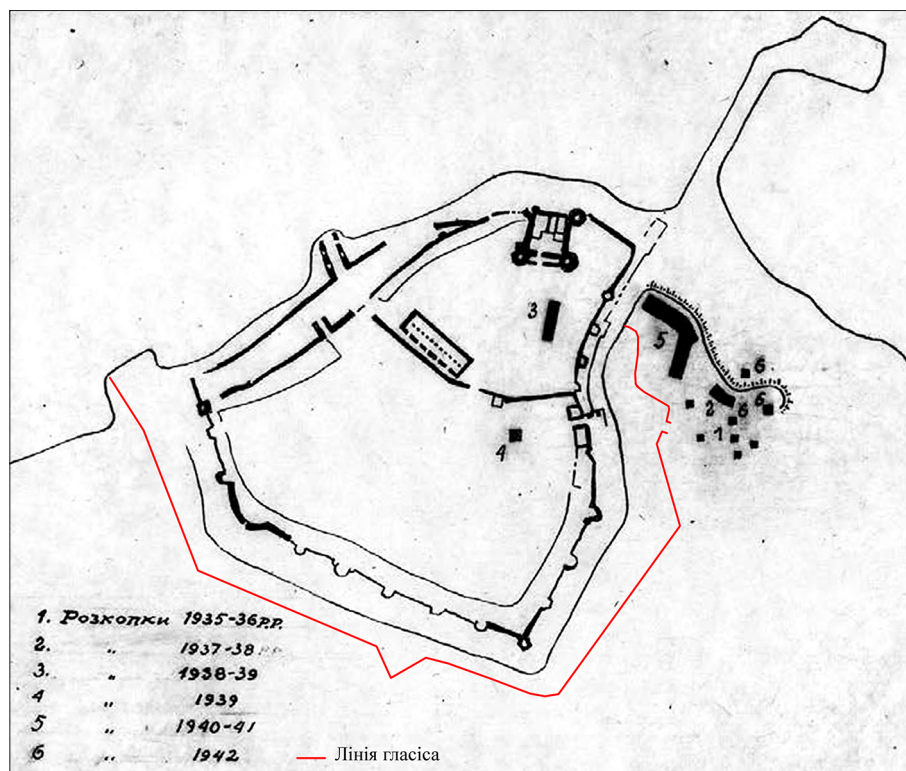

Рис. 5. Схема розташування археологічних розкопів біля фортеці авторства Л. Д. Дмитрова та накладений на неї абрис гласису

О.С. Уваровим у 1853 р. (Уваров, 1853: табл. XXXII.23) (рис. 8).

Відповідно до нього у середині XIX ст. насип оперізував оборонний комплекс із зовнішнього боку від західного гирла рову до північного, перериваючись лише в районі Кілійської брами. Далі в ретроспективному порядку привертає увагу план фортеці авторства Ф. Кауффера другої половини 1793 р. (рис. 9) (Красножон, 2016: 48–49). Він являє собою поєднання ситуаційного плану з проєктним. Проєктні лінії бастионного фронту виконані жовтим кольором, контури задуманих

усередині основної огорожі сімох артилерійських батарей – чорним. Заплановані споруди всередині фортечних дворів та межі валгангів – темно-коричневим (зі штрихуванням). Червоний колір відображає реальний план фортеці та споруд, що примикають з боку міста. Коричнева лінія по зовнішньому периметру на еспланаді є гласисом, який тут розглядається. По гребеню насипу показаний тин (?). Усі редани гласису з тилового боку прикритого шляху мають фланговий захист у вигляді перпендикулярно розташованих до нього насипів-траверсів (рис. 9).

Рис. 7. Гласис на східному фронті фортеці (початок XX ст.)

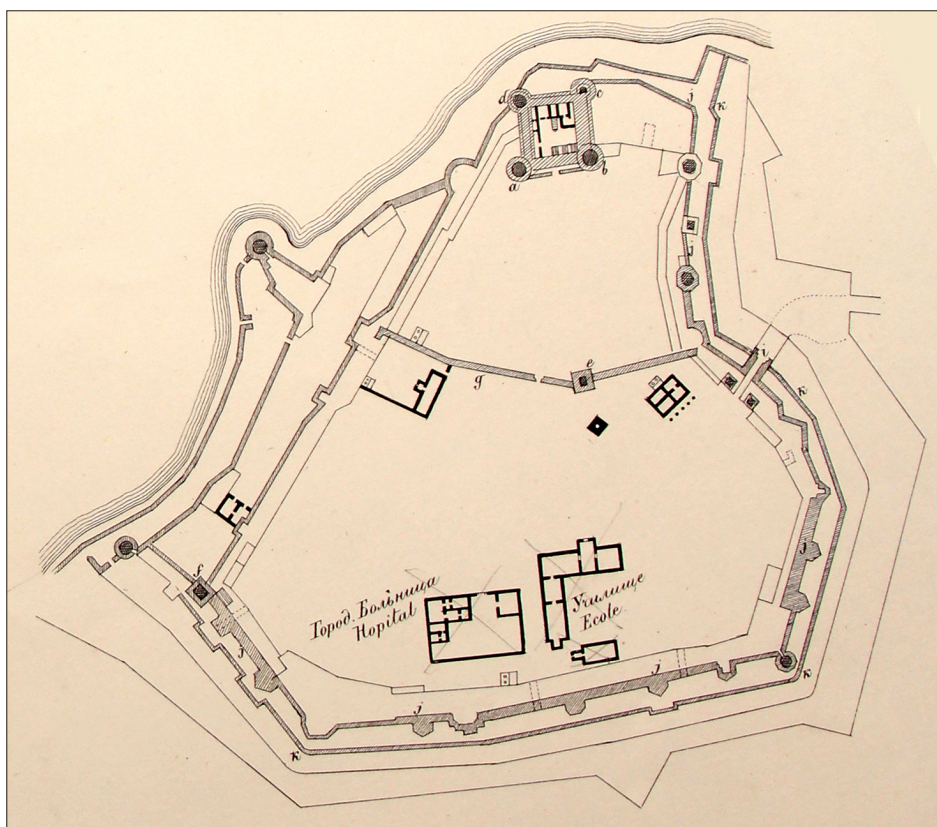

Рис. 8. Гласис на плані Аккерманської фортеці (сер. XIX ст.)

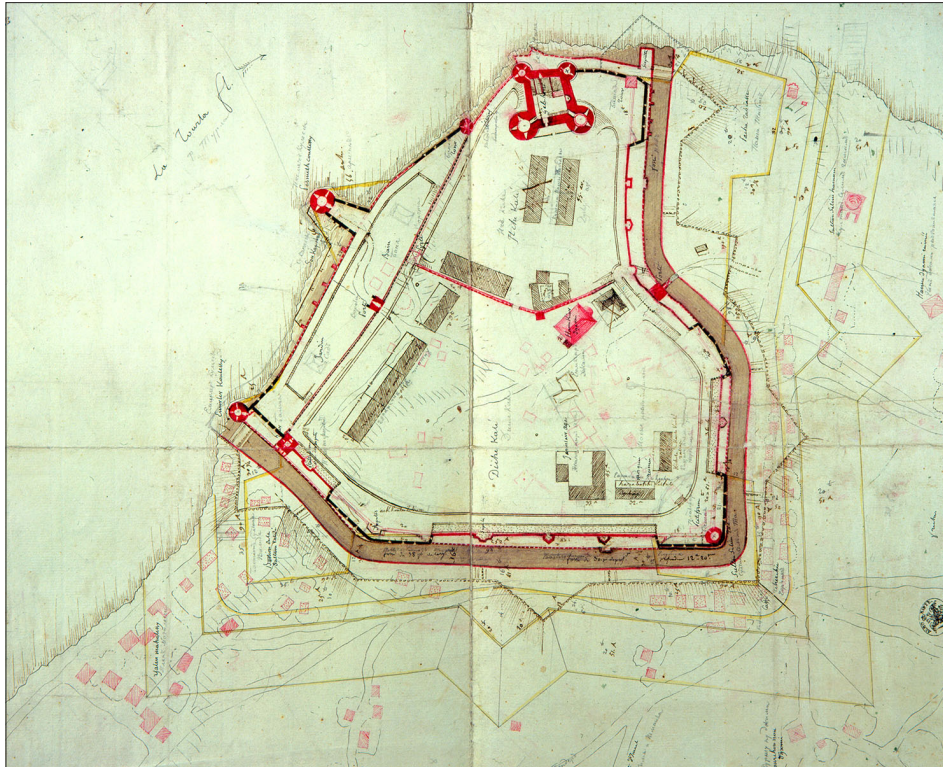

Рис. 9. Проектний план Аккерманської фортеці авторства Ф. Кауффера (друга половина 1793 р.)

Дещо раніше, 27 червня 1793 р., Ф. Кауффер закінчує роботу над основним генеральним ситуаційним планом міста Аккермана з відображенням передмістя та фортеці (рис. 10). На ньому ще немає ніякого гласису, а на тому місці, де насип з'явився пізніше, у Кауффера відзначені будівлі міського ринку, велика будівля кав'ярні та чи не головна дорога, що веде від «Стамбульської» пристані та головних воріт фортеці до південно-західних кварталів міста і далі – на виїзд до Бендерського тракту, на Молдавію.

На російському плані 1789 цей «ринок» біля фортеці також показаний. Його будівлі оперізують південно-східну частину фортеці з боку еспланади. Гласису немає (Şlapas, 2016: 73, fig. 55).

Ця ж дорога, що огинає фортецю з південного сходу, показана і на російському аксонометричному плані 1770 р. (рис. 1) (Красножон, 2016: 29). Під цифрою 13 навпроти північно-східного кута оборонного комплексу, розташований великий цвинтар, саме на тому місці, де в XX ст. було розбито т.зв. Центральний розкоп на руїнах античної Тири. Саме його залишки знайдено археологами у першій половині XX ст. Та ж ситуація відображена й на іншому російському плані 1770 р. авторства бригадира Ігельстрема (рис. 6) (Красножон, 2016: 24–25).

У пошуках датування гласису також слід враховувати його функції. Гласис – винахід епохи розвиненої порохової артилерії. Насип призначений

взаємодіяти з фортечними гарматами, розташованими на стаціонарних позиціях основної лінії оборони. Тому поява цього елемента властива фортифікації пізнього бастионного типу, а не середньовічній замковій (що передусе епосі розвиненої порохової артилерії), до якої належить Аккерманська фортеця. Завдання гласису – вивести штурмуючих на потрібну висоту (на кут обстрілу), що відповідає прицілу налаштованої фортечної артилерії. Гласис змушував ворога підступатися до стін фортеці саме так, як вигідно самим оборонцям і коли штурмуючі опинялися в потрібній точці, по них працювала зброя. Це означає, що гласис не може з'явитися у фортецях, де немає артилерійського фронту. Така фортеця XV ст., як Аккерманська, де артилерійські позиції з напільного боку були лише у трьох окремих вежах (№ 8, № 11, № 20), не передбачала будівництва суцільної лінії гласису по зовнішньому периметру до епохи згаданої вище модернізації 1790-х рр.

У Європі гласис стає постійним атрибутом т.зв. бастионного типу фортець із другої половини XVI ст. У Північному Причорномор'ї перша бастионна фортеця – Єні-Кале, з'явилася в 1702 р. Наступним був бастионний фронт у Бендерах (1705 р.), і лише у другій половині століття такий з'являється в Ізмаїлі, Очакові та Кілії (Красножон, 2018).

Саме планування аккерманського гласису видає його пізнє походження та відношення до

Рис. 10. Ситуаційний план фортеці та міста Аккерман авторства Ф. Кауффера
(27 червня 1793 р.)

епохи бастионної фортифікації. Ламана лінія з реданами близька до пізнього кремальєрного фронту. Перегородки-траверси на закритому ході покликані захищати від бічного, т.зв. анфіладного артилерійського вогню, і також є винаходом пізнім. На плані Ф. Кауффера 1797 з пропозиціями щодо модернізації бастионної лінії в Ізмаїлі, присутні подібні конструкції на прикритому шляху гласису (Тютюнджі, Красножон, 2019: 426).

Отже, відповідь на питання про дату походження цього об'єкта міститься на проєктному плані Ф. Кауффера 1793 р. Тут він виконаний у коричневому кольорі. Цей же колір використаний і для показу валгангів усередині фортечного фронту та серії казармових та інших будівель. Про саме проєктний колір коричневої лінії кажуть наступні ознаки на плані. В районі веж № 22 та 23 на плані показаний восьмикутник зруйнованої (позначена пунктиром) мечеті. Її залишки насправді були перекриті насипом валгангу повністю, що видно на деяких історичних знімках цієї ділянки фортеці (Красножон, 2016: 258, рис. 229) і підтвердилося розкопками 2005 р. (Богуславський, 2007: 210–216). На плані ж насип валганга перекриває контур будівлі лише частково. Не відображено на плані й реальний варіант розв'язки в районі вежі № 24. Історичні знімки цього місця свідчать (Красножон, 2016: 353–357, рис. 356, 361), що насправді насип не примикав до вежі/перекривав її, як показано на

плані. Проліт брами, що з'єднувала Військовий та Цивільний двори, залишався вільним. У коричневому кольорі вказані та заплановані до будівництва кишили (казарми) у дворах. Одну з них, у Військовому дворі, названо «Кишилою Паші табії». Цю табію (бастион) планували до будівництва на східному кутовому стику фронту цього двору, але вона так і не була збудована (рис. 9). Усього Кауффером передбачалося три таких табії по основних кутах фортечного фронту. На плані вони виконані жовтим контуром і нанесені поверх гласису, що дозволяє бачити в плані відразу дві проєктні пропозиції щодо посилення фортеці.

Крім того, в Цивільному дворі вказано багато споруд у коричневому кольорі, які перекривають червоні контури наявних на той момент внутрішньокріпосних будівель, серед яких навіть мечеті. Це додатковий аргумент на користь того, що коричнева лінія – проєктна, в неї виконано й гласис. Ринкова площа та головна транспортна розв'язка міста на проєктному плані 1793 р. показана Кауффером як така, що існує, а лінія гласису лише накладена поверх контурів будинків, базарних рядів та доріг у цій частині міста (знято з основи ситуаційного плану від 27 червня того ж року).

4. Висновки

Отже, сказане дозволяє дійти висновку, що гласис Аккерманської фортеці виник після створення

проектного плану 1793 р. за такою схемою, яка надана там. Вибір османської влади припав на більш дешевий варіант реалізації зовнішніх укріплень. Великий бастионний комплекс з трьома табіями

будувати не стали. Гласис створювався разом із валгангами, під встановленими на них гарматами. Самі роботи було здійснено у 1795–1796 рр., про що свідчать писемні та епіграфічні джерела.

Література:

1. Богуславский Г.С. Раннемолдавские комплексы средневекового Белгорода (по материалам раскопок 1999–2000 гг.). Древнее Причерноморье. Одеса : ОНУ, 2001. Вып. IV. С. 30–35.
2. Богуславський Г.С. Фрагмент турецького Аккерману (будівельні рештки османського часу з охоронних розкопок 2005 року в Аккерманській фортеці). Дослідження Львівського університету. Львів, 2007. Вип. 10. С. 210–216.
3. Дмитров Л.Д. Розкопки в м. Білгороді-Дністровському в 1947 р. Археологічні пам'ятки УРСР. 1952. Вип. 4. С. 59–64.
4. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.). Киев : Наукова думка, 1986. 126 с.
5. Красножон А.В. О дате модернизации Аккерманской крепости Франсуа Кауффером. Кишинев : Stratum Plus, 2021. № 6. С. 255–267.
6. Красножон А.В. Крепость Белгород (Аkkerман) в исторических изображениях. Кишинев : Stratum plus, 2016. 475 с.
7. Красножон А.В. Крепость Белгород (Аkkerман) на Днестре: история строительства. Кишинев : Stratum Plus, 2012. 414 с.
8. Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я. Одеса : Чорномор'я. 2018. 312 с.
9. Красножон А.В., Драгомирецький А.А. Аккерманская крепость в контексте франко-османско-русских отношений в 1790-х гг. Кишинев : Stratum Plus, 2015. № 6. С. 319–334.
10. Самойлова Т.Л., Кожокару В., Смольянинова С.П., Батизат Г.В., Богуславский Г.С. Раскопки античной Тире и средневекового Белгорода. АБУ 1999–2000 рр. Київ, 2001. С. 212–215.
11. Тютюнджи М., Красножон А.В. Місто Ізмаїл та його фортифікація (за джерелами XVI–XIX ст.). Одеса : Чорномор'я, 2019. 584 с.
12. Штерн Э.Р. Экскурсия в Аккерман. ЗООИД. Одесса, 1906. Т. 26. С. 87–103.
13. Dergaciovă L., Stankiewicz I. Coin Hoard of Moldovan Copper Coins Found in the Belgorod Fortress on the Dniester River. *Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne*. Krakow, 2021. P. 243–252.
14. Şlapac M. Cetațile bastionare din Moldova (sfârșitulul al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea. Chișinău : ARC, 2016. 372 p.

References:

1. Boguslavskiy, G.S. (2001). Rannemoldavskiye kompleksy srednevekovogo Belgoroda (po materialam raskopok 1999–2000 gg.) [Early Moldavian complexes of medieval Belgorod (based on excavations in 1999–2000)]. ONU. *Drevneye Prichernomor'ye*, Vyp. IV. S. 30–35 [in Russian].
2. Bohuslavs'kyi, H.S. (2007). Fragment turets'koho Akkermanu (budivel'ni reshtky osmans'koho chasu z okhoronnykh rozkopok 2005 roku v Akkermans'kiy fortetsi) [Fragment of the Turkish Akkerman (building remains of the Ottoman period from security excavations in 2005 in the Akkerman fortress)]. *Doslidzhennya L'vivs'koho universytetu*, Vyp. 10. S. 210–216 [in Ukrainian].
3. Dmitrov, L.D. (1952). Rozkopky v m. Bilhorodi-Dnistrovs'komu v 1947 r. [Excavations in the city of Bilhorod-Dniestrovsky in 1947]. *Arkheolohichni pam'yatky URSR*, Vyp. 4. S. 59–64 [in Ukrainian].
4. Kravchenko, A.A. (1986). Srednevekovyy Belgorod na Dnestre (konets XIII–XIV vv.) [Medieval Belgorod on the Dniester (late XIII–XIV centuries)]. Kiyev: Naukova dumka. 126 s. [in Russian].
5. Krasnozhan, A.V. (2021). O date modernizatsii Akkermanskoy kreposti Fransua Kaufferom [On the date of modernization of the Akkerman fortress by Francois Kauffer]. Kishinev: *Stratum Plus*. № 6. S. 255–267 [in Russian].
6. Krasnozhan, A.V. (2016). Krepost' Belgorod (Akkerman) v istoricheskikh izobrazheniyakh [Fortress Belgorod (Akkerman) in historical images]. Kishinev: *Stratum plus*. 475 s. [in Russian].
7. Krasnozhan, A.V. (2012). Krepost' Belgorod (Akkerman) na Dnestre: istoriya stroitel'stva [Fortress Belgorod (Akkerman) on the Dniester: the history of construction]. Kishinev: *Stratum Plus*. 414 s. [in Russian].
8. Krasnozhan, A.V. (2018). Fortetsi ta mista Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomor'ya [Fortresses and cities of the North-Western Black Sea Region]. Odessa: Chornomor'ya. 312 s. [in Ukrainian].
9. Krasnozhan, A.V., Dragomiretskiy, A.A. (2015). Akkermanskaya krepost' v kontekste franko-osmansko-russkikh otnosheniy v 1790-kh gg. [Akkerman fortress in the context of Franco-Ottoman-Russian relations in the 1790s]. Kishinev: *Stratum Plus*. № 6. S. 319–334 [in Russian].

10. Samoylova, T.L., Kozhokaru, V., Smol'yaninova, S.P., Batizat, G.V., Boguslavskiy, G.S. (2001). Raskopki antichnoy Tiry i srednevekovogo Belgoroda [Excavations of ancient Tyra and medieval Belgorod]. *AVU 1999–2000 rr.* Kiev. S. 212–215 [in Russian].
11. Tyutyundzhy, M., Krasnozhon, A.V. (2019). Misto Izmayil ta yoho fortyfikatsiya (za dzherelamy XVI–XIX st.) [The city of Izmail and its fortification (according to sources of the XVI–XIX centuries)]. Odesa: Chornomor'ya. 584 s. [in Ukrainian].
12. Shtern, E.R. (1906). Ekskursiya v Akkerman [Excursion to Ackerman]. *ZOOID*. Odessa. T. 26. S. 87–103 [in Russian].
13. Dergaciova, L., Stankiewicz, I. (2021). Coin Hoard of Moldovan Copper Coins Found in the Belgorod Fortress on the Dniester River. *Notae Numismaticae – Zapiski Numizmatyczne*. Krakow. P. 243–252 [in English].
14. Şlapac, M. (2016). Cetaşile bastoinare din Moldova (sfârşitului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea. [Bastion citadels from Moldova (late 17th – mid 19th century)]. Chişinău : ARC. 372 p. [in Romanian].

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023
The article was received 24 March 2023

УДК 94 (477.63):821.161.2

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-8

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НОВЕЛИ ЮРІЯ ЛИПИ «РУБАН»: КРИТИЧНИЙ АНАЛІЗ ЛІТЕРАТУРНОГО ДЖЕРЕЛА ДОБИ ВИЗВОЛЬНИХ 1917–1922 РР.

Митрофаненко Юрій Станіславович,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри теорії
і методики середньої освіти
КЗ «Кіровоградський обласний інститут
післядипломної педагогічної освіти
імені Василя Сухомлинського»
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

У фокусі аналізу публікації аксіологічний контекст творів Юрія Липи, історичною основою яких були події Української революції 1917–1921 рр. Предмет дослідження – новела Ю. Липи «Рубан». **Метою** статті є актуалізація уваги до історичної прози Ю. Липи, написаної під впливом участі автора в подіях визвольних змагань та матеріалах усної історії; здійснення критичного та герменевтичного аналізу історичної новелістики автора; виокремлення історичного контексту літературного наративу, який стосується персоналій українських отаманів, учасників визвольних змагань 1917–1922 рр. Автор звертає увагу на перспективність переосмислення істориками творів Ю. Липи як важливого літературного джерела. Акцентовано увагу на застосуванні цього виду джерел для історичних наукових студій, які стосуються проблематики повстанства та отаманщини періоду Директорії УНР 1918–1919 рр.

Методи. В основі дослідження – використання міждисциплінарних методичних оптик: наукового інструментарію історії та літератури. Для аналізу авторського наративу застосовано критичний метод дослідження літературних та історичних джерел; використано методики герменевтичного аналізу тексту. Під час порівняння персоналій українських отаманів, які згадуються на сторінках новели, послуговуємося методом біографістики та компаративістики. Для аналізу повстанства та отаманщини застосовується історико-типологічний та порівняльний методи. Під час інтерпретації літературних джерел послуговуємося міждисциплінарним науковим інструментарієм: деконструкцією джерела та методикою історичної герменевтики.

Результати. Проаналізовано літературні та історичні джерела, що стосуються персоналій українських отаманів, що згадаються в новелі Ю. Липи «Рубан». З'ясовано історичну достовірність подій, згаданих автором. Акцентовано увагу на особливостях світогляду, діяльності, мотивації рішень, ухвалених отаманами, та інтерпретацію цих подій Ю. Липою. Розмежовано достовірну інформацію та художній вимисел автора. З'ясовано місце та значення згаданих у тексті персоналій в історії визвольних змагань.

Висновки. Новела Ю. Липи «Рубан» є прикладом літературного джерела, у якому розглянуто процеси Української революції 1917–1921 рр. Насамперед такі явища, як повстанство та отаманщина; феномен множинної суверенності: створення селянських республік у Центральній та Південній Україні. Ці явища, художньо осмислені Ю. Липою, можуть стати цікавим та перспективним дослідницьким майданчиком наукових студій з історичної регіоналістики, насамперед Центральної та Південної України.

Встановлено, що образ повстанського ватажка, отамана Рубана – збірний. Він поєднує у собі риси, манеру поведінки, тактики, світогляду декількох українських отаманів. У статті проаналізовано окремі епізоди біографій цих персоналій. Автор, використовуючи архівні джерела та сучасні дослідження з історії українського повстанства та отаманщини, спростовує версії окремих літературознавців, у яких наголошується, що отаман Рубан мав свого конкретного прототипа.

Ключові слова: Українська революція, визвольні змагання, повстанство, Ю. Липа, отаманщина, множинна суверенність, літературні джерела, Центральна Україна.

HISTORICAL CONTEXT OF YURI LYPA NOVEL “RUBAN”: CRITICAL ANALYSIS OF THE LITERARY SOURCE OF THE LIBERATION ERA 1917–1922

Mytrofanenko Yuri Stanislavovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Theory
and Methods of Secondary Education,
Kirovohrad Regional Institute of Postgraduate
Pedagogical Education named after Vasyl Sukhomlynsky
mitrofanenko77@gmail.com
orcid.org/0000-0001-5371-3918*

Purpose. The article is devoted to Yuriy Lypa novels, which refer to the events of Ukrainian revolution of 1917–1921. They are and they can be subject of literary analysis, of reconstruction of historical events, of the analysis of revolution period results for realization of its historical lessons. The aim of article is archive interest of readers to these composition, new attentive reading of them in terms of rethinking of revolutionary events in Ukraine in 1917–1921. Y. Lypa drew a little-known episode from the history of atamanship during the period of Ukrainian revolution was focused on the basis of new archive sources.

The purpose of the article is to draw readers' attention to these works of Y. Lypa, as a variant of alternative history, their new and careful reading in the context of reinterpretation of the events of the liberation struggles of 1917–1922.

Methods. The research is based on the synergy of interdisciplinary methodical optics: a critical method of analyzing literary and historical sources. The methods of hermeneutic text analysis are used to analyze the author's narrative. To compare the historical figures of Ukrainian chieftains mentioned on the pages of the novel, we use the biographical and comparative methods. Historical-typological and comparative analysis is used during the analysis of the uprising and atamanship. An interdisciplinary will be used to analyze literary sources: source deconstruction and techniques of historical hermeneutics.

The results. Literary and historical sources related to the personalities of Ukrainian chieftains mentioned in Y. Lypa's novella “Ruban” are analyzed. The historical reliability of the events mentioned by the author has been clarified. Attention is focused on the peculiarities of worldview, activity, motivation of decisions made by chieftains of the period of liberation struggles. A distinction is made between credible historical information and the author's fiction. The place and significance of these personalities in the history of the Ukrainian anarchist movement during the period of the liberation struggles of 1917–1921 has been clarified.

Conclusion's. Y. Lypa novella “Ruban” is an example of an artistic interpretation of the processes of the Ukrainian revolution of 1917–1921. First of all, such phenomena as the uprising and atamanship, the phenomenon of multiple sovereignty: the creation of peasant republics in Central and Southern Ukraine. It has been established that the image of the rebel leader, Ataman Ruban, is collective. He combines the features, manner of behavior, tactics, worldview of several Ukrainian chieftains. In the article, the author draws attention to these personalities. The author, using archival sources and modern research on the history of the Ukrainian uprising and chiefdom, refutes the hypothesis that chieftain Ruban had his specific prototype. These phenomena, artistically depicted and analyzed by Y. Lypa, can become an interesting and promising research platform for scientific studies on historical regionalism, primarily of Central and Southern Ukraine.

Key words: Ukrainian revolution of 1917–1921, ukrainian rebels, Yuriy Lypa, atamanship, literature source, multiple sovereignty.

Вступ. У фокусі дослідження аналіз історичної новели Юрія Липи, присвяченої подіям революційного періоду 1917–1920-х рр. Автор був учасником українських визвольних змагань. Ну думку Тімоті Снайдера, літературні твори, написані під впливом життєвого досвіду автора, можуть становити інтерес для істориків (Снайдер, 2015: 4–5). Вони містять авторську інтерпретацію подій у художньому слові, дозволяють глибше зануритися в історичну епоху, розкривають цікаві та маловідомі деталі, якими, за умови критичного аналізу їхнього змісту, можуть послуговуватися історики. Аналіз процесів, які є історичною основою твору, може стати окремим напрямом наукових інтердисциплінарних студій. Вдалим прикладом подібної дослідницької стратегії є історична, літературно-краєзнавча

розвідка «Таємниці Байгорода Юрія Яновського» (під. ред. Б. Стасюка, 2018). Дослідження історичної основи цього твору на засадах використання методичних оптик історії, літературознавства, географії, краєзнавства дозволило реконструювати події антибільшовицького «Народного повстання» в Єлисаветграді навесні 1918 р., яке тривалий час залишалося білою плямою в історії Центральної України. Під цим регіоном ми розуміємо терени між Синюхою та Дніпром, Россю та Південним Бугом.

Новела «Рубан» Ю. Липи – вояка армії УНР, письменника – є надзвичайно цікавою для істориків та літературознавців. Після її прочитання в обох категорій дослідників постає питання про історичну основу твору та прототипа головного героя Рубана. Метою статті є пошук відповіді на

ці питання. Серед істориків та літературознавців доводилося читати й чути різні версії. Кожен з них намагався впізнати в отаманові Рубану конкретну особистість (Панченко, 2002: 5). На погляд автора статті, це був неправильний підхід. Ю. Липа, змальовуючи образ Рубана, використав історії багатьох українських отаманів і створив колективний портрет провідника доби визвольних змагань 1917–1921 рр. У цьому полягає авторський прийом творення образу лідера повстанського руху, який «хворіє на отаманщину». Повстанство та отаманщина – подібні за формою, але різні за змістом явища Української революції, про що автор статті писав у книзі «Українська отаманщина 1918–1919 рр.» (Митрофаненко, 2016).

То ж фрагменти біографій яких персоналій використав Ю. Липа в образі Рубана? Які історичні події стали основою сюжетної лінії твору? Відповіді на ці питання є дослідницьким завданням публікації. Їх аналіз сприятиме осмисленню колоритного образу отамана Рубана та процесів визвольних змагань у 1919 р., пов'язаних насамперед із такими явищами, як повстанство та отаманщина.

Розділ 1. Отамани Української революції в новелі Юрія Липи «Рубан». Кілька слів про самого автора. Як учаснику визвольних змагань йому не раз доводилося зустрічатися з повстанськими ватажками, чути про них від вояків та старшин Дієвої армії УНР. Тому історії військових операцій Рубана – головного героя новели проти більшовиків та білогвардійців правдоподібні та легко впізнавані, як й інший бік його вдачі – схильності до отаманщини у стосунках із регулярними частинами УНР та її політичним керівництвом. Ю. Липа, як багато сучасників отаманщини та її дослідників, намагається дати відповідь на питання: чому не вдалося створити міцний та сталий союз між повстанськими частинами та владою УНР? Він продовжує дискусію, яку інший Юрій – Юрій Яновський – розпочав на сторінках роману «Чотири шаблі», який був відразу розкритикований за симпатії автора до повстанців (Панченко, 2002: 89–90).

Події новели Ю. Липи «Рубан» розгортаються в 1919 р. – найбільш доленосному та карколомному в історії визвольних змагань. Для нього 1919 р. – це рік розквіту антибільшовицького повстанства: «Дев'ятнадцятим напровесні – на півнеба залопотіли прапори, прапори зелені, прапори жовто-блакитні, прапори армій селянських. Всі теє лопотіння почули – і міста, і містечка, і хутори... Ідуть ліси Переяславські, ліси Свининські... Ідуть люди з обрізаними з Холодного Яру, чути голоси з Чорного лісу: «Ану, брате, ходім із червоних флагів онучі драти!» (Липа, 1995: 182).

Автор вдало змалював спалах повстанського руху в Україні проти аграрної політики

більшовиків, запровадженій в березні 1919 р. У 1921 р. її ініціатор Владімір Ленін назвав цей економічний курс «воєнним комунізмом» для виправдання грабіжницької «продрозкладки». На початку 1919 р. більшість повстанських загонів в Україні підтримували прорадянські гасла червоних або були під впливом лівих українських радянських партій націонал-комуністів: боротьбистів, незалежників, борбистів. Під впливом більшовицької пропаганди вони повставали проти влади УНР уже у січні 1919 р. Потужний повстанський рух 1918 р. перетворювався на деструктивну отаманщину, яка допомагала більшовикам руйнувати українську державність. Навесні 1919 р. одним із перших, хто усвідомив свою помилку, був отаман Зелений (Данило Терпило). У квітні 1919 р. на Київщині розгорнувся потужний повстанський рух під його проводом. Столицею Зеленого стало славнозвісне Трипілля, розташоване неподалік від Києва. Близькість потужного повстанського осередку до Києва лякала більшовиків, тому в квітні 1919 р. вони кинули проти Зеленого значні сили. Ю. Липа яскраво описав наміри більшовиків: «Колір червоний, колір насильства, колір убивства – гей, Трипілля, на тебе ідуть карателі з Києва, на тебе, зелене Трипілля!». Ю. Липа вдало обіграв слово «зелений»: як колір та псевдо українського отамана Данила Терпила «Зелений» (Липа, 1995: 183).

Згадку про розмах антибільшовицького повстанського руху в Україні навесні 1919 р. ілюструють такі рядки новели: «Тісно комуністам у Харкові, тісно – в Києві, тісно тим, що прибули, і тим, що були. Черкаси, Кременчук, Корсунь, Золотоноша – там вже нема комуністів. Є Гризло, є Таценко, є Чорний Ворон, є Цокур», – писав Ю. Липа (Липа, 1995: 183–184).

Автор перераховує прізвища та псевдоніми кількох отаманів, які в 1919–1920 рр. були ватажками повстанців. Щоправда, отамана Коцура він помилково назвав Цокуром. Свирид Кокур – суперечлива постать повстанського руху. Брав участь у протигетьманському повстанні 1918 р. Але вже у січні 1919 р. разом з отаманами Хіменком, Зеленим, Данченком «захворів на отаманщину» та підняв повстання проти УНР, воював проти Директорії спільно з більшовиками. Повернувся до Суботова. Активно боровся проти білих та воював... з холодноряцями, бо ті підтримували УНР. Утворив так звану «Чигиринську республіку» зі столицею у Суботові (Солодар, 2020: 143–185).

Не вдалося ідентифікувати кого Ю. Липа мав на увазі під прізвищем Таценко. У джерелах та дослідженнях, які стосуються повстанського руху, отаман із таким прізвищем не згадується. А Чорний Ворон, як активний учасник повстанського руху, заявив про себе в 1920 р. (Коваль, 2013: 14–24; Митрофаненко, 2016: 81–117).

У цій частині новели з'являється герой на ім'я Рубан – селянин, який тікає з-під більшовицького розстрілу. Отамана з таким прізвиськом у добу визвольних змагань не існувало. Цей персонаж, на відміну від інших, згаданих отаманів, вигаданий автором. У наступних частинах твору саме Рубан стає її центральним персонажем. Надалі ми вже бачимо його на чолі потужних селянських загонів, сформованих у Центральній Україні. Подіям на теренах цього краю автор приділив чимало уваги, тому на їхньому історичному аналізі ми зупинимось детальніше. Ю. Липа писав, що «в травні дев'ятнадцятого року села були, як фортеці», тобто запекло чинили опір політиці «воєнного комунізму» і не дозволяли продзагонам збирати продрозкладку в українських селах (Липа, 1995: 192). «Кожне село тоді мріяло стати республікою», – згадували сучасники подій, – щоб убезпечити себе від обдирства, так селяни називали більшовицьку «продразв'орстку» (Митрофаненко, 2014: 113–123). Для позначення цих процесів соціологи та історики послуговуються дефініцією «множинна суверенність», позначаючи ним процес появи на теренах України локальних селянських квазідержавних утворень різної політичної орієнтації. 1919 р. був розквітом феномену множинної суверенності: «Замайорили прапори зелені, прапори жовто-блакитні, прапори армій селянських», – писав Ю. Липа (Липа, 1995: 182). Селяни перебували під впливом різних ідеологій: державницької, націонал-комуністичної, анархістської, більшовицької, а іноді для «слави парубоцької», тобто без будь-якої ідеології, вибирали кримінальний напрям діяльності (Митрофаненко, 2014: 113–123).

Топонімічні назви, час подій – травень 1919 р., згадка про Олександрію, яка разом з Гуляй-Полем стала головним повстанським центром України в травні 1919 р., у новелі допомагають розпізнати в образі Рубана риси відомого повстанського ватажка Никифора Григор'єва. У 1919 р. столицею отамана стала Олександрія, у якій він мешкав. Того року це місто мало не менше значення, ніж Гуляйполе Нестора Махна. На сторінках новели бійці Рубана з гордістю називали себе «рубанивцями», так само, як вояки 6-ої радянської дивізії, якою командував отаман Григор'єв, більше вважали себе «григор'євцями», ніж радянською частиною. Ю. Липа писав, що люди обожнювали отамана Рубана. Ця інформація підтверджується спогадами Володимира Антонова-Овсієнка – командуючого більшовицькими військами в Україні під час візиту в квітні 1919 р. до Верблюжки (Митрофаненко, 2019). Рушійними силами григор'євщини було селянство Центральної України. «Їх єднали назви битв: Новгород (насправді Новгородка), Веселий Кут, Любомирка. І себе вони звали: «Ми – рубанівці!», – писав Ю. Липа.

А далі прямий натяк на Никифора (Ничипора) Григор'єва: «Це було під час його походу на Олександрію» (Липа, 1995: 193). У п'ятій главі новели Ю. Липа знову згадав назви містечок Центральної України: Єлисавет, Новоукраїнка, Піщаний Брід – терени, охоплені найбільшим в Україні навесні 1919 р. антибільшовицьким повстанням під проводом отамана Григор'єва (Гусейнов, 2007: 293–490; Горак, 1998). Ю. Липа влучно виокремив центр григор'євського руху: «На Лівобережжю сама харківська експозитура совєтів занотувала в той час кільканадцять великих селянських походів. А на Правобережжю – там, де оперував Рубан, у міжріччю Буга й Інгула, в околицях Черкас та Жмеринки, там була буря селянського моря. Але Рубан серед провідників – большевики зауважували» (Липа, 1995: 197). В іншому місці Ю. Липа влучно характеризує важливу рису Н. Григор'єва під іменем Рубана та його вояків як представників рухливого повстанства, що «не трималися своєї стріхи»: «Рубана не тягнуло, як інших повстанців, до власного села. Він навіть швидко покинув Лівобережжя і перейшов на правий бік на південь, потім ще далі на південь» (Липа, 1995: 193). Згадані території були охоплені григор'євським повстанським рухом у першій половині 1919 р.

Українське повстанство за стратегією можна поділити на дві категорії: осіле та рухливе. Головною рисою «осілого повстанства» була локальність дій на теренах свого села чи максимум повіту. Прикладом такого повстанства є дії холодноярців та їхнього сусіда-антагоніста С. Коцура. До рухливого повстанства, яке не обмежувалося теренами, де формувалися повстанські частини, належали загоны Н. Махна, Н. Григор'єва, Ю. Тютюнника (Митрофаненко, 2013: 220–226).

Надалі Ю. Липа переносить події з Центральної України на Поділля до Жмеринки й Бару, де насправді діяли колишні частини григор'євського війська під командою Ю. Тютюнника. Збірний образ повстанського ватажка Рубана вслід за Григор'євим доповнюється рисами та епізодами з біографії Ю. Тютюнника, який був начальником штабу або «шефом», тобто головним ідеологом у дивізії Григор'єва (Тютюнник, 2008: 120). У червні 1919 р. григор'євський рух розколовся на дві частини. Ю. Тютюнник вирушив на з'єднання з армією УНР на Поділля. Його повстанці брали активну участь у звільненні Бара та Жмеринки від більшовиків, які продовжували називати повстанців Тютюнника григор'євцями. Інша частина війська, що залишилася на теренах Центральної України з Григор'євим, продовжувала діяти локально, використовуючи методи повстанської війни або, як тоді казали, «перейшли на партизанку».

Інший фрагмент новели Ю. Липи доповнює інформацію про події повстанського руху

в Центральній Україні. Епізод зі згадкою про Олександрію: «Вибралось двоє братів проти Григорієва – їх зарубали григорієвці в місті Олександрія» (Липа, 1995: 207). Цього разу Юрій Липа використав український варіант прізвища отамана Григор'єва – Григорієв. В універсалі отамана Н. Григор'єва травня 1919 р., який було видруковано на одному аркуші двома мовами: російською та українською, у російському варіанті видруковано «Григорьев», а в українському «Григорієв» (Митрофаненко, 2019: 65).

На сторінках новели є згадка про повстанську кінну дивізію Петра Ткаченка. На цій маловідомій постаті повстанського руху треба зупинитися детальніше. П. Ткаченко був одним з провідних повстанських ватажків повстанської дивізії Н. Григор'єва. Разом з отаманом перейшов на бік більшовиків у лютому 1919 р. Ю. Липа назвав його «вантажником з херсонського порту» (Липа, 1995: 205). У складі дивізії Григор'єва Ткаченко брав участь в успішних операціях, здобуваючи Херсон, Миколаїв, Одесу. Але в травні 1919 р. він не підтримав антибільшовицьке повстання Григор'єва, чим викликав величезний подив та обурення отамана. Один із перших дослідників григор'євського руху Володимир Круть навів текст телеграми Григор'єва до Ткаченка: «Братику, ти часом не здурів. Чого це ти почав горбоносих комісарів захищати. А ну, трухони ще раз Одесу» (Митрофаненко, 2019: 33–40). Але П. Ткаченко не відреагував на цей заклик. Більше того, його частина брала участь у придушенні григор'євського повстання. Зокрема, звільняли від частин Григор'єва Єлисаветград. Чому? Володимир Антонов-Овсієнко згадував про факт особистої неприязні Ткаченка до Григор'єва, яку червоні вдало використали. Щоправда, розуміючи настрої своїх бійців (колишніх григор'євців), П. Ткаченко зазначив, що більше проти повстанців отамана вони битися не будуть. Саме П. Ткаченко очолив замість Н. Григор'єва 6-ту радянську дивізію. У 1920 р. він був розстріляний більшовиками (Митрофаненко, 2019: 33–40).

Розділ 2. Повстанський рух та отаманщина у новелі Ю. Липи «Рубан». Наступна частина новели присвячена боротьбі повстанців з більшовиками за Єлисавет (Єлисаветград) – важливе місто Центральної України. Ю. Липа залишив цікавий опис Єлисавета (нині Кропивницького): «Минули Голтву, минули Ново-Українку, аж ось виринули білі й жовті доми серед запилюжених акацій – Єлисавет. Вдень Упорніков часто блукав по вулицях і базарах Єлисавету, а потім побіг до фортеці, де була чека. Начальник чека подивився на нього...: «Чи знаєте, що ми самі ледь відстрілялися від зелених тут у фортеці? Тоді мало не впіймали голову наркомів, товариша Петровського, і забрали в нього печатки харківського уряду...» (Липа, 1995: 207).

Ю. Липа досить точно описав спроби григор'євців вдруге оволодіти Єлисаветградом у липні 1919 р., коли вони на певний час захопили частину міста і в'язницю. Більшовикам таки вдалося вибити повстанців з міста. У тому бою на боці червоних воював загін китайців, яких очолював Лі-зун-хо, якого для зручності більшовики називали «товариш Лізунов». Спогади про цей епізод вдалося відшукати в Державному архіві Кіровоградської області (Митрофаненко, 2019: 81–82). Інформація про захоплену печатку та Петровського підтверджується спогадами більшовиків (Роки боротьби на Зінов'євщині, 1927: 94–96).

Викликає лише подив, що Ю. Липа, обізнаний у тонкощах повстанського руху в Україні, назвав повстанців, які атакували Єлисавет, «зеленими», тобто повстанцями без будь-якої ідеології. Насправді, це були григор'євці, яких неправильно зараховувати до руху «зелених». Рух отамана Григор'єва був близьким до української течії лівих есерів, він деякий час перебував під впливом боротьбистів, які виступали за побудову української радянської держави, незалежної від більшовицької Росії. Їх також називали націонал-комуністами (Горак, 1998; Гусейнов, 2007: 336). Термін «зелені» більше був поширеним у Росії, ніж в Україні. «Зеленими» вважали повстанців, які виступали проти білих та червоних, але, на відміну від українських повстанців національного чи анархістського спрямування, вони не мали розробленої ідеології або ж певної політичної програми.

Ю. Липа, змальовуючи бої рубанівців (григор'євців) за Єлисавет, згадував про сутички на вулицях «присадкуватого розложистого міста, з білими та жовтими домами серед запилюжених акацій». Він поєднав два візити григор'євців у Єлисаветград, як інший Юрій, Яновський, з'єднав два епізоди перебування Марусі (Марії Никифорової), коли писав повість «Байгород» (Митрофаненко, 2018: 95–147; Митрофаненко, 2021: 34–38; Митрофаненко, 2022: 20–28).

Ю. Липа писав, що Рубан, тобто Григор'єв, був у Єлисаветі лишень добу. Чи відповідає це дійсності? Ми вже писали, що автор, описуючи перебування повстанців у Єлисаветі, поєднав два епізоди захоплення григор'євцями Єлисавету 1919 р.: у травні – тоді вони були в місті майже місяць – та атаку на Єлисаветград у липні, коли повстанці протрималися в місті лише добу. Згадуючи бої григор'євців у Єлисаветі, Ю. Липа навів назви вулиць, площ, будівель цього повітового центру Херсонської губернії, назву сіл навколо нього. На окрему увагу заслуговує згадка про «жлобню зі Злодійської балки», яка, скориставшись перемогою рубанівців, почала грабувати місто. Ю. Липа використав діалог командира григор'євців

з бійцем, який доповів йому про ситуацію, яка виникла під час погрому: «Батьку, – вигукнув гарячкувато прибулий, – Єлисавет і наш, і не наш. Гниле діло, батьку. Висипала жлобня з Явленої, із Злодійської балки на грабіж. Чорно їх, як черви. Красти їдуть» (Липа, 1995: 211).

Коли григор'євці в травні 1919 р. захопили місто, то в Єлисаветі протягом кількох травневих днів тривав великий єврейський погром, до якого, крім григор'євців, долучилися єлисаветинці та мешканці навколишніх сіл. Журналісти газети «Наша жизнь», аналізуючи події погрому, писали: «В різні, влаштовані над єврейським населенням міста, брав участь не тільки григор'євський ешелон та антинародне військо, але й російське населення й багато робітників» (Митрофаненко, 2019: 69–70). Під час погрому, влаштованого григор'євцями, селяни, відчувши смак легкої наживи, почали прибувати до міста. Вони із задоволенням вантажили майно загиблих на підводи та везли додому. «Розпочалася справжня війна міста проти села», – писала анархістська преса про розмах повстанського руху в Центральній Україні (Митрофаненко, 2019: 70). Цього разу у цій війні перемогу святкували селяни, які вантажили на вози трофеї.

За художньою версією Ю. Липи, Рубан швидко приборкує погром. На жаль, такого не було в реальному житті. Погром тривав кілька днів упродовж 15–19 травня 1919 р. Його жертвами, за офіційною статистикою, стали 390 осіб, було пограбовано кілька тисяч помешкань, а місто, за влучним висловом тодішніх журналістів, стало схожим на «жебрака з протягнутою рукою» (Єлисавет. Шлях до України 1917–1923, 2022: 115–116).

У наступній главі Ю. Липа вкладає в уста Рубана (Григор'єва) фразу: «Оце Єлисавет – моя столиця» (Липа, 1995: 217). Насправді, Н. Григор'єв ніколи не вважав Єлисавет своєю столицею. Його резиденціями були Олександрія та Верблюжка. Щоправда, у травні Єлисавет був найбільшим містом, яке григор'євці контролювали упродовж місяця – травня 1919 р.

У наступній главі Ю. Липа наділяє отамана Рубана рисами колоритного повстанського ватажка Юхима Божка. Що на це вказує? Згадка автора про військові частини, які взаємодіяли з повстанцями, інформація про липневий наступ 1919 р. військ Директорії на Київ та бої за Вапнярку. Ю. Липа пояснив причини переходу повстанців Рубана до союзу з Дієвою армією УНР: «Між залізною дивізією, Денікіном та большевиками було б і досить вільного місця для Рубана. Однак випадок чи, може, якась сила потягнула його до своїх» (Липа, 1995: 215). У липні 1919 р. чимало повстанців підтримали наступ Дієвої армії УНР. Олександр Удовиченко – командир Третьої Залізної дивізії – згадував про взаємодію з повстанцями отамана Юхима Божка, яка далеко не завжди була

вдалою (Удовиченко, 1973: 74). Старшини Дієвої армії УНР Микола Капустянський та Олександр Удовиченко згадували, що Ю. Божко погано розбирався в карті та постійно конфліктував зі штабом (Капустянський, 2001: 92). Ю. Липа, характеризуючи Рубана в цій частині новели, писав про конфлікт зі штабістами, тож додав фразу: «... взагалі Рубан не любив штабів» (Липа, 1995: 218). Про нелюбов Рубана (Божка) до штабів писав також Ю. Тютюнник. Коли його дивізія з'єдналася з підрозділом Ю. Божка під колоритною назвою «Запорозька Січ», той відразу запропонував Ю. Тютюннику спільно «гарненько почистити» штаб (Митрофаненко, 2016: 132–133). На відміну від Рубана, який не пішов на прямий конфлікт із С. Петлюрою, Ю. Божко таки збирався атакувати штаб українського війська, але був обеззброєний та затриманий представниками військової влади УНР (Митрофаненко, Цимлякова, 2008: 61–62). Під час сутички в Жмеринці Ю. Божко втратив око. Його «Запорозьку Січ» було розформовано та включено до складу Київської дивізії Ю. Тютюнника.

У цій же главі є ще кілька натяків на отамана Ю. Божка як частини образу отамана Рубана. Зокрема, про його власний «отаманський суд», тобто покарання своїх козаків шомполами та відмова віддавати їх до судових інстанцій УНР за правопорушення. Є згадка про вимогу Рубанові здати бригаду (дивізію) і його відмову виконати цей наказ (Липа, 1995: 219–220). Згадані епізоди підтверджуються історичними джерелами. Конфлікт з приводу Рубана (Божка) виник між військовими в армії УНР: одні виступали за збереження повстанських частин, інші за їхнє переформатування на регулярні (Митрофаненко, 2016: 47–65). Прихильники повстанців відзначали їхню хоробрість, тому готові були пробачити божківцям окремі чудасії: «Він ніколи України не зрадив... Він уміє нищити... А на дещо треба дивитися крізь пальці... Ми в нашій історії завжди мали мальовничі з польотом натури...». Противники Рубана заперечували: «Перед нами – великі завдання. Мусимо своїх Рубанів обтесати та пристосувати. Час минув на романтичні дикості» (Липа, 1995: 221). Під «романтичними дикостями» мали на увазі порядки, які отаман Божко завів у своїй екзотичній дивізії під назвою «Запорозька Січ», де діяли козацькі звичаї, традиції, існувала виборність командирів, власна присяга, довільне виконання наказів командування та інші архаїчні елементи (Митрофаненко, Цимлякова, 2008: 57–63).

Літо 1919 р. було періодом рішучої боротьби С. Петлюри з отаманщиною, яскравим представником якої був саме Ю. Божко. Одним з елементів отаманії була відверта зневага повстанців до регулярних частин, про що згадував один з кращих офіцерів українського війська О. Удовиченко (Удовиченко, 1973: 72–74). Ю. Липа писав, як один із

рубанивців, спостерігаючи за конфліктом отамана зі старшиною регулярного війська УНР, вигукнув: «Дак, що ж там Рубанок роздивляється – вдарить на них і – гайда в степ! Ще коли б старорежимні війська, дак страшно, а то якісь синьожупанники (мова про синьожупанну дивізію ДА УНР – прим. Ю.М), стрільці – вдарить та й годі» (Липа, 1995: 223). Прихильники Рубана намагаються перекопати його визнати необхідність переваг регулярного війська над повстанським: «оповідав йому як своєму, що мусимо опанувати стихію для держави сильною, найсильнішою...». Але Рубан не повірив (Липа, 1995: 224). Він залишив регулярне військо, вчинивши, як свого часу повстанські ватажки Н. Григор'єв, Зелений, А. Гулий-Гуленко. Текст листа, який Рубан написав С. Петлюрі, нагадав реальний вчинок отамана Андрія Гулого-Гуленка, який через конфлікт з керівництвом Дієвої армії УНР в лютому 1919 р. залишив регулярне військо, але продовжив боротьбу з більшовиками, зібравши потужну повстанську частину (Митрофаненко, 2014: 108–120). Ю. Липа подав свій варіант листа Рубана до Петлюри: «Батько Петлюра! Як я бив проклятих злодіїв большевиків, так і далі битиму. А з зрадниками, штабними і постачателями мені не по дорозі, і ти їм не вір. А як поляжу, то мене лихом не згадує і жінці вмерти з голоду не дай. – Рубан» (Липа, 1995: 225). Випадки виділення коштів родинам загиблих отаманів мали місце. Наприклад, у 1919 р. Директорія УНР фінансово підтримала сім'ю отамана Дмитра Соколовського.

За сюжетом новели Рубан залишив ДА УНР. Як же склалася доля Ю. Божка у цій частині новели прототипу Рубана? У листопаді 1919 р. він, порозумівшись із Головним Отаманом, таки повернувся до війська, але ненадовго. На початку грудня 1919 р. Божко разом з Омеляном Волохом та Олександром Данченком підняв заколот проти УНР. Доля Ю. Божка була трагічною. На початку 1920 р. його застрелив власний джура, ймовірно за наказом іншого отамана О. Волоха.

Новела теж завершується смертю повстанського ватажка. Білогвардійці стратили Рубана в місті, де він, за словами Ю. Липи, колись панував, тобто в Єлисаветграді (Єлисаветі). У новелі згадується наказ білогвардійського офіцера про дощечку, прикріплену до тіла Рубана з надписом: «Тут висить Рубан, нищитель російських людей» (Липа, 1995: 229). Подібний епізод мав місце в реальному житті. У Єлисаветграді в листопаді 1919 р. за наказом відомого білогвардійського генерала Якова Слащова повісили повстанця Стратієнка з табличкою «бандит-повстанець-комуніст» (Митрофаненко, 2019: 121–122). Можливо, Ю. Липа використав цей епізод для фіналу своєї цікавої новели, чимало фрагментів якої є близькими до історичних реалій.

Висновки. Образ повстанського ватажка, отамана Рубана, яскраво змальований Ю. Липою, – збірний, тому немає одного конкретного прототипу. Він поєднує у собі риси, манери поведінки, тактики, світогляду декількох українських отаманів, згаданих у дослідженні. В образі Рубана та рубанивців легко можна розпізнати риси отаманщини – деструктивного мілітарного руху, спрямованого проти власної держави, незважаючи на її офіційне визнання (Митрофаненко, 2022: 24–30; Митрофаненко, 2016: 126–139). В останній главі новели Ю. Липа розмірковує над питанням: чи можливо було приборкати отаманщину та зберегти для українського війська таких, як Рубан? Ю. Липа вважав, що так, бо вклав фразу одному із захисників Рубана: «Я вам скажу, панове, – процідив крізь зуби, – з Рубаном можна було б будувати імперію» (Липа, 1995: 225).

Полемізуючи з Ю. Липою, висловимо свій погляд на проблему отаманщини в українському війську в 1919 р., детальніше розкрити в монографії «Українська отаманщина 1918–1919 рр.». Аналіз подій 1919 р. довів неможливість ефективного використання отаманії для розбудови війська та держави, що стало однією з причин поразки Української революції 1917–1921 рр.

Література:

1. Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.) : історичне дослідження. Фастів : Політ-фаст, 1998. 224 с.
2. Гусейнов Г. Піщаний Брід та його околиці. Дніпропетровськ : АРТ-ПРЕС, 2007. 492 с.
3. Єлисавет. Шлях до України. 1917–1923 рр. Збірник документів. / Упор. Вівсяна І., Житков О., Маренець Л., Митрофаненко Ю., Орлик В., Пасічник Л. Кропивницький : ТОВ «Поліграф-Сервіс», 2022. С. 115–116.
4. Коваль Р. Чорний Ворон. П'ять біографій. Київ–Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2013. 95 с.
5. Липа Ю. Рубан. *Козаки в Московії*. Львів : Червона калина, 1995. С. 182–229.
6. Митрофаненко Ю. Українська отаманщина 1918–1919 років. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2016. 228 с.
7. Митрофаненко Ю. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. *Наддніпрянська Україна* : збірник наукових праць. 2014. Вип. XI. С. 113–123.

8. Митрофаненко Ю. Рецензія на книгу «Провідники повстанського руху Придніпров'я». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 35. С. 24–30.
9. Митрофаненко Ю. Катеринославське чи єлисаветградське повстання 1918 року? Географічний казус книги Володимира Антонова-Овсієнка «Записки про громадянську війну». *Південний архів (історичні науки)*. 2021. № 34. С. 34–38.
10. Митрофаненко Ю. Холодний Яр в історії Української революції 1917–1920-х рр.: історіографічна традиція та сучасні інновації осмислення. *Український визвольний рух*. 2016. № 21. С. 81–117.
11. Митрофаненко Ю. З приводу рецензії Д.В. Архирейського на книгу Ю. Митрофаненка «Українська отаманщина 1918–1919 рр.». *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126–140.
12. Митрофаненко Ю. Військова діяльність Андрія Гулого-Гуленка в революційних подіях 1918–1919 рр. на Катеринославщині. *Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження*. 2016. Вип. 14. С. 126–140.
13. Митрофаненко Ю. Невідомі аспекти Української революції 1917–1921 рр. на Єлисаветчині: персоналістичний вимір. *Між Бугом і Дніпром. Науково-краєзнавчий вісник Центральної України*. Вип. XII. 2019. С. 33–40.
14. Митрофаненко Ю., Цимлякова Т. До портрета отамана Ю. Божка. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Історія та археологія*. 2008. Т. 16. С. 57–63.
15. Митрофаненко Ю. Селянські рухи революційного періоду 1917–1920-х рр. на теренах сучасної Кіровоградщини. *Наукові записки. Серія: Історичні науки Кіровоградського державного педагогічного університету імені В. Винниченка*. 2013. Вип. 18. С. 220–226.
16. Митрофаненко Ю. Анархістки Марія (Маруся) Никифорова та Галина (Агафія) Кузьменко: гендерний персоналістичний вимір революційної доби 1917–1921 рр. *Південний архів (історичні науки)*. 2022. № 40. С. 20–28.
17. Панченко В. Морський рейс Юрія Третього. Кіровоград : Мавік, 2002. 147 с.
18. Роки боротьби. Збірник матеріалів з історії революційного руху на Зінов'ївщині. Зінов'євськ : Окружна Жовтнева комісія, 1927. 196 с.
19. Роки боротьби на Єлисаветчині 1917–1922. Український погляд. Кн. 2. 1919 рік. У вирі революцій / за ред. Ю. Митрофаненка. Кропивницький : Імекс-ЛТД, 2019. 184 с.
20. Снайдер Т. Криваві землі. Європа між Гітлером та Сталіним. Київ : Дуліби, 2015. 584 с.
21. Солодар О. Під покровом Холодного Яру. Черкаси : Видавець Чабаненко Ю.А., 2020. 390 с.
22. Таємниці Байгорода Юрія Яновського. Літературно-історична розвідка *упор. Б. Стасюк*. Кропивницький : ТОВ «Імекс-ЛТД», 2018. 204 с.
23. Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Нью-Йорк : Видавництво «Червона Калина», 1973. 264 с.
24. Тютюнник Ю. Записки генерал-хорунжого. Київ : Книга Роду, 2008. 312 с.
25. Україна. 1919 рік: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». Є. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали: Документально-наукове видання. / передм. Я. Тинченко. Київ : Темпора, 2004. 558 с.

References:

1. Horak, V. (1998). Povstantsi otamana Hryhor'yeva (serpen' 1918 – serpen' 1919 rr.): Ist. doslidzhennya [The rebels of Ataman Grigoriev (August 1918 – August 1919): Hist. Research]. Fastiv: Polit-fast. 224 s. [in Ukrainian].
2. Huseynov, H. (2007). Pishchanyy Brid ta yoho okolytsi [Pishchanyy Brid and its surroundings]. Dnipropetrovs'k: ART-PRES, 492 s. [in Ukrainian].
3. Koval', R. (2013). Chornyy Voron. P'yat' biohrafy [Black Raven. Five biographies]. Kyiv – Vinnytsya: DP “Derzhavna kartohrafichna fabryka”. 95 s. [in Ukrainian].
4. Lypa, Y. (1995). Ruban. *Kozaky v Moskoviyi* [Ruban. *Cossacks in Moscow*]. L'viv: Chervona kalyna, 1995. S. 182–229 [in Ukrainian].
5. Mytrofanenko, Y. (2016). Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rokiv [The Ukrainian chiefdom of 1918–1919]. Kropyvnyts'kiy: Imeks-LTD, 2016. 228 s. [in Ukrainian].
6. Mytrofanenko, Y. (2014). Fenomen “mnozhynnoyi suverennosti” revolyutsiynoyi doby 1917–1920 rr. u konteksti protsesiv natsional'noho derzhavotvorennya [The phenomenon of “multiple sovereignty” of the revolutionary era of 1917–1920 in the context of the processes of national state formation]. *Naddnipyrians'ka Ukrayina: zb. nauk. prats'*. 2014. Vyp. XI. S. 113–123 [in Ukrainian].
7. Mytrofanenko, Y. (2021). “Retsenziya na knyhu “Providnyky povstans'koho rukhu Prydniprov'ya” [Review of the book “Leaders of the insurgent movement of Prydniprov'ya”]. *Pivdenneyu arkhiv (istorychni nauky)*. № 35. S. 24–30 [in Ukrainian].
8. Mytrofanenko, Y. (2021). Katerynoslavs'ke chy yelysavethrads'ke povstannya 1918 roku? Neohrafichnyy kazus knigi Volodymyra Antonova-Ovsiyenka “Zapysky pro hromadyans'ku viynu” [Ekaterinoslav or

- Yelysavetgrad uprising of 1918? Geographical case study of Volodymyr Antonov-Ovsienko “Notes on the Civil War”]. *Pivdenyny arkhiv (istorychni nauky)*. 2021. № 34. S. 34–38 [in Ukrainian].
9. Mytrofanenko, Y. (2016). Kholodny Yar v istoriyi Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1920-kh rr.: istoriografichna tradytsiya ta suchasni innovatsiyi osmyslennya [Kholodny Yar in the history of the Ukrainian revolution of 1917–1920s: historiographical tradition and modern innovations of understanding]. *Ukrayins'kyi vyzvol'nyy rukh*. № 21. S. 81–117 [in Ukrainian].
 10. Mytrofanenko, Y. (2016). Z pryvodu retsenziyi D.V. Arkhireys'koho na knyhu Y. Mytrofanenka “Ukrayins'ka otamanshchyna 1918–1919 rr.” [Regarding D.V. Arkhireyskyi's review of Y. Mytrofanenko's book “Ukrainian Otamanshchyna 1918–1919”]. *Prydniprov'ya: istoryko-krayeznavchi doslidzhennya*. Vyp. 14. S. 126–140 [in Ukrainian].
 11. Mytrofanenko, Y. (2014). Viys'kova diyal'nist' Andriya Huloho-Hulenska v revolyutsiynikh podiyakh 1918–1919 rr. na Katerynoslavshchyni [Military activity of Andrii Guliy-Gulenko in the revolutionary events of 1918–1919 in the Ekaterinoslav region]. *Prydniprov'ya: istoryko-krayeznavchi doslidzhennya*. Vyp. 14. S. 126–140 [in Ukrainian].
 12. Mytrofanenko, Y. (2019). Nevidomi aspekty Ukrayins'koyi revolyutsiyi 1917–1921 rr. na Yelysavetchyni: personalistychnyy vymir. *Mizh Buhom i Dnipro* [Unknown aspects of the Ukrainian revolution of 1917–1921 in Yelysavetchyna: a personalistic dimension]. *Naukovo-krayeznavchyy visnyk Tsentral'noyi Ukrayiny*. Vyp. XII. 2019. S. 33–40 [in Ukrainian].
 13. Mytrofanenko, Y., Tsymlyakova, T. (2008). Do portreta otamana Y. Bozhka [To the portrait of otaman Y. Bozhko]. *Visnyk Dnipropetrovs'koho universytetu. Seriya: Istorychni nauky Kirovohrads'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni V. Vynnychenka*. T. 16. S. 57–63 [in Ukrainian].
 14. Mytrofanenko, Y. (2022). Anarkhistky Mariya (Marusya) Nykyforova ta Halyna (Ahafiya) Kuz'menko: hendernyy personalistychnyy vymir revolyutsiynoyi doby 1917–1921 rr. [Maria (Marusya) Nykyforova ta Galina (Agafia) Kuzmenko: anarchist women in the revolutionary events of 1917–1921]. *Pivdenyny arkhiv. Istorychni nauky*. № 40. S. 20–28 [in Ukrainian].
 15. Mytrofanenko, Y. (2013). Selyans'ki rukhy revolyutsiynoho periodu 1917–1920-kh rr. na terenakh suchasnoyi Kirovohradshchyny [Peasant movements of the revolutionary period 1917–1920s. on the territory of modern Kirovohrad region]. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky Kirovohrads'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni V. Vynnychenka*. Vyp. 18. S. 220–226 [in Ukrainian].
 16. Panchenko, V. (2002). Mors'kyi rey Yuriya Tret'oho [Sea voyage of Yuri the Third]. Kirovohrad: Mavik. 147 s. [in Ukrainian].
 17. Roky borot'by. Zbirnyk materialiv z istoriyi revolyutsiynoho rukhu na Zynov'yivshchyni [Years of struggle. A collection of materials on the history of the revolutionary movement in Zinoviev Region] (1927). Zinov'yevs'k: Okruzhna Zhovtneva komisiya, 196 s. [in Russian].
 18. Roky borot'by na Yelysavetchyni 1917–1922. Ukrayins'kyi pohlyad. Kn. 2. 1919 [Years of struggle on Yelysavetchyni 1917–1922. Ukrainian opinion]. *Avtor-uporyad. Y. Mytrofanenko*. Kropyvnyts'kiy: Imeks-LTD, 2019. S. 87 [in Ukrainian].
 19. Snyder, T. (2015). Kryvavi zemli. Yevropa mizh Hitlerom ta Stalinym [Bloody lands. Europe between Hitler and Stalin]. Kiev: Duliby, 2015. 584 s. [in Russian].
 20. Solodar, O. (2020). Pid pokrovom Kholodnoho Yaru [Under the cover of Kholodny Yar]. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko Y.A. 390 s. [in Ukrainian].
 21. Tayemnytsi Bayhoroda Yuriya Yanovs'koho. Literaturno-istorychna rozvidka (2018). [Mysteries of Baigorod by Yury Yanovsky. Literary and historical intelligence emphasis]. / upor. B. Stasyuk. Kropyvnyts'kiy: TOV “Imeks-LTD”. 204 s. [in Ukrainian].
 22. Tyutyunnyk, Y. (2008). Zapysky heneral-khorunzhoho [Notes of the general-khorunzhoho]. Kyiv: Knyha Rodu, 312 s. [in Ukrainian].
 23. Udovychenko, O. (1973). Tretya Zalizna dyviziya [Third Iron Division]. N'yu-York: Vydavnytstvo “Chervona Kalyna”, 264 s. [in Ukrainian].
 24. Ukrayina. 1919 rik.: M. Kapustyans'kiy “Pokhid Ukrayins'kykh armiy na Kyiv–Odesu v 1919 rotsi”. Y. Malanyuk “Uryvky zi spohadiv”. Dokumenty ta materialy: Dokumental'no-naukove vydannya [Ukraine. 1919: M. Kapustianskyi “March of Ukrainian armies to Kyiv – Odessa in 1919”. E. Malanyuk “Excerpts from memories”. Documents and materials: Documentary and scientific publication]. (2004). / Peredm. Y. Tynchenko. Kyiv: Tempora, 558 s. [in Ukrainian].
 25. Yelysavet. Shlyakh do Ukrayiny. 1917–1923 rr. Zbirnyk dokumentiv [Elizaveth. The way to Ukraine. 1917–1923. Collection of documents]. (2022). Upor. Vivsyana I., Zhytkov O., Marenets' L., Mytrofanenko Y., Orlyk V., Pasichnyk L. Kropyvnyts'kiy: TOV “Polihraf-Servis”. S. 235–236 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 20.03.2023
The article was received 20 March 2023

УДК 94 (477.73)«1920/1930»:378.09:37.011.3-051
DOI <https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-9>

ПІДГОТОВКА ПЕДАГОГІЧНИХ КАДРІВ НА МИКОЛАЇВЩИНІ У 20–30-ТІ РР. ХХ СТ.

Морозан Олена Олександрівна,
здобувачка ступеня доктора філософії
кафедри історії
Миколаївського національного університету
імені В. О. Сухомлинського
elena.bz@gmail.com
orcid.org/0000-0002-0984-2656

Мета дослідження – на основі аналізу певного кола джерел охарактеризувати процес підготовки педагогічних кадрів на Миколаївщині у 20–30-ті рр. ХХ ст., який у тогочасних реаліях відбувався на базі створеного у 1913 р. учительського інституту. У представленій статті будуть простежені зміни, які відбулись із закладом вищої освіти за десятиліття та їхній вплив на процес підготовки вчителів, зокрема реформування учительського інституту в інститут народної освіти, виникнення перших факультетів та кафедр; розкрито складність процесу підготовки висококваліфікованих фахівців на початковому етапі формування, а потім посилення тоталітарного політичного режиму.

Методи: під час роботи над статтею використано систематико-функціональний метод, що дозволив виявити загальні тенденції у підготовці вчителів у радянські часи, історико-логічний метод, який дав змогу простежити трансформації у процесі підготовки спеціалістів-педагогів, традиційні методи пізнання – теоретичний аналіз літератури, періодичних видань, а також аналіз, синтез, систематизація та інтерпретація отриманих даних.

Результати. У дослідженні здійснено розгляд основних етапів розвитку головного осередку підготовки вчителів на Миколаївщині у 20–30-ті рр. ХХ ст. та проаналізовано основні тенденції у державній політиці щодо педагогічної освіти.

Висновки. Вивчені джерела та література дають підстави говорити, що процес підготовки педагогічних кадрів у досліджуваній період, нехай і з достатніми труднощами, проте тривав, що мало своїм позитивним наслідком зменшення рівня малограмотності серед населення, покращення ефективності праці в освітянській галузі завдяки здобуттю системи знань та вихованню покоління молоді, яке мало працювати задля виходу країни з кризи та розбудови суспільства. Подальший поглиблений розгляд цього питання дасть можливість побачити ті трансформації, які відбувались у цьому процесі з урахуванням змін, притаманних державній політиці та розвитку тодішнього суспільства.

Ключові слова: інститут народної освіти, факультет, учителі, державна політика, студенти, пролетаризація, відбудова, Народний комісаріат освіти, інститут соціального виховання.

TRAINING OF TEACHING STAFF IN THE MYKOLAIV REGION IN THE 20–30S OF THE TWENTIETH CENTURY

Morozan Olena Oleksandrivna,
Postgraduate Student at the History Department
V. O. Sukhomlynskyi Mykolaiv National University
elena.bz@gmail.com
orcid.org/0000-0002-0984-2656

The purpose of the study is to characterize the process of teacher training in the Mykolaiv region in the 20s and 30s of the twentieth century, which mainly took place on the basis of the Teachers' Institute established in 1913. The article will trace the changes that have taken place in the higher education institution over the decades and their impact on the process of teacher training, in particular, the reform of the teacher's institute into the Institute of Public Education, the emergence of the first faculties and departments; the complexity of the process of training highly qualified specialists at the initial stage of formation, and then the strengthening of the totalitarian political regime.

Methods: the systematic-functional method was used to identify general trends in teacher training in Soviet times, the historical-logical method, which allowed to trace the transformations in the process of training of specialists – teachers, traditional methods of cognition – theoretical analysis of literature, periodicals, as well as analysis, synthesis, systematization and interpretation of the data obtained.

Results. The study examines the main stages of development of the main center of teacher training in Mykolaiv region and analyzes the main trends in state policy on teacher education.

Conclusions. The studied sources and literature give grounds to say that the process of training pedagogical personnel in the period under study, albeit with considerable difficulty, continued, which had a positive effect on reducing the level of illiteracy among the population, improving the efficiency of work in the educational sector through the acquisition of a system of knowledge and the education of a generation of young people who had to work to overcome the country's crisis and build society. A further in-depth consideration of this issue will make it possible to see the transformations that took place in this process, taking into account the changes inherent in state policy and the development of society at that time.

Key words: institute of public education, faculty, teachers, state policy, students, proletarianization, reconstruction, People's Commissariat of Education, institute of social education.

Вступ. 20–30-ті рр. XX ст. – період, який, безумовно, можна охарактеризувати як десятиліття змін. Це дуже складний і багато в чому переломний момент української історії. Саме в цей час партійно-державним керівництвом опрацьовувалися культурно-освітні ідеології, провідним акцентом яких стає повний контроль усіх ланок освіти. Водночас політичний режим, що прагнув до тотального контролю, змушений був ситуативно реагувати на реалії та корегувати свою діяльність.

Нестабільність політичної та економічної ситуації, занепад культури, зростання неграмотності серед населення, відсутність прагнення і можливості до самоосвіти – це лише короткий перелік наслідків подій 1917–1920 рр. У цих умовах постала необхідність підготовки висококваліфікованих фахівців, які б своєю працею сприяли відновленню усіх сфер життя суспільства. Через те, що переважна частина населення була неграмотною, а закладів, які готували педагогів, на території республіки не вистачало, головну увагу було зосереджено на підготовці учительських кадрів.

Мета – вивчення, конкретизація та систематизація на основі доступних джерел та літератури основних тенденцій, які склалися щодо досліджуваної теми, зокрема простеження основних етапів розвитку наявного на той момент учительського інституту та складання уявлення про процес становлення педагогічної освіти на Миколаївщині у непростих умовах формування радянської ідеологічної парадигми. Основним джерелом виступають архівні матеріали Державного архіву Миколаївської області, збірки документів партійних та державних органів Радянської України та СРСР, матеріали періодичної преси у досліджуваний період та «Записки Миколаївського ІНО» (1926–1927 рр.). Окремі аспекти підготовки педагогічних кадрів на Миколаївщині розглянуті у роботах В.Є. Милянського, П.І. Соболя, С.М. Соколовського, О.П. Хаєцького.

1. Миколаївський інститут народної освіти як осередок підготовки вчителів. Загальна криза освітнього простору зумовлювалася об'єктивними реаліями, які склалися ще наприкінці XIX століття. Перепис населення 1897 р. засвідчив велику кількість неписьменних в українських губерніях. За його результатами частка неграмотних становила 76%. Питання створення

ефективної системи освіти на українських теренах стає одним з ключових після лютевих подій 1917 р. Звернемо увагу, що в період 1917–1920 рр. певні зміни у системі освіти запроваджувалися за часів Центральної Ради та гетьманату П. Скоропадського. Проте реформування освіти не стало всеохоплюючим, логічно побудованим та завершеним, на що, безумовно, впливала постійна зміна політичних орієнтирів та керівництва.

Встановлення більшовицької влади в Україні відкрило нову сторінку в історії цього питання. Створення так званої «пролетарської держави» вимагало кардинального перегляду всієї системи освіти. Найголовнішим, транслуючим, елементом якої мали стати освітяни всіх ланок. Освітня система одразу потрапила під вплив ідеології державної партії і це визначило її розвиток на подальші десятиліття. Чи не найгострішою була проблема неписьменності, для вирішення якої потрібні були підготовлені кадри та розширення мережі освітніх установ.

У досліджуваний період на Півдні України провідним осередком підготовки вчителів був найстаріший у цьому регіоні навчальний заклад – Миколаївський учительський інститут (надалі його назва змінювалась). Розвиток навчального закладу відбувався на підставі певних державних документів, на які ми вважаємо за доцільне звернути увагу. З початку 1920 р. Народний комісаріат освіти України розгорнув діяльність на поліпшення підготовки спеціалістів. 24 лютого 1920 р. було розроблено «Тимчасову інструкцію губернським відділам народної освіти», яка передбачала організацію інститутів народної освіти для підготовки педагогів для нової радянської школи. Згодом побачила світ інструкція Наркомату освіти щодо прийому до вузів, де накреслювалася низка заходів, спрямованих на «демократизацію» складу студентів. На підставі базових засад політичної доктрини більшовиків у разі вступу перевага надавалася дітям робітників, членів виробничих спілок, комсомольцям, членам компартії. Надання переваг одним соціальним верстам тягнуло за собою обмеження прав інших, зокрема інтелігенції, представників духовенства тощо, і мало свій негативний бік: воно погано відобразилося на рівні навчального процесу, оскільки значна кількість студентів була з низьким рівнем знань і це ускладнювало сприйняття ними навчальної

інформації. Також була поширеною практика «відряджати» на навчання у вузи представників різних організацій та союзів.

Відповідно до проаналізованих нами архівних джерел перед вступниками висувалися умови щодо надання певних документів, а саме про вік, відношення до військової повинності, освіти, дві фотографії, посвідчення про відрядження, а також обов'язково подавалася анкета встановленої форми у двох екземплярах, яка візувалася спільною та окружним профспілковим бюро (ДАМО, Ф. Р-99, Оп. 1, Спр. 661: 26).

До вступу в інститути допускалися особи, які досягли 18-річного віку, а в технікуми – 17 років. Також умовою вступу до вузів було проходження спеціальної медичної комісії. Від вступних випробувань звільнялися особи, які закінчили робітничі факультети, вечірні робітничі технікуми та денні технікуми відповідних спеціальностей із встановленим стажем. Вступники, які не закінчили жоден з перерахованих навчальних закладів, мали складати іспити з певних предметів, які поділялися на основні та додаткові. До основних належали: російська мова (саме вона, а не українська, якою володіла молодь із сільської місцевості), арифметика, геометрія, природознавство, фізика, історія та географія. Малювання, креслення та чистописання вважалися додатковими предметами. За результатами екзаменів вираховувався середній бал.

У вересні 1920 р. відбувається реформування навчального закладу – Миколаївський учительський інститут почав називатися інститутом народної освіти (далі – ІНО) (Будак та ін., 2009: 12). Всі наявні доти відділення інституту були злиті у факультет соціального виховання з 4-річним терміном навчання. Головним завданням стає підготовка учительських кадрів для трудових шкіл, переважно для 5–7 класів. Отже, за вимогами більшовицької партії освіта розвивалася відповідно до соціальних потреб суспільства.

У січні 1925 р. у листі Й. Сталіна до Всесоюзного учительського з'їзду наголошувалось: «Фаланга народних вчителів є однією з найнеобхідніших частин великої армії трудящих нашої країни, які будують життя на основі соціалізму» (Сталин, 1925). Така декларація засвідчує повну підпорядкованість тогочасної освіти вимогам та завданням, які ставила перед ними державна партійна машина.

У 1920 р. кількість осіб, що побажали вступити до Інституту, була надзвичайно великою. Ані до цього, ані після цього (беручи до уваги довоєнний період) в Інституті номінально не рахувалося стільки студентів, як у той час. Кількість студентів, яка становила 800, на наш погляд, можна пояснити таким: перше – обмеженими фінансовими можливостями молоді, що ускладнювало здобуття ними освіти у навчальних закладах

інших міст; друге – умовами тодішньої дійсності, зокрема трудовою повинністю; третє – молодь здебільшого вважала, що інститутські відділи за своєю програмою не відрізнялися від факультетів (реформа 1920 р. «вирішила» цю проблему, утворивши з відділів факультет). Це були тимчасові причини, адже вже восени того ж року до Інституту вступило на три чверті менше студентів від їхньої попередньої кількості.

1921–1922 н.р., що розпочався за сприятливих перспектив, з початком харчової кризи (вона стала критичною через два місяці після початку занять) був одним з найважчих років за весь період існування Інституту. Взимку 1922 р. заняття взагалі були припинені, а після їх відновлення навесні зібралася лише невелика купка студентів.

Початок 1922–1923 н.р. став поворотним в історії інституту, з цього періоду його діяльність набуває певної стабільності. Прийом на перший курс становив понад 80 осіб (для порівняння: у попередньому навчальному році – 70 осіб), така ж позитивна динаміка спостерігалась і на робітничому факультеті. Відбувається також і поповнення другого курсу: зараховано навіть декілька осіб із завершеною середньою освітою. Характерною ознакою Миколаївського ІНО стає стабільність контингенту студентів: більше трьох чвертей з тих, що вступили до інституту, закінчують своє навчання.

У вересні 1922 р. наявні раніше «факультети» ліквідуються. Більшість студентів встигли виконати навчальний план і одержали відповідні свідоцтва, частині студентів було надано відстрочки для виконання всіх вимог навчального плану.

Свідченням підпорядкованості закладів освіти вимогам часу стала участь представників Інституту у Першій Всеукраїнській конференції по педагогічній освіті у Харкові в 1922 р. Інститут приєднався до течії щодо навчального плану для факультетів соціального виховання, що відстоювали план А, й на підставі цього плану будував свою роботу доти, поки Наркомат освіти розробив 4-річний єдиний план.

Виконував свої функції по підготовці спеціалістів і робітничий факультет (далі – робітфак). У 1922 та 1923 рр. більшість слухачів, що вступили на перший курс, були, на думку викладачів, більш підготовленими до засвоєння інститутського курсу, ніж інші студенти. Варто звернути увагу на «долю» підготовчих курсів, що стає своєрідним маркером більшовицького партійно-державного диктату: у 1924 р. відкриті без санкції Наркомосу курси довелося закрити.

Диктатура державного апарату, яка визначала розвиток закладів освіти, водночас супроводжувалась величезним прагненням молоді до навчання, що підтверджується щорічним зростанням кількості випускників. Перший випуск соціальних вихователів інститут зробив у 1924 р. На підставі

архівних документів наведемо загальну кількість молодих спеціалістів – випускників навчального закладу за чотири роки:

1924	23
1925	63
1926	61
1927	68

Тобто за 1924–1927 рр. інститут дав державі 215 фахівців (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 2: 81).

За результатами навчання кваліфікація випускників розподілялася на три категорії: перша категорія – до неї відносили тих, хто виявив здібності, добре оволоділи знаннями та виявив педагогічні здібності; друга категорія – особи, які оволоділи знаннями та виявили педагогічні здібності; третя категорія – особи, які особливих здібностей під час навчання не виявили. Архівні джерела дозволяють проаналізувати характеристики випускників, в яких вказувалися соціальна активність, загальний розвиток, педагогічні здібності та надавалися рекомендації, в якій сфері можлива найкраща реалізація молодого спеціаліста (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 2: 59).

У 1920-х рр. заняття на стаціонарі проводилися, як правило, у першу зміну (з 8-ї до 14-ї години), а ввечері починали працювати гуртки з різних предметів, а також хоровий, музичний, бібліотечний, фізичної культури та інші. Усього до роботи в гуртках було залучено 300 студентів (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 3: 61).

Надалі, відповідно до завдань і потреб освіти, відбуваються зміни у фаховій підготовці вчителів. У 1928 р. у Миколаївському інституті починається підготовка спеціалістів для дошкільних навчальних закладів; створюються відділення української і російської мови та літератури, фізико-математичне, природниче і географічне, соціально-економічне (Будак та ін., 2009: 20).

Задля кращої підготовки студентів викладачі Інституту працюють над розробкою важливих наукових питань. За 1927–1928 н.р. виходять наукові записки, видається краєзнавчий альманах «Миколаївщина».

Згідно з положенням про інститути в УССР, з 1927 р. усі учбові дисципліни у Миколаївському ІНО поділялися на педагогічний, суспільний та виробничий цикли.

Роботу колективу навчального закладу по цих циклах координували комісії: факультетська, суспільствознавча, виробничо-педагогічна, комісія з українізації, методична комісія та комісія з педпрактики та стажу (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 2: 5, 103).

Наприкінці 1925–1926 н.р. в ІНО нараховувалося 238 студентів та слухачів річних курсів, 23 викладачі та 4 лаборанти.

Працювали вечірні курси для тих, хто бажав здавати екстернат за курс ІНО. Термін навчання – три

роки. Робота проводилася по затверджених правлінням ІНО програмах. Слухачі курсів мали внести за навчання певну плату. Окрім того, у досліджуваний період при ІНО проходили стажування вчителі.

Радянська держава, будучи класовою за своєю природою, підозріло ставилась до «буржуазних спеціалістів» та своїм найголовнішим завданням вважала прискорену підготовку нових кадрів робітничого походження. У 1927 р. у зв'язку зі святкуванням 10-ї річниці Жовтневої революції в ІНО відкрився недільний університет. У ньому у вихідні дні читалися лекції по гуманітарних та природничих науках, розраховані головним чином на робітників, учителів, слухачів вищих навчальних закладів (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 3: 7, 8).

Наприкінці 1920-х рр. країна готувалася до введення загального обов'язкового початкового навчання. Отже, знову зростає потреба в учительських кадрах.

Значна увага в інституті приділялася сільським учителям, які розглядалися своєрідним пропагандистським «рупором» реалізації партійної політики створення колгоспної системи. З метою підвищення рівня їх кваліфікації проводилася перепідготовка вчителів, організовувалися педагогічні семінари, відбувалися педагогічні конференції, засідали різноманітні комісії. Так, у 1925 р. у зв'язку з розширенням шкільної мережі випуск спеціалістів здебільшого передбачалося направити у села.

Зазначимо, що до середини 1925 р. з метою сприяння ліквідації неписьменності майже 75% студентів ІНО здійснили шефські поїздки у села. Майбутні вчителі давали уроки, читали лекції, проводилася інша культурно-масова робота.

У 1929–1930 н. р. до Миколаївського ІНО на перший курс зараховано 180 юнаків та дівчат, з яких значна частина була відряджена на навчання партійними та профспілковими організаціями. Головним чином, це були вихідці із селян та робітників. Збільшення робітничого прошарку в інституті дало можливості для посилення впливу партійних та комсомольських організацій (Лях, Шевченко, 1987: 8).

2. Зміни у підготовці фахівців у 1930-ті роки.

Незважаючи на низку заходів щодо посилення підготовки фахівців-освітян, згідно зі шкільним переписом 1927 р., понад 77% педагогів не мали вищої або середньої спеціальної освіти. Запроваджений у 1930 р., з метою охопити навчанням усіх без винятку дітей, «Всеобуч» ще більше загострив проблему нестачі кваліфікованих педагогічних кадрів. На початку 1930-х рр. інтелектуальний та освітній рівень нового кадрового поповнення істотно поступався дорадянській інтелігенції. Про це у своїх спогадах згадує П.Н. Крутоуз, який був студентом Інституту у 1930-ті рр.: «Учитися

було важко, бо в багатьох студентів знання слабкі, прийшли вони з різних робітничих колективів, частина студентів були сімейними» (Крутоуз, 1994: 55). На рівні республіки потреба відчувалась у тисячах спеціалістів.

Отже, формування «нової масової свідомості» вимагало масштабних змін у системі освіти. У 1930 р. у країні формувалась єдина система вищої освіти. Інститути народної освіти реорганізуються у трирічні інститути соціального виховання з фізико-математичним, мови та літератури, природничим відділами. Збільшилась кількість викладачів, розширилися учбові площі, збільшилась матеріальна база.

У досліджуваний період Миколаївський інститут соціального виховання закупив за кордоном на чотири тисячі рублів посібники та обладнання для кабінетів хімії, біології, рефлексологічної лабораторії тощо (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 2: 23).

У 1932 р. запроваджується єдина структура загальноосвітньої школи: початкова – 1–4 класи; неповна середня – 1–7 класи; середня – 1–10 класи. Торкнулася стандартизація і навчальних програм. У процесі викладення матеріалу від учительського складу вимагали повного дотримання тексту підручників. Наприклад, для учителів історії базовим стає сталінський короткий курс «Історія ВКП (б)» (1938 р.).

У 1933 р. Миколаївський інститут соціального виховання, як і всі інші в країні, реорганізовується у педагогічний з 4-річним строком навчання (Будак та ін., 2009: 24).

Відбувається перерозподіл фахової підготовки учителів. У зв'язку з тим, що в Миколаєві залишаються фізико-математичний, мовно-літературний та хіміко-біологічний факультети, то з інших навчальних закладів – Кіровоградського, Мелітопольського, Уманського, Луганського, Київського, Харківського, надсилаються студенти для навчання; за їх рахунок зростають і відповідні факультети (Соколовський, 1964: 9).

У січні 1934 р. у СРСР встановлюються наукові ступені кандидатів і докторів наук, а також наукові звання доцентів та професорів, зростають можливості для науково-дослідної роботи професорсько-викладацького складу, що позитивно позначалося на якості підготовки спеціалістів.

У Миколаївському педагогічному інституті спостерігається позитивна динаміка зростання якісного рівня викладацького складу. Якщо в 1934 р. в інституті працювали 36 викладачів, з них 4 професори та 6 доцентів, то у 1937 р. – уже 43, з яких 4 професори, 4 в. о. професорів (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 41: 2).

Після перетворення інституту на державний педагогічний відбувається удосконалення навчально-методичної роботи, головними

формами якої стають: лекції, практичні заняття під керівництвом викладача, виробнича та учбова практика студентів, самостійна робота студентів, консультації.

Учбовий рік поділявся на два семестри: перший з 01.09 по 25.01 та другий з 07.02 по 30.06.

Кожному студенту у разі вступу до Інституту видавалися студентський квиток та матрикул (залікова книжка) (ДАМО, Ф. Р-993, Оп. 1, Спр. 41: 2).

У зв'язку з гострою потребою в учительських кадрах при багатьох інститутах, у тому числі і при Миколаївському, в 1936–1937 рр. відкривається учительський інститут, а також вечірній відділ учительського і педагогічного (про що згадувалося вище). Лише таким чином могла бути задоволена потреба держави у висококваліфікованих працівниках педагогічної галузі.

Вимоги часу сприяли зростанню кількості студентів. Проаналізовані нами джерела дозволяють зробити висновок, що проведена організаційна робота дала позитивний результат щодо зростання загального контингенту студентів навчального закладу:

1931–1932 н.р. – 250 осіб

1932–1933 н.р. – 300 осіб

1933–1934 н.р. – 400 осіб

1934–1935 н.р. – 550 осіб

1935–1936 н.р. – 750 осіб

1936–1937 н.р. – 820 осіб

Збільшення кількості студентів продовжувалося і в наступні роки: у 1937–1938 рр. в інституті навчалося 1246 осіб, у 1939–1940 рр. – 1276 осіб (Соколовський, 1964: 9).

У досліджуваний період значна кількість учителів не мала педагогічної освіти, тому партія влади змушена була шукати нові форми роботи. У відповідності до Постанови Ради народних комісарів СРСР від 29.08.1938 р. при педагогічних інститутах відкриваються заочні відділи. Наприклад, до Миколаївського педагогічного інституту в цьому році було зараховано 37 студентів.

Розвитку і широкого розмаху набуває підготовка і перепідготовка вчителів на різних курсах. Заступник Наркому освіти УРСР Ф.А. Редько 21.02.1939 р. видав наказ за № 1204, яким визначалась кількість учителів, які мали пройти перепідготовку у Миколаївському педінституті (260 осіб) (Будак та ін., 2009: 27).

У 1930-ті рр. формування нової української освіти відбувалося в процесі значного посилення партійно-державного тиску. Характерною ознакою стала так звана боротьба «за чистоту педагогічної думки», яка супроводжувалася відміною викладання *педології* (науки, яка прагнула розглядати дитину крізь призму значного комплексу наук: медицини, психології, педагогіки тощо) і проведенням «боротьби» з її наслідками.

В Україні, як і в Радянському Союзі загалом, придушувалися будь-які відхилення від регламентованого мислення та лінії поведінки. Болісного удару по підготовці педагогічних кадрів завдали репресії, хвиля яких прокотилась країною. 1937 рік став роковим для викладацького складу та студентства Миколаївського педагогічного інституту. Значна кількість архівних документів, монографічних матеріалів відтворюють трагічні долі професорів В.В. Внуковського, Д.П. Кроленка, І.Д. Миронця, викладачів В.А. Фесенка, М.Д. Лагути, студентів Д. Альтшуллер, П. Єлагіна, В. Автомонова, І. Залізняка (Будак та ін., 2009: 28).

В останні передвоєнні роки за всієї «абсурдності» щодо змісту культурно-духовної, ідеологічної підготовки не можна не відзначити, що велась значна робота в напрямі поліпшення викладання окремих предметів. Триває зміцнення викладацького складу інституту: так, у 1940 р. з 92 викладачів було 6 професорів, 8 докторів наук, що також позитивно впливало на якісну підготовку майбутніх фахівців.

Висновки. Отже, освіта стала складовою ланкою диктатури партії влади і повністю слугувала її інтересам. І якщо у 1920-ті рр. становлення нової системи освіти тільки розпочалось і можливими у ній були певна демократичність та варіативність, то до середини 1930-х рр. вона вже остаточно стала частиною завершеного «культурного будівництва» з уніфікованим порядком підготовки спеціалістів та затвердженими стандартами у їхній майбутній професійній діяльності.

Що стосується кількісних показників, то, незважаючи на складні економічні, соціальні обставини, матеріальні труднощі та нестабільність життя, процес підготовки фахівців відбувався досить плідно. Цифри, що вказують на кількість випускників, які щорічно закінчували заклад вищої освіти, доводять, що державне замовлення виконувалося. Лише у довоєнні роки вуз випустив більше двох тисяч учителів загальноосвітніх шкіл. Проте впливи таких процесів, як політизація, пролетаризація освіти, репресії, прагнення до уніфікації та стандартизації, негативно позначились на загальній якості процесу підготовки фахівців.

Література:

1. Державний архів Миколаївської області (далі – ДАМО). Ф. Р-99. Миколаївська округова інспектура народної освіти Окрвиконкому Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів. Оп. 1. Спр. 661. Правила прийому в інститути, технікуми УССР та інструкції прийомним комісіям робфаків, анкети для поступаючих в Одеський губернський соціально-науковий і професійно-технічний освіти. 28 арк.
2. ДАМО. Ф. Р-993. Николаевский государственный педагогический институт имени В.Г. Белинского. Оп. 1. Спр. 2. Протоколы заседаний правлений Института. 113 арк.
3. ДАМО. Ф. Р-993. Николаевский государственный педагогический институт имени В.Г. Белинского. Оп. 1. Спр. 3. Протоколы заседаний правления Института. 154 арк.
4. ДАМО. Ф. Р-993. Николаевский государственный педагогический институт имени В.Г. Белинского. Оп. 1. Спр. 41. Устав Николаевского государственного педагогического института. 5 арк.
5. Крутоуз П.Н. Шістдесят років тому (спогади). *Тези доповідей і повідомлень науково-практичної конференції, присвяченої 80-річчю Миколаївського педагогічного інституту (в шести частинах)*. Ч. 1. Деякі сторінки історії МДПІ і перспективи його розвитку. Миколаїв. 1994. С. 55–57.
6. Лях В.І., Шевченко В.О. Партійне керівництво організаційним зміцненням ЛКСМУ (1933–1937 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 2. С. 53–58.
7. Майборода В.К. Особливості розвитку системи вищої педагогічної освіти в УРСР (1917–1941 рр.). *Український історичний журнал*. 1990. № 11. С. 58–64.
8. Майборода В.К. Про становлення та розвиток вищої педагогічної освіти (1917–1928 рр.). *Український історичний журнал*. 1987. № 5. С. 96–103.
9. Миколаївський державний університет імені В.О. Сухомлинського: віхи історії (1913–2008). / Укладачі: В.Д. Будак, Л.В. Старовойт, О.П. Хаєцький, С.В. Підпригора. Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2009. 184 с.
10. Милянський В.Е. НГПИ им. Белинского. В кн.: *Научные записки Николаевского государственного педагогического института им. В.Г. Белинского*. Вып. 3. Київ : Радянська школа, 1951. С. 24–36.
11. Місірків Л.П. Короткий нарис з історії Миколаївського ІНО. *Записки Миколаївського ІНО*. Кн. 1: 1926–1927. Миколаїв, 1927. С. 5–35.
12. Олійник А.І. Освіта Миколаївщини в 1929–1933. *Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933)*. Миколаїв, 2000. С. 39.
13. Освіта на Миколаївщині у ХІ–ХХ ст. Історичні нариси. Миколаїв, 1997. 176 с.
14. Соболев П.І. Нариси історії Миколаївщини ХХ століття : навчальний посібник. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2005. 156 с.
15. Соколовський С.М. З історії Миколаївського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Бєлінського. *Тези доповідей наукової конференції, присвяченої 50-річчю Миколаївського державного педагогічного інституту ім. В.Г. Бєлінського (Миколаївському педінституту – 50 років)*. Миколаїв, 1964. С. 5–30.

16. Сталин И.В. Учителскому съезду. URL: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t7/t7_02.htm (дата звернення: 29.01.2023).
17. Струмінський М.Я. Навчально-методична робота Миколаївського ІНО. *Записки Миколаївського ІНО*. Кн. 1: 1926–1927. Миколаїв, 1927. С. 17–22.

References:

1. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolaiv region]. F. P-99. Mykolaivska okruhova inspektura narodnoi osvity Okrvykonkomu Rady robitnychkyh, selianskykh i chervonoarmiiskyykh deputativ. Op. 1. Spr. 661. Pravyla pryomu v instytuty, tekhnikumy USSR ta instruksii pryiomnym komisiiam robfakiv, ankety dlia postupaiuchy v Odeskyi hubernskiy sotsialno-nauchnoi i profesionalno-tekhnichnoi osvity, 28 ark. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolaiv region]. F. P-993. Nikolaevskiy gosudarstvenniy pedagogicheskiy institut imeni V.G. Belinskogo. Op. 1. Spr. 2. Protokolyi zasedaniy pravleniy Instituta, 113 ark. [in Russian].
3. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolaiv region]. F. P-993. Nikolaevskiy gosudarstvenniy pedagogicheskiy institut imeni V.G. Belinskogo. Op. 1. Spr. 3. Protokolyi zasedaniy pravleniy Instituta, 154 apk. [in Russian].
4. Derzhavnyi arkhiv Mykolaivskoi oblasti [State Archives of Mykolaiv region]. F. P-993. Nikolaevskiy gosudarstvenniy pedagogicheskiy institut imeni V.G. Belinskogo. Op. 1. Spr. 41. Ustav Nikolaevskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta, 5 apk. [in Russian].
5. Krutouz, P.N. (1994). Shistdesiat rokiv tomu (spohady) [Sixty years ago (memories)]. *Tezy dopovidei i povidomlen naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 80-richchju Mykolaivskoho pedahohichnoho instytutu (v shesty chastynakh). Ch. 1. Deiaki storinky istorii MDPI i perspektyvy yoho rozvytku – Abstracts and reports of the scientific and practical conference dedicated to the 80th anniversary of Mykolaiv Pedagogical Institute (in six parts). Part. 1. Some pages of the history of Mykolaiv State Pedagogical Institute and prospects for its development*. Mykolaiv, pp. 55–57 [in Ukrainian].
6. Liakh, V.I., Shevchenko, V.O. (1987). Partiine kerivnytstvo orhanizatsiinym zmitsnenniam LKSMU (1933–1937 rr.) [Party leadership in the organizational strengthening of the Komsomol (1933–1937)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, No. 2, pp. 53–58 [in Ukrainian].
7. Maiboroda, V.K. (1990). Osoblyvosti rozvytku systemy vyshchoi pedahohichnoi osvity v URSR (1917–1941 rr.) [Features of the Development of the System of Higher Pedagogical Education in the Ukrainian SSR (1917–1941)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, No.11, pp. 58–64 [in Ukrainian].
8. Maiboroda, V.K. (1987). Pro stanovlennia ta rozvytok vyshchoi pedahohichnoi osvity (1917–1928 rr.) [On the formation and development of higher pedagogical education (1917–1928)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, No. 5, pp. 96–103 [in Ukrainian].
9. Budak, V.D., Starovoi, L.V., Khaietskyi, O.P., Pidopryhora, S.V. Mykolaivskiy derzhavnyi universytet imeni V.O. Sukhomlynskoho: vikhy istorii (1913–2008) (2009) [V.O. Sukhomlynskyi Mykolaiv State University: Milestones in History (1913–2008)]. Mykolaiv: TOV “Firma “Ilion”, 184 p. [in Ukrainian].
10. Mylianovskiy, V.E. (1951). NHPY ym. Belynskoho [Belinski State Pedagogical University]. *Nauchnyye zapiski Nikolayevskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo instituta im. V.G. Belinskogo – Scientific Notes of the Nikolaev State Pedagogical Institute named after V.G. Belinsky*, Iss.3. Kyiv: Radianska shkola, pp. 24–36 [in Russian].
11. Misirkiv, L.P. (1927). Korotkyi narys z istorii Mykolaivskoho INO [A brief essay on the history of the Mykolaiv Institute of Public Education]. *Zapysky Mykolaivskoho INO – Notes of the Mykolaiv Institute of Public Education*, vol.1: 1926–1927. Mykolaiv, pp. 5–35 [in Ukrainian].
12. Oliinyk, A.I. (2000). Osvita Mykolaivshchyny v 1929–1933 [Education in the Mykolaiv Region in 1929–1933]. *Mykolaivshchyna: kolektyvizatsiia silskoho hospodarstva i holod (1929–1933) – Mykolaiv region: collectivization of agriculture and famine (1929–1933)*. Mykolaiv, p. 39 [in Ukrainian].
13. Osvita na Mykolaivshchyni u XIX–XX st. Istorychni narysy (1997) [Education in the Mykolaiv Region in the XIX–XX Centuries: Historical Essays]. Mykolaiv, 176 p. [in Ukrainian].
14. Sobol, P.I. (2005). Narysy istorii Mykolaivshchyny XX stolittia: navchalnyi posibnyk [Essays on the history of Mykolaiv region in the XX century: Study guide]. Mykolaiv: Vyd-vo MDHU im. P. Mohyly, 156 p. [in Ukrainian].
15. Sokolovskiy, S.M. (1964). Z istorii Mykolaivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu im. V.H. Belinskoho [From the history of the V.G. Belinsky Mykolaiv State Pedagogical Institute]. *Tezy dopovidei naukovo konferentsii, prysviachenoj 50-richchju Mykolaivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu*

im. V.H. Belinskoho (Mykolaivskomu pedinstytutu – 50 rokiv) – Abstracts of the scientific conference dedicated to the 50th anniversary of the V.G. Belinsky Mykolaiv State Pedagogical Institute (Mykolaiv Pedagogical Institute – 50 years). Mykolaiv, pp. 5–30 [in Ukrainian].

16. Stalin, I.V. (2023). Uchitelskomu s'ezdu [Teachers' Congress]. Retrieved from: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t7/t7_02.htm [in Russian].
17. Struminskyi, M.Ya. (1927). Navchalno-metodychna robota Mykolaivskoho INO [Educational and methodological work of the Mykolaiv Institute of Public Education]. *Zapysky Mykolaivskoho INO – Notes of the Mykolaiv Institute of Public Education, Vol. 1: 1926–1927.* Mykolaiv, pp. 17–22 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 07.02.2023
The article was received 7 February 2023

ДО ПИТАННЯ ТЕРМІНОЛОГІЧНОЇ БАЗИ ГОЛОКОСТУ

Сугацька Наталія Василівна,
кандидатка історичних наук, доцентка,
завідувачка кафедри гуманітарних дисциплін
Миколаївського навчально-наукового
інституту права Національного університету
«Одеська юридична академія»
sugatska@ukr.net
orcid.org/0000-0001-7252-0724

Каліцева Олена Вікторівна,
старший викладач кафедри гуманітарних дисциплін
Миколаївського навчально-наукового
інституту права Національного університету
«Одеська юридична академія»
o.kalitseva@gmail.com
orcid.org/0000-0002-0598-338X

Мета дослідження – здійснити аналіз міжнародної термінологічної бази, різних напрямів і підходів у визначенні дефініцій, котрі стосуються трагічної долі європейських євреїв у часи Другої світової війни. Оскільки сучасне наукове поле містить різноплановий доробок за визначеною проблематикою, то авторки цієї розвідки сконцентрували свою увагу на роботах, котрі, на їхній погляд, становлять певний інтерес у визначенні дефініцій Голокосту, адже професійна наукова компетентність передбачає дотримання термінологічної єдності як неодмінний її складник.

Методи. Для здійснення систематизації термінологічного апарату історико-наукових досліджень роботу виконано в контексті проблемно-тематичного підходу з використанням загальнонаукових методів аналізу та синтезу, що забезпечило досягнення поставленої мети.

Результати. Термінологія посідає особливе місце у системі сучасного наукового знання, а однозначність термінів свідчить про упорядкованість та точність. Проте на практиці терміни нерідко набувають багатозначності: одне слово – термін слугує для вираження різних понять чи подій. Зокрема, термін «геноцид» вживають як стосовно трагедії європейського єврейства в період Другої світової війни, так і стосовно Голодомору в Україні. І, навпаки, часто для позначення одного й того ж поняття, події, явища існує два і більше термінів. Прикладом такого вжитку є Голокост, Катастрофа, Шоа, Хурбан, коли йдеться про масове знищення нацистами єврейського населення в часи Другої світової війни, а не про інші трагічні події в історії єврейського народу. Базуючись на безпрецедентному характері подій, обґрунтовано влучний термін для наукового вжитку із зазначеної проблеми, який був би зрозумілий і з яким погоджувалась би більшість науковців.

Висновки. Нині саме термін «Голокост» є більш звичним та зрозумілим для більшості науковців, але серед дослідників стосовно його дефініцій усе ще тривають дискусії. У перші повоєнні роки застосовувався термін «геноцид», який викликав багато суперечок. Провідні фахівці з дослідження такої проблеми запропонували терміни «Катастрофа», «Шоа», «Хурбан»; останні два з кінця 60-х – початку 70-х років XX століття поступилися місцем Голокосту. Загалом, саме термін «Голокост», на нашу думку, має чітку вмотивовану дефініцію, залишається загальноприйнятим та вживаним у світовій, а з кінця XX ст. і в українській історичній науці, що не виключає можливості вживання і терміна «Катастрофа».

Ключові слова: геноцид, Катастрофа, Шоа, Хурбан, Аушвіц, «остаточне вирішення єврейського питання», нацизм.

ON THE TERMINOLOGY OF THE HOLOCAUST

Sugatska Nataliia Vasylivna,

*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Humanities
Mykolaiv Educational and Scientific Institute of Law,
National University "Odessa Law Academy"
sugatska@ukr.net
orcid.org/0000-0001-7252-0724*

Kalitseva Olena Viktorivna,

*Senior Lecturer at the Department of Humanities
Mykolaiv Educational and Scientific Institute of
Law, National University "Odessa Law Academy"
o.kalitseva@gmail.com
orcid.org/0000-0002-0598-338X*

The purpose of the study is to analyse the international terminological base in different directions and approaches to defining definitions related to the tragic fate of European Jews during the Second World War. Since the modern scientific field contains diverse work on certain issues, the authors of this study focused their attention on the works that, in their opinion, are of some interest in outlining the definitions of the Holocaust, as professional scientific competence requires the observance of terminological unity as an indispensable component of it.

Methods. In order to systematize the terminological apparatus of historical-scientific research, the study is performed in the context of a problem-thematic approach using general scientific methods of analysis and synthesis, which ensured the achievement of the purpose.

Results. Terminology occupies a special place in the system of modern scientific knowledge, and the unambiguity of the terms indicates orderliness and accuracy. However, in practice, terms often acquire multiple meanings. One word-term serves to express different concepts or events. In particular, the term genocide is used both in relation to the tragedy of European Jewry during the Second World War and in relation to the Holodomor in Ukraine. And, on the contrary, there are often two or more terms to denote the same concept, event, or phenomenon. An example of such usage is Holocaust, Catastrophe, Shoah, Hurban, when it refers to the mass extermination of the Jewish population by the Nazis during the Second World War, and not to other tragic events in the history of the Jewish people. Based on the unprecedented nature of the events, an apt term for the scientific use of the indicated problem, which would be understandable and with which the majority of scientists would agree, is substantiated.

Conclusions. Currently, the term Holocaust is more familiar and understandable to most scholars, but there is still debate among researchers regarding its definitions. The term genocide was used in the first post-war years, which caused a lot of controversy. Leading specialists in the study of this problem proposed the terms Catastrophe, Shoah, Hurban; the last two from the late 1960s and early 1970s gave way to the Holocaust. In general, the term Holocaust, in our opinion, has a clear motivated definition, remains the most widely accepted and used in the world, and since the end of the 20th century and in Ukrainian historical science as well, which does not exclude the possibility of using the term Catastrophe.

Key words: genocide, Holocaust, Catastrophe, Shoah, Hurban, Auschwitz, "the final solution of the Jewish question", Nazism.

Вступ

Протягом останніх десятиліть кількість історичних розвідок, що стосуються масових убивств євреїв Європи, суттєво зросла. Але, попри те, що наукове дослідження проблем Голокосту у світовій історичній науці триває вже майже вісім десятиліть, актуальним та дискусійним залишається питання дефініцій термінологічної бази, пов'язаної з цими подіями. У науковців різних галузей (історії, політології, філософії, філології, юриспруденції) певні терміни і поняття трактуються дещо по-різному, що порушує точність та ясність дискурсу, ускладнює адекватність розуміння положень і висновків дослідників. Щодо дефініцій, то досить часто використовуються такі синонімічні терміни, як: «геноцид»/genocide, «Голокост»/Holocaust, «Катастрофа»/Catastrophe, «Шоа»/Shoah,

«Хурбан»/Hurban, «остаточне вирішення єврейського питання»/die Endlösung. Оскільки дослідники цієї проблеми мають різні точки зору, дискусії щодо термінологічної бази все ще тривають.

Мета – деталізація термінологічної бази, яка характеризується відсутністю єдності термінологічно-мовного оформлення (геноцид, Голокост, Катастрофа, Шоа, Хурбан, Аушвіц, «остаточне вирішення єврейського питання»).

Наукові дослідження останніх років нині свідчать про відсутність єдності термінології. Так, відома дослідниця з Канади Д. Берген розглядає Голокост у його історичному, політичному, соціальному, культурному та військовому контекстах. Вона, на відміну від багатьох інших підходів до вивчення Голокосту, акцентує увагу на тому, що переслідування зазнали не лише євреї, але

й інші групи, що постраждали від нацистів: роми, поляки, радянські військовополонені, люди з інвалідністю (Bergen, 2016).

Схожий погляд на зазначену проблему має український дослідник А. Хоптяр, який вказує, що сучасна історична наука допускає два тлумачення цього терміна. У вузькому значенні Голокост – це загибель значної частини єврейського населення Європи. Близьким за значенням до вузького поняття «Голокост» став термін «Шоа» – плано-мірне переслідування та винищення єврейського етносу нацистами та їхніми сателітами. У широкому контексті, на думку А. Хоптяра, Голокост охоплював не лише єврейську націю, а й інші етнічні, культурні, політичні, соціальні спільноти, котрі зазнали переслідувань від нацистів (Хоптяр, 2020: 90).

З таким тлумаченням не погоджуються єврейські історики. Аб Міше (Анатолій Кардаш), аналізуючи коріння ненависті, котра «призвела до того конвеєрного вбивства частини людства, яке називають Катастрофою євреїв, Голокостом, Шоа, а точніше за все по-гітлерівськи «Остаточним вирішенням єврейського питання», підкреслює унікальність цього явища (Мише, 2014: 7). Саме тому єврейські дослідники наполягають на використанні терміна, що характеризує трагедію саме європейського єврейства.

Отже, існує необхідність аналізу міжнародної термінологічної бази, котра стосується трагічних подій знищення європейських євреїв у роки Другої світової війни. У поданій статті логіка дослідження дефініцій Голокосту побудована за принципами комплексності джерел та історизму. Проведений аналіз дозволяє здійснити певну систематизацію терміновживання та їх тлумачень і визначити підхід, за яким пропонується досягнути єдності термінологічно-мовного оформлення.

Розділ 1. Поява та поширення терміна «геноцид». Уже перші дослідники цих подій привернули увагу до того, що ні у сучасних європейських, ні в єврейських мовах (ідиш – єврейська мова з групи германських мов та іврит – державна мова у сучасному Ізраїлі) не існує слів чи словосполучень, які могли б адекватно відобразити трагічну долю європейського єврейства в часи Другої світової війни. У перші повоєнні роки в мемуарній, публіцистичній та історичній літературі найближчим за змістом до характеристики подій, про які йдеться, виявився термін «геноцид», який вживався найчастіше. Розробником концепції геноциду є польський та американський юрист, правозахисник Р. Лемкін, який ще у 1943 році писав: «Той, хто пише ці рядки, називає геноцидом дії завойовників, які знищують народи та етнічні групи... Геноцид здійснюється у формі одночасної агресії проти різних сторін національного життя підкореного народу: знищуються

інститути його самоуправління, йому нав'язується німецька влада, регіон його проживання заселяється німцями, знищується інтелігенція, яка є його духовним ядром..., знищуються культурні заклади або забороняється їхня діяльність... У сфері фізичного виживання проводиться політика «голодних порцій», тобто обмеження їжі для «не німців», шляхом чого здійснюються фактичні вбивства, в основному євреїв, поляків, словаків та росіян» (Михман, 1995: 14–15). У 1944 році у США вийшла друком його книга «Axis Rule in Occupied Europe», саме в ній Р. Лемкін уперше запровадив термін «геноцид», визначивши його як «координоване планування різних дій, спрямованих на знищення основоположних основ життя національних груп, з метою повного винищення самих цих груп» (Lemkin, 2014: 79).

Р. Лемкін – один з авторів «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» (ухвалена 9 грудня 1948 року Генеральною Асамблеєю ООН), у якій було надано остаточне юридичне визначення цього злочину й окреслені його ознаки. Боротьба за прийняття цього документа стала справою його життя. Стаття 2 Конвенції визначає геноцид як будь-які з перелічених дій, здійснюваних з наміром повністю або частково знищити національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку: вбивство членів цієї групи; нанесення тяжких тілесних або психічних ушкоджень членам такої групи; навмисне створення членам групи життєвих умов, які розраховані на повне або часткове знищення групи; дії, розраховані на унеможливлення народження дітей у середовищі групи; насильницька передача дітей цієї групи іншій групі (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, 1948).

Хоча вважається, що Р. Лемкін запровадив термін «геноцид» для визначення трагічних подій Голокосту, проте сам він трактував його максимально широко: наприклад, він посилається на геноцид вірмен 1915–1916 років у Туреччині як на основоположний приклад геноциду; Голодомор 1932–1933 років в Україні також називає геноцидом. Як вважає сучасний норвезький історик А. Вайс-Вендт: «У кожного своя думка про те, що таке геноцид... Навіть ті, хто чули ім'я Рафаеля Лемкіна в контексті Конвенції про геноцид, не обов'язково знають, що він створив популярний дискурс вжитку цього терміна» (Weiss-Wendt, 2019: 173).

Такого погляду щодо термінологічної бази Голокосту дотримуються багато науковців. Ізраїльський історик, один з провідних фахівців з вивчення Голокосту, Є. Бауер вважає, що Лемкін на початку 1943 року під впливом отриманої з Європи інформації про Голокост, а також про переслідування представників інших

національностей сформулював суперечливе визначення. З одного боку, він визначив геноцид як цілковите «винищення» народу, а з іншого – як надзвичайне пригнічення, нівечення навчальних інституцій, втручання в релігійне життя, загальну денаціоналізацію. Насправді, як зазначає Бауер, «...ми маємо тут два визначення, які виключають одне одного: неможливим є втручання в релігійне життя чи нівечення навчальних інституцій народу, який було винищено. Немає також підстав вбачати в цих акціях кроки, що неодмінно ведуть до винищення, оскільки у випадку щодо багатьох народів за умов нацистського правління цього не сталося. Перше визначення відповідає випадку щодо єврейського народу під час війни, тоді як друге характеризує, наприклад, долю слов'янських народів часів нацистської окупації... Їхні інституції самоуправління зазнали руйнації, соціальну згуртованість цих націй було порушено, їхню інтелігенцію здебільшого вигублено, могутність їхніх церков підірвано, а маси доведено до межі вимирання. Однак лише один народ був приречений на цілковите винищення – євреї». Тому, на думку Є. Бауера, «... доцільніше було б друге визначення Лемкіна співвіднести з терміном «геноцид»..., тоді як поняття, виражене першим визначенням, можна було б позначити словом «Голокост» або, точніше, івритським терміном Shoah («Катастрофа»), що є виправданішим» (Бауер, 2009: 60).

Протиставлення дефініції геноцид, з одного боку, і Голокост, Катастрофа – з іншого, на нашу думку, викликають сьогодні найбільше дискусій. У 1980–1990-х роках термін «Голокост» починає вживатися у політичній літературі для характеристики всіх проявів геноциду. Зокрема, знищення нацистами циганів також називають Голокостом (хоча були спроби увести в науковий обіг окремий термін *Porrajmos*, що також спричинило дискусію серед учених). Є. Бауер, вказуючи на безпрецедентність Голокосту, писав: «Геноцид був жахливим, але не визначав тотального винищення пригніченої нації хоча б тому, що завойовані були потрібні завойовникам як раби. Згідно з нацистською термінологією, слов'янські народи були *Untermensch* (недолюдина), нижчою расою людей, але саме це і відрізняло їх від євреїв, які взагалі людьми не вважалися. Хто не бачить цієї різниці між статусом євреїв і інших народів, той викривляє реальну історію» (Михман, 1995: 17). Дослідник визначає ще одну суттєву відмінність Голокосту від геноциду: «Серед інших випадків того, що загалом позначають терміном «геноцид», вирізняє Голокост його мотивація. Цілком зрозуміло, що нацистська ідеологія вбачала в євреї недостойну звання людини антитезу того, що вона вважала за людський ідеал: німецького арійця... Винятковість Голокосту полягає в тоталітарному

характері його ідеології та у втіленні абстрактної ідеї у сплановане, методично впроваджуване вбивство» (Бауер, 2009: 56–57).

Розділ 2. Впровадження та використання терміна «Голокост». Досить довгий час термін Голокост не був домінуючим у визначенні трагедії європейських євреїв. Більш широке його вживання в історіографії спостерігається у 50-х роках XX століття, коли цей термін сприймається як англomовний еквівалент єврейських Хурбан і Шоа. Слово було запозичене з грецького перекладу Біблії, де *Holocaustos* означало жертвоприношення Богові через спалювання. Уперше цей термін з'явився в бюлетені Єврейського телеграфного агентства від 24 грудня 1942 року у значенні «спалювання заживо» і використовувався саме для того, щоб підкреслити, що нацистами на цей час застосовувалося спалення євреїв як один зі способів їх масового знищення (Розенблат, 2004: 344). Заслуга в популяризації терміна «Голокост» належить американському і французькому єврейському письменнику, журналісту, лауреату Нобелівської премії миру 1986 року Елі Візелю. Він пояснював, що це поняття запозичене з іврити і перекладається «спалена жертва», «жертвоприношення». Говорячи про нацистський терор проти євреїв, Е. Візель характеризував трагічну ситуацію так: «Не всі жертви нацизму були євреї, але всі євреї були жертвами нацизму» (Арад, 1990: 1).

Надалі цей термін усе більше набував узагальнюючого змісту і вживався для позначення практичного втілення нацистської політики в єврейському питанні. Наприкінці 1960-х–1970-х років Голокост починає витісняти всі інші аналогічні поняття («Хурбан» і «Шоа»). Показником визнання науковою спільнотою стало те, що книги з історії європейських єврейських громад періоду Другої світової війни у бібліотеці Конгресу США розміщені у розділі «Голокост». У 1978 році в прокат вийшов серіал «Holocaust» режисера Марвіна Чомські, що забезпечило визнання терміна не лише серед фахівців, але й поширення у масовій свідомості поза межами англomовних країн. Створення науково-дослідних центрів Голокосту в різних країнах та відкриття музею Holocaust Memorial у Вашингтоні у 1993 році, про який згадують, зокрема, білоруські та українські науковці, також свідчить про закріплення терміна (Розенблат, 2004; Тригуб, 2017). Разом із тим у листопаді 2005 року Генеральною Асамблеєю ООН 27 січня було проголошено Міжнародним днем пам'яті жертв Голокосту. Визначення Голокосту надає трагічним подіям також і американський історик Ерік К. Штайнхард «The Holocaust and the Germanization of Ukraine» (Steinhart, 2015). Нині цей термін усталений в англійській, французькій, іспанській, німецькій, нідерландській та слов'янських мовах. Провідні українські науковці О. Круглов, А. Подольський, А. Уманський,

І. Щупак у своїх роботах також вживають вказаний термін (Круглов, 1995, 2002, 2004; Круглов, Уманський, Щупак, 2016; Подольський, 1999, 2009).

Однак термін «Голокост» так і не був повною мірою сприйнятий ізраїльськими дослідниками, які вважали, що він має занадто велике теологічне забарвлення, крім того, зазначений термін усе частіше стали вживати як синонім до терміна «геноцид» стосовно політики нацистів стосовно циган і слов'ян. Поступово (переважно в публіцистиці) відбувалося своєрідне «зрощування», іноді і спекулятивна підміна термінів «геноцид» та «Голокост».

Розділ 3. Полеміка навколо термінологічної бази. Для визначення масового вбивства євреїв нацистами та їхніми поплічниками у роки Другої світової війни, щоб підкреслити унікальність і неповторність трагічної долі єврейського населення, ізраїльські вчені у другій половині 1940-х років почали використовувати спеціальні терміни. Шоа укорінилося в івриті, хоча майже не траплялося до весни 1942 року і вживалося рідше ніж аналогічний Хурбан – «розруха». Запропонований був також термін «Катастрофа».

Івритський термін «Шоа» дослівно перекладається як «страшна руйнація, катастрофа», має значення «нещастя», «велике лихо» (Краткая еврейская энциклопедия, 2001: 265–266). Термін набув поширення після виходу в 1985 році на екрани документального фільму французького журналіста і кінорежисера-документаліста Клода Ланцмана з однойменною назвою “Shoah”, дев'ятигодинної стрічки про нацистські табори смерті. Фільм набув широкого розголосу в багатьох країнах і спричинив сплеск літератури про Голокост. Але, оскільки біблійне визначення Шоа охоплює Божий суд і покарання, використання такого терміна в ідиші та івриті викликало у ізраїльтян певні сумніви, адже могло призвести до інтерпретації трагедії євреїв у роки війни як продовження колишніх негараздів.

Навесні 1942 року ієрусалимський історик Бен-Ціон Дінур використав термін «Шоа» до знищення європейських євреїв і назвав цей процес Катастрофою, підкреслюючи його унікальність (Rozett, Spector, 2000). Ніхто не може заперечувати, що Голокост був катастрофою в житті єврейського народу. Тож не дивно, що і сьогодні досить часто як зарубіжними, так і українськими дослідниками вживається термін «Катастрофа», який можна вважати найбільш раннім. Ще в 1940 році вийшла друком брошура на івриті за редакцією А. Гартгласа, яка називалася «Катастрофа євреїв Польщі». Вона містила статті і свідчення про переслідування європейського єврейства після початку Другої світової війни у вересні 1939 року (Розенблат, 2004: 343).

Дослідники Голокосту І. Гутман і Х. Шацкер зазначають, що «...поняття «геноцид» не

ідентичне феномену, котрий отримав назву Катастрофа європейських євреїв. Масові вбивства в різні періоди історії людства відрізняються від спроби знищити увесь народ на основі ідеологічних і логічних аргументів. Очевидно, що сучасне розуміння терміна «геноцид» і протест проти подібного злочину виникли на основі Катастрофи» (Гутман, Шацкер, 1990: 258).

Ізраїльський історик Я. Тальмон також вказує на різницю між термінами «Катастрофа» і «геноцид»: «Ще ніколи від витоків своєї історії людство не було свідком такої кампанії винищення людей. Це не було вибухом релігійного фанатизму; хвилею погромів, справою розпаленого веденого ватажком натовпу, що накидається на кожного зустрічного, буянням солдатів, одурманих або сп'янілих перемогою та вином; це не був викликаний страхом психоз революції чи громадянської війни, який вибухає і спадає наче смерч. Нічого такого не було. Ціла нація була передана «законним» урядом у руки вбивць, організованих владою і навчених полювати і вбивати з єдиною метою: усі, уся нація має бути знищена – чоловіки, жінки, старі, діти, здорові, хворі та паралізовані, всі, так що ні в кого із засуджених до знищення не залишалося жодних шансів уникнути своєї долі» (Тальмон, 1973: 35).

Аналізуючи термінологію Голокосту, слід згадати ще одне визначення. Американський письменник Вільям Стайрон, автор відомого роману «Вибір Софі», запропонував використовувати в універсальному і символічному сенсі термін «Аушвіц»/Auschwitz, за назвою відомого табору смерті (Розенблат, 2004: 345). На його думку, такий термін визначав би загалом глибину злочинів нацистів проти людства, але це визначення так і не набуло поширення в майбутньому.

Не можна залишити поза увагою і термін, який вживався керівництвом нацистської Німеччини для визначення політики стосовно єврейського населення як у межах самої Німеччини, так і на територіях окупованих країн. Нацистськими лідерами (А. Гітлером, Г. Герінгом, Р. Гейдріхом та ін.) вживався термін «die Endlösung» – «остаточне вирішення». Пізніше в дослідницькій та публіцистичній літературі вживалося сполучення «остаточне вирішення єврейського питання» (Розенблат, 2004: 342–343). Кінцевою метою нацистської політики в єврейському питанні було утворення Judenfrei – території (землі), вільної від євреїв. Ці два досить абстрактних терміни дозволяли приховувати антигуманний, варварський характер дій нацистів у тотальному знищенні єврейського населення Європи. «Знищення євреїв гітлерівці називали «остаточним вирішенням єврейського питання». В «остаточності» проглядає й можливий кінець світу – настільки успішно нацисти поставили на євреях дослід знищення

людей людьми» – таке тлумачення цього терміна дав відомий письменник та історик Аб Міше (Кардаш, 2003: 58).

Як бачимо, питання визначення термінів та понять на позначення трагедії єврейського населення країн Європи у роки Другої світової війни викликає гостру полеміку. Глобалізація терміна «Голокост» викликає заперечення з боку дослідників, котрі наполягають на його використанні лише для визначення геноциду євреїв. Дослідник Голокосту з Білорусі Є. Розенблат зазначає, що в науковій спільноті існує дві точки зору на проблему термінології: 1) дефініції «Голокост» – «Катастрофа» – «Шоа» – «Хурбан» – «геноцид» – «остаточне вирішення єврейського питання» є тотожними; 2) ці терміни мають різне змістове наповнення і не збігаються.

Прихильники першого підходу дотримуються думки, що немає необхідності використовувати різні дефініції для визначення нацистської політики масового знищення євреїв, оскільки принципової різниці між вказаними термінами не існує, та визнають єдиним правильним термін «геноцид». Проте така позиція спростовує специфічний, відмінний характер самого явища (Розенблат, 2004: 341).

Частина європейських та американських дослідників не схильна підтримувати тезу про унікальність подій Голокосту. На їхню думку, сама практика геноциду існувала у всі відомі періоди історії, зокрема, геноцид білих поселенців проти північноамериканських індіанців. Американський дослідник Х. Шеррер, не вбачаючи принципової різниці між термінами «Голокост» та «геноцид», вважає, що тільки протягом XX століття в історії людства сталося 4 випадки повномасштабного геноциду:

- турецький геноцид проти вірменського населення у 1915–1916 роках;
- дії нацистської Німеччини та її союзників проти населення окупованих країн;
- геноцид у Камбоджі (Демократичній Кампучії) у 1975–1979 роках;
- геноцид у Руанді в 1994 році (Scherrer, 1999).

З точки зору розробника терміна «геноцид» Р. Лемкіна, у геноциді вірменського народу прослідковується близька паралель з Голокостом. Але, як зазначає ізраїльський історик, один з провідних фахівців Голокосту Є. Бауер: «Не можна, однак, не відзначити, що багатьох вірменських жителів Константинополя помилювали... це вбивство народу не стало тотальним його знищенням: можна було врятувати життя переходом у ісламську віру, і багато вірменських жінок і дітей урятувалися таким чином... серед усіх підкорених народів лише євреї були приречені нацистами до тотального знищення» (Михман, 1995: 16–17).

Щодо подій у Камбоджі, де загинуло за різними даними від 1,7 до 3 млн осіб, та Руанді – від 500 тис. до 1 млн 100 тис., то стає очевидним, що за кількісною характеристикою вони також суттєво відрізняються від масового знищення євреїв у Європі, де загинуло 6 млн.

Тобто Голокост за якісними і кількісними характеристиками має трактуватися інакше, ніж вірменський геноцид, що йому передував, або камбоджійський чи руандійський геноциди, що відбулися після нього. Проте список дослідників, які розділяють точку зору Х. Шеррера, можна доповнити та розширити.

Представники другої точки зору наполягають на тому, що тотальне винищення єврейського народу – це виключне явище, котре не має аналогів у світовій історії. Більшість американських, європейських і єврейських істориків визнають, що події Голокосту залишаються унікальними хоча б за масштабами тотального знищення одного етносу. Відповідно до такої позиції порівняння з іншими схожими подіями є неприпустимими. До такої інтерпретації схильна певна частина єврейських істориків поза межами Ізраїлю. Відомий ізраїльський історик Я. Тальмон так висловив бачення Голокосту з позицій єврейської історіографії: «...Катастрофа, що спіткала євреїв, відрізняється від усіх попередніх масових убивств свідомим та детальним плануванням; систематичним виконанням; відсутністю будь-яких емоцій у безжалісному здійсненні рішення знищити всіх без винятку, усунувши будь-яку можливість того, що хтось, коли прийде його черга бути ліквідованим, зможе уникнути своєї долі, примкнувши до переможців і співпрацюючи з ними, прийнявши віросповідання переможців чи продаючи себе в рабство заради збереження життя» (Тальмон, 1973: 35–36). Ізраїльські дослідники І. Арад, Аб Міше, Д. Міхман, І. Гутман, Х. Шацкер виступили проти вживання терміна «геноцид» стосовно визначення долі єврейського населення європейських країн (Арад, 2007; Кардаш, 2003; Michman, 2014, 2021; Гутман, Шацкер, 1990). На їхню думку, термін через своє інтернаціональне забарвлення та позачасовий характер неповною мірою відповідає справжньому змісту та характеру подій і не відображає унікальності явища. Вони відстоювали думку про те, що події, про які йдеться, через відсутність аналогів в історії людства не мають адекватного поняття для їх визначення в більшості сучасних мов, яке могло б повністю розкривати зміст та масштаби трагічних подій у долі саме єврейського народу в часи Другої світової війни. Науковці І. Гутман та Х. Шацкер сформулювали зазначені погляди більш чітко та послідовно: «Таким чином, євреї були приречені на смерть і порятунку не було. Ніякі особисті якості, ніякі зміни у способі поведінки та життя, ні

один із заходів, які вони могли б вжити, не могли жодною мірою змінити смертний вирок, який було їм винесено. Вирок був тотальним і однаковим для всіх... Тож унікальність Катастрофи як історичного феномена полягає у складному комплексі подій і чинників, які ніколи не спостерігалися в такому поєднанні раніше. Залишається лише сподіватися..., що таке скупчення подібних факторів та подій ніколи не повториться в майбутньому – ні в житті євреїв, ні в долі будь-якої іншої етнічної групи, ніколи у світі» (Гутман, Шацкер, 1990: 266–267).

Визначення дефініцій Голокосту – в полі зору не лише істориків, а й філософів. Один з найвидатніших сучасних філософів Е. Факенгейм перераховує суттєві ознаки, на підставі яких відрізняє Голокост від попередніх звірств. Передусім безпрецедентним був масштаб Голокосту. Метою нацистів було тотальне винищення єврейського народу (а не утиски, захоплення земель чи політичної влади). Євреїв, на його думку, убивали не за те, якими вони були, а через сам факт, що вони

були євреями (Факенгейм, 2009: 41). Більшість науковців поділяють погляд Е. Факенгейма стосовно того, що Голокост – подія епохальна, потребує перегляду традиційного розуміння історії і визначення дефініцій.

Висновки. Нині саме термін «Голокост» є більш звичним та зрозумілим для більшості читачів (і не лише науковців), але серед науковців стосовно його дефініцій усе ще тривають дискусії. У перші повоєнні роки застосовувався термін «геноцид», який викликав багато суперечок. Провідні фахівці з дослідження такої проблеми запропонували терміни «Катастрофа», «Шоа», «Хурбан»; останні два з кінця 60-х – початку 70-х років XX століття поступилися місцем Голокосту.

Загалом, саме термін «Голокост», на нашу думку, має чітку вмотивовану дефініцію, залишається найбільш загальноприйнятим та вживаним у світовій, а з кінця XX ст. і в українській історичній науці, що не виключає можливості вживання і терміна «Катастрофа», на якій наполягають ізраїльські науковці.

Література:

1. Bergen D. War and Genocide: A Concise History of the Holocaust. Lanham, MD, 2016. 384 с.
2. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. *United Nations* / Office on Genocide Prevention and Responsibility to Protect. URL: <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml> (дата звернення: 17.02.2023).
3. Lemkin R. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. New York, 2014. 674 p.
4. Michman D. 'The Holocaust' – Do We Agree What We Are Talking About? *Holocaust Studies*. 2014. 20:1–2. P. 117–128.
5. Michman D. Why Is the Shoah Called 'the Shoah' or 'the Holocaust'? On the History of the Terminology for the Nazi Anti-Jewish Campaign. *The Journal of Holocaust Research*. 2021. 35:4. P. 233–256.
6. Encyclopedia of the Holocaust / Eds. Rozett, R. Spector, S. Jerusalem, 2000. URL: <https://www.yadvashem.org/holocaust/resource-center/lexicon/h.html> (дата звернення: 17.02.2023).
7. Steinhart E. The Holocaust and the Germanization of Ukraine. Cambridge, 2015. 263 p.
8. Weiss-Wendt A. When the End Justifies the Means: Raphaël Lemkin and the Shaping of a Popular Discourse on Genocide. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*. 2019. Vol. 13: Iss. 1: P. 173–188.
9. Wiesel Elie. Night. 2006. 120 p.
10. Арад И. Катастрофа евреев на оккупированных территориях Советского Союза (1941–1945). Днепропетровск, 2007. 816 с.
11. Арад И. Холокост. Катастрофа европейского еврейства (1933–1945). Сборник статей. Иерусалим, 1990. 165 с.
12. Бауер Є. Місце Голокосту в сучасній історії. *Поза межами розуміння / богослови та філософи про Голокост*. Київ, 2009. С. 54–83.
13. Гутман И., Шацкер Х. Катастрофа и ее значение. Иерусалим, 1990. 287 с.
14. Еврейский геноцид на Украине в период оккупации в немецкой документалистике 1941–1944 гг. / Авт.-сост. А.И. Круглов. Харьков– Иерусалим, 1995. 291 с.
15. Михман Д. Юдофобия и антисемитизм. *Катастрофа европейского еврейства*. Части 1–2. Иерусалим, 1995. С. 3–109.
16. Краткая еврейская энциклопедия. Т. 10. Иерусалим, 2001. 1120 с.
17. Круглов А.И. Хроника Холокоста в Украине 1941–1944 гг. Запорожье, 2004. 208 с.
18. Круглов А., Уманский А., Щупак И. Холокост в Украине: Рейхскомиссариат «Украина», Губернаторство «Транснистрия»: монография. Днепро, 2016. 564 с.
19. Мише Аб (Кардаш А.) Шоа. Ядовитая триада. Иерусалим, 2014. 227 с.
20. Подольський А. Дослідження з історії Голокосту в сучасній українській історіографії: нові підходи. *Катастрофа і опір українського єврейства: Нариси з історії Голокосту і Опору в Україні*. Київ, 1999. С. 26–38.

21. Подольський А. Українське суспільство і пам'ять про Голокост: спроба аналізу деяких аспектів. *Голокост і сучасність*. Студії в Україні і світі. 2009. Том 1, випуск 5. С. 47–59.
22. Розенблат Е. Основные проблемы терминологии темы Холокоста. *Материалы одиннадцатой ежегодной международной конференции по иудаике*. Ч. 1. Москва, 2004. С. 341–355.
23. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / Сост. А. Круглов. Киев, 2002. 485 с.
24. Тальмон И. Истоки катастрофы и возрождения. *АМН. Альманах*. 1973. № 3. С. 35–56.
25. Тригуб О. Богданівська трагедія словами очевидців. *Богданівські читання – 2017*: збірник матеріалів, підготовлений у рамках відзначення Міжнародного дня толерантності. Миколаїв, 2017. С. 136–138.
26. Факенгейм Е. 614 заповідь. *Поза межами розуміння / богослови та філософи про Голокост*. Київ, 2009. С. 327–333.
27. Холокост. Убийство евреев в 1933–1945 гг: документы, свидетельства, литература / сост. и ред. А. Кардаш. Москва, 2003. 410 с.
28. Хоптяр А. Голокост у Кам'янець-Подільській області: хронологія, механізми, методи винищення єврейського населення (липень 1941 – січень 1943 рр.). *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 90–102.

References:

1. Avner, A. & Prat, N. (Ed.). (2001). *Kratkaia evreiskaia encyclopedia* [The Sorter Jewish Encyclopedia]. T. 10. Jerusalem: The Society for Research on Jewish Communities [in Russian].
2. Arad, Y. (1990). *Kholokast. Katastrofa evropeiskogo evreistva (1933–1945). Sbornik statey* [Holocaust. The catastrophe of European Jewry (1933–1945)]. Jerusalem: Yad Vashem [in Russian].
3. Arad, Y. (2007). *Katastrofa evreev na okkupirovannykh territoriyakh Sovetskogo Soiuza (1941–1945)* [The catastrophe of the Jews in the occupied territories of the Soviet Union (1941–1945)]. Dnepropetrovsk: Tkuma; Moskva: Kholokost [in Russian].
4. Bauer, Ye. (2009). Mistse Holokostu v suchasni istorii [The place of the Holocaust in modern history]. / In Roth, J.K. & Berenbaum, M. (Eds). *Poza mezhamy rozuminnia / bohoslovy ta filosofy pro Holokost* (pp. 54–83). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
5. Bergen, D. (2016). *War and Genocide: A Concise History of the Holocaust*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield [in English].
6. Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. *United Nations* / Office on Genocide Prevention and Responsibility to Protect. Retrieved from: <https://www.un.org/en/genocideprevention/genocide-convention.shtml> [in English].
7. Rozett, R. & Spector, S (Eds.) (2000). *Encyclopedia of the Holocaust*. Jerusalem: Yad Vashem and Facts On File, Inc., Publishing House Ltd. Retrieved from: <https://www.yadvashem.org/holocaust/resource-center/lexicon/h.html> [in English].
8. Fackenheim, E. (2009). 614 zapovid [614th commandment]. In Roth, J.K. & Berenbaum, M. (Eds). *Poza mezhamy rozuminnia / bohoslovy ta filosofy pro Holokost* (pp. 40–48). Kyiv: Dukh i Litera [in Ukrainian].
9. Gutman, Y. & Schatzker, Ch. (1990). *Katastrofa i ee znachenie* [The Holocaust and its significance]. Jerusalem: Biblioteka Aliya [in Russian].
10. Kardash, A. (Ed.). (2003). *Kholokost. Ubiistvo evreev v 1933–1945: dokumenty, svidetelstva, literatura* [The murder of Jews in 1933–1945: documents, testimonies, literature]. Moskva: DAAT [in Russian].
11. Khoptiar, A. (2020) Holokost u Kamianets-Podilskii oblasti: khronolohiia, mekhanizmy, metody vynyshchennia yevreiskoho naselennia (lypen 1941 – sichen 1943) [The Holocaust in Kamianets-Podilskyi oblast: chronology, mechanisms, methods of extermination of the Jewish population (July 1941 – January 1943)]. *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 3, 90–102 [in Ukrainian].
12. Kruglov, A. (1995). *Evreiskii genotsid na Ukraine v period okkupatsii v nemetskoii dokumentalistike 1941–1944* [The Jewish genocide in Ukraine during the period of occupation in German documentary 1941–1944]. Kharkov–Jerusalem: Biblioteka gazety Bensiakh [in Russian].
13. Kruglov, A. (Comp.) (2002). *Sbornik dokumentov i materialov ob unichtozhenii evreev Ukraini v 1941–1944* [Collection of documents and materials on the murdering of Jews of Ukraine by the Nazis in 1941–1944]. Kyiv [in Russian].
14. Kruglov, A. (2004). *Khronika Kholokosta v Ukraine 1941–1944*: [Chronicle of the Holocaust in Ukraine]. Zaporozhe: Premer [in Russian].
15. Kruglov, A. Umanskii A. & Shchupak I. (2016). *Kholokost v Ukraine: Reikhskomissariat ‘Ukraina’. Gubernatorstvo ‘Transnistriia’: monografiia* [The Holocaust in Ukraine: Reichskommissariat ‘Ukraine’, Governorate ‘Transnistria’: monograph]. Dnipro: Tkuma [in Russian].

16. Lemkin, R. (2014). *Axis rule in occupied Europe: Laws of occupation, analysis of government, proposals for redress*. New York: Columbia University Press [in English].
17. Mishe, Ab (Kardash, A.) (2014) *Shoa. Iadovitaia triada – Shoa. The poisonous triad*. Jerusalem: Nomina Publications [in Russian].
18. Mikhman, D. (1995) Iudofobiia i antisemitizm [Jew-phobia and antisemitism]. In *Katastrofa evropeyskogo evreystva*. Chasty 1–2 (pp. 3–109). Tel Aviv: Open University of Israel [in Russian].
19. Michman, D. (2014) ‘The Holocaust’ – Do We Agree What We Are Talking About? *Holocaust Studies*, 20:1–2, 117–128. DOI: 10.1080/17504902.2014.11439098 [in English].
20. Michman, D. (2021). Why Is the Shoah Called ‘the Shoah’ or ‘the Holocaust’? On the History of the Terminology for the Nazi Anti-Jewish Campaign. *The Journal of Holocaust Research*, 35:4, 233–256 [in English].
21. Podolskyi, A. (1999). Doslidzhennia z istorii Holokostu v suchasni ukrainskii istoriografii: novi pidkhody [Research on the history of the Holocaust in modern Ukrainian historiography: new approaches]. *Katastrofa i opir ukrainskoho yevreystva: Narysy z istorii Holokostu i Oporu v Ukraini* (pp. 26–38). Kyiv [in Ukrainian].
22. Podolskyi, A. (2009). Ukrainske suspilstvo i pamiat pro Holokost: sprobha analizu deiakykh aspektiv [Ukrainian society and the memory of the Holocaust: an attempt to analyze some aspects]. *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti*. Vol. 1, issue 5, 47–59 [in Ukrainian].
23. Rozenblat, E. (2004). Osnovnye problemy terminologii temy Kholokosta [The main problems of the Holocaust topic terminology]. In *Materialy odinnadtsatoi ezhegodnoi mezhdunarodnoi konferentsii po iudaike*. Chast 1 (pp. 341–355). Moskva [in Russian].
24. Steinhart, E. (2015). *The Holocaust and the Germanization of Ukraine*. Cambridge: Cambridge University Press [in English].
25. Talmon, I. (1973). Istoki katastrofy i vrozozhdeniia [The origins of the catastrophe and revival]. *AMI. Almanakh*. Jerusalem: Naidat Press Ltd, 3, 35–56 [in Russian].
26. Trygub, O. (2017). Bohdanivska trahediia slovamy ochevydtsiv [Bohdanivka tragedy in the words of eye-witnesses]. In *Bohdanivski chytannia – 2017. Zbirnyk materialiv, pidhotovlenyi u ramkakh vidznachennia Mizhnarodnoho dnia tolerantnosti* (136–138). Mykolaiv: Typohrafiia “Shamrai” [in Ukrainian].
27. Weiss-Wendt, A. (2019). When the end justifies the means: Raphael Lemkin and the shaping of a popular discourse on genocide. *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*, 13 (1), 173–188. DOI: 10.5038/1911-9933.13.1.1585 [in English].
28. Wiesel, E. (2006) *Night*. Hill and Wang [in English].

Стаття надійшла до редакції 20.02.2023
The article was received 20 February 2023

УДК 94(477.82)"1918/...":061.2

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-11

ЗАСНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» НА ВОЛИНІ: ОГЛЯД СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Трофімук-Кирилова Тетяна Михайлівна,
*кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства
та інформаційно-аналітичної діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
trofimuk.tetyana@vnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2006-555X*

Карпюк Аліна Віталіївна,
*кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри музеєзнавства,
пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної
діяльності
Волинського національного університету
імені Лесі Українки
poslovska91@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2055-6471*

Мета статті – проаналізувати стан наукової розробки становлення і діяльності просвітянських осередків на Волині у працях сучасних українських дослідників.

Методи. Дослідження проведене на основі використання принципів історизму, об'єктивності та комплексності джерел із використанням методів: історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічного, проблемно-ситуаційного та порівняльного.

Результати. На основі зазначених принципів та методів було проаналізовано історіографічний доробок з історії товариства «Просвіта» на Волині. Огляд історіографії дозволив зробити висновок, що ця проблематика привертає увагу значної кількості науковців та краєзнавців, передусім із Луцька, Рівного та інших міст Західної України. Умовно основні праці (монографії, дисертації, наукові збірники та статті) поділено на дві групи: становлення та розвиток просвітянських осередків на Волині і напрями діяльності волинських «Просвіт». Серед першої групи варто відмітити дослідників В. Барана, М. Кучерепу, С. Пономаренко, Б. Савчука, Л. Стрільчук, М. Філіпович та ін., а у другій – О. Каліщук, Л. Понедельник, Т. Сладковську, Ю. Сороку та ін. На основі історіографічного аналізу встановлено, що більшість науковців наголошують на багатоаспектності діяльності волинських просвітянських осередків та важливості їх ролі у національно-культурному розвитку України.

Висновки. Сучасні українські дослідники поглиблюють вивчення історії просвітянського руху в Україні. В останні роки зросла кількість праць з історії «Просвіти» у регіональному вимірі. Так, значний інтерес у науковців викликає проблематика становлення та напрямів діяльності просвітянських організацій на Волині. Аналіз та представлення авторами у дослідженнях форм та способів діяльності локальних просвітянських осередків сприяє просвітницькій роботі сучасних громадських організацій, а це, в свою чергу, створює сприятливі умови для популяризації української мови та культури. Це на сьогодні має надзвичайно важливе значення для формування національної свідомості, ідентичності та загалом національно-культурного розвитку України.

Ключові слова: «Просвіта», просвітянські осередки, Волинь, історіографічний огляд, наукові дослідження.

THE ESTABLISHMENT AND ACTIVITY OF THE PROSVITA SOCIETY IN VOLYN: OVERVIEW OF MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Trofimuk-Kyrylova Tetyana Mykhailivna,
*Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Museum
Studies, Monument Science and Information & Analytical
of Lesya Ukrainka Volyn National University
trofimuk.tetyana@vnu.edu.ua
orcid.org/0000-0003-2006-555X*

Karpiuk Alina Vitaliivna,
*Candidate of Historical Sciences,
Senior Lector at the Department of Museum Studies,
Monument Science and Information & Analytical
Activities
Lesya Ukrainka Volyn National University
poslovska91@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2055-6471*

Aims. To analyze the state of scientific development of the formation and activity of Enlightenment Organizations (named Prosvita) in Volyn in the works of modern Ukrainian researchers.

Methods. The research was conducted on the basis of using the principles of historicism, objectivity and comprehensiveness of sources using methods: historiographical analysis and synthesis, problem-chronological, problem-situational and comparative.

Results. On the basis of the mentioned principles and methods, the historiographic work on the history of the Prosvita society in Volyn was analyzed. A review of historiography allowed us to conclude that this issue attracts the attention of a significant number of scientists and local historians, primarily from Lutsk, Rivne and other cities of Western Ukraine. Conventionally, the main works (monographs, dissertations, scientific collections and articles) are divided into two groups: formation and development of Enlightenment Organizations in Volyn and directions of activity of the Volyn “Prosvitas”. Among the first group, it is worth noting researchers V. Baran, M. Kucherepa, S. Ponomarenko, B. Savchuk, L. Strilchuk, M. Filipovych, and others, and in the second – O. Kalishchuk, L. Ponedelnyk, T. Sladkovska, Yu. Soroka, and others. On the basis of historiographical analysis, it has been established that the majority of scientists emphasize the multidimensionality of the activities of the Volyn Enlightenment Organizations and their important role in the national and cultural development of Ukraine.

Conclusions. Modern Ukrainian researchers deepen the study of the history of the Enlightenment movement in Ukraine. In recent years, the number of works on the history of the Prosvita in the regional dimension has increased. The problem of formation and directions of activities of Enlightenment Organizations in Volyn arouses considerable interest among scientists. The analysis and presentation by the authors in the studies of the forms and methods of activity of local Enlightenment centres contributes to the educational work of modern public organizations, and this, in turn, creates favorable conditions for the popularization of the Ukrainian language and culture. The analysis and presentation of the forms and methods of activity of local Enlightenment Organizations by the authors in the research contributes to the educational work of modern public organizations, and this, in turn, creates favorable conditions for the popularization of the Ukrainian language and culture. Today, this is extremely important for the formation of national consciousness, identity and, in general, the national and cultural development of Ukraine.

Key words: Prosvita, Enlightenment Organizations, Volyn, historical review, scientific research.

1. Вступ. Початок повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р. сформував дійсність, в якій українці стали на оборону своєї територіальної цілісності, власних національних інтересів та цінностей. Ще більше посилюється відчуття захисту своєї національної ідентичності. Вона виступає цивілізаційним фактором та є визначальною у формуванні внутрішньої та зовнішньої політики будь-якої країни. В сучасних умовах зміцнення національної ідентичності є основним способом спротиву проти російської агресії. Українці доводять усьому світові свою активну громадянську позицію, захищаючи

державний суверенітет, українську історію, культуру та інші цінності.

Сьогодні як ніколи раніше вкрай необхідною стає популяризація української ідентичності не тільки з пізнавальною, але й з навчальною метою. Ряд сучасних проблем, серед яких збереження української культури, використання української мови, укріплення духовності, доводилось вирішувати громадським організаціям у минулому. В умовах, коли ворог намагається знищити українську державність, актуалізується необхідність вивчення та використання успішного просвітнянського досвіду збереження й розвитку української

культури, науково-просвітницької, освітньої та інших напрямів роботи, що сприятиме зростанню самосвідомості громадян і має практичне значення у побудові громадянського суспільства. На сьогодні продовжує залишатися актуальним питанням дослідження ролі волинської «Просвіти» у соціокультурному просторі України. Вирішенню цього завдання допоможе короткий історіографічний огляд.

Мета дослідження – аналіз сучасної української історіографічної спадщини з історії та основних напрямів роботи «Просвіти» на Волині в різні періоди її існування. Наявність значної кількості наукових розробок дає можливість провести їх певну систематизацію та сформулювати рекомендації щодо подальшого вивчення теми.

Методологія дослідження. Для досягнення мети та вибору методів та принципів дослідження авторами насамперед було проаналізовано історіографічну ситуацію та з'ясовано, які аспекти з історії та діяльності волинської «Просвіти» на сьогоднішній час ґрунтовно досліджено, а які питання потребують поглибленого вивчення.

Відповідно до методології історіографічного пізнання науково-дослідницький процес ґрунтується на певному методологічному інструментарії, який включає в себе основоположні принципи, дослідницькі методи та засоби. Методи роботи підпорядковані окремим методологічним принципам. Наприклад, принцип історизму дозволив оцінити основні напрямки історіографічних досліджень про просвітянські осередки і розглянути їх в динаміці. Окрім цього, логіка вивчення історіографічного матеріалу спирається на принципи об'єктивності та комплексності джерел.

Серед комплексу основних та допоміжних дослідницьких методів, які застосовуються в історіографічних дослідженнях, використано методи історіографічного аналізу та синтезу, які дали можливість систематизувати основні вітчизняні дослідження з історії та діяльності товариства «Просвіта» на Волині. Виявити закономірності та регіональні особливості роботи просвітянських осередків регіону дозволили проблемно-хронологічний, проблемно-ситуаційний та порівняльний методи.

2. Становлення та розвиток просвітянських осередків на Волині. Перше культурно-освітнє Товариство «Просвіта», яке є одним із найдавніших осередків українського національно-культурного відродження, піднесення національної свідомості та консолідації українців, виникло у місті Львів у 1868 р. Перебування Волині у складі Російської імперії стало на заваді швидкому поширенню просвітянського руху в цьому регіоні. Однак у період Першої світової війни ситуація змінилася. У 1916 р. у містечку Мацеїв (нині – смт Луків) було сформовано перший просвітянський осередок, що

було пов'язано із організацією та відкриттям українськими січковими стрільцями мережі українських приватних шкіл на Волині. Вже наприкінці 1917 р. «Просвіти» виникли у таких містах як Рівне, Кременець, Здолбунів, Острог, у 1918 р. – Луцьку, у 1919 р. – Володимирі, у 1920 р. – Ковелі. З часом просвітянство стало масовим явищем. Кожне повітове Товариство відкривало свої філії у багатьох населених пунктах Волинського воєводства. На жаль, репресивна політика польської влади наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. щодо «Просвіти» призвела до фактично повного припинення діяльності цього Товариства на Волині. Проте просвітяни продовжили брати участь в українському державотворенні.

Наступним етапом активізації просвітянського руху на Волині став період нацистської окупації, коли заборонені радянською владою осередки товариства «Просвіта», хоча і на короткий час (1941–1944 рр.), але відновили роботу на території краю. Після 1944 р. радянська влада на Волині ініціювала створення своїх ідеологізованих культурно-освітніх і мистецьких структур. Їх діяльність визначалась політичними завданнями та спрямовувалась на ліквідацію народних осередків «Просвіти».

Датою відновлення просвітянської діяльності в Україні можна вважати лютий 1989 р., коли у місті Київ пройшла конференція щодо створення Товариства української мови імені Тараса Шевченка (із здобуттям Україною незалежності реорганізоване у Всеукраїнське товариство «Просвіта» імені Тараса Шевченка). У березні цього ж року у м. Луцьку відбулися установчі конференції обласної та міської організації цього товариства. А у 1991 р. була утворена Волинська крайова організація Всеукраїнського товариства «Просвіта» імені Тараса Шевченка, яка на сьогоднішній день проводить активну роботу щодо популяризації української історії та культури.

Здобуття незалежності Україною 24 серпня 1991 р. відкрило нову сторінку як в історії просвітянського руху в нашій державі, так і у дослідженні вітчизняними істориками діяльності товариства «Просвіта». Щодо Волині, то починаючи із другої половини 1990-х рр., спостерігається постійне збільшення кількості наукових розвідок із цієї тематики. На основі значного масиву архівних матеріалів та опублікованих джерел, частина науковців розробляє проблематику заснування «Просвіти» на Волині у різні історичні періоди, організаційні та правові аспекти її функціонування, а інша частина активно працює над вивченням різних напрямів діяльності просвітянських осередків, адже волинська «Просвіта» стала своєрідною школою національно-духовного виховання жителів регіону, охопивши найрізноманітніші сфери суспільного життя.

Вивченням сторінок історії і діяльності просвітянських організацій на Волині активно займаються науковці з Луцька, Рівного та інших міст Західної України. Однією із перших наукових монографій у незалежній Україні, у якій на основі аналізу архівних матеріалів Волинського, Львівського та Рівненського державних архівів розкрито становлення, організаційні та правові засади функціонування, напрями діяльності просвітянських осередків на Волині у різні хронологічні періоди (міжвоєнний, німецької окупації, сучасний), є книга Б. Савчука «Волинська Просвіта» (Савчук, 1996).

Діяльності волинської «Просвіти» присвячений збірник наукових статей, документів і матеріалів «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне» (2001 р.) (Баран, 2001). У вступній частині В. Баран охарактеризував процес заснування та особливості роботи «Просвіти» й її філій на території усієї України. Вчений зауважив, що просвітянський рух на Волині відрізнявся від інших регіонів, передусім через те, що кожна повітова «Просвіта» функціонувала «на основі власного Статуту (на відміну від Галичини, де всі організації діяли на основі Статуту Львівської «Просвіти»)» (Баран, 2001: 6). М. Кучерепа більш детально зупинився на аналізі діяльності просвітянських осередків на Волині у міжвоєнний період, акцентуючи особливу увагу на Луцькому, Рівненському та Ковельському. Стаття Р. Давидюк доповнює відомості про просвітянство на Волині. У збірнику також вміщено спогади, автобіографії, листи та інші документи волинських просвітян, які є важливим історичним джерелом (Баран, 2001: 119–154).

Однією із останніх монографій, присвячених товариству «Просвіта» на Волині, є колективне дослідження 2022 р. науково-педагогічних працівників факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки (Ярош, 2022). Історії просвітництва у ній присвячено окремий розділ, у якому дослідниці Л. Стрільчук, М. Філіпович, О. Майборода проаналізували становлення та розвиток просвітянського руху до 1991 р.

Зародження просвітянського руху на Волині, заснування просвітянських організацій у краї, налагодження взаємин між «Просвітами» та характерні риси цих процесів висвітлено й у низці статей, опублікованих у фахових виданнях України. Наприклад, історію волинських повітових «Просвіт», регіональну специфіку організаційної структури товариства, напрями діяльності місцевих просвітянських осередків у міжвоєнний період та політику польської влади щодо них проаналізовано М. Кучерепою (Кучерепа, 2016). Порівняння умов створення та розвитку організаційних засад діяльності просвітянських товариств

на Буковині і у Західній Волині в міжвоєнний період розкрито О. Добржанським (Добржанський, 2022). Автор встановив, що організаційно буковинська «Просвіта» була «краще структурована, мала затверджений владою статут, який чітко визначав цілі і завдання товариства. «Просвіти» Західної Волині не змогли створити єдиної організації через перешкоджання польської влади, що обмежувало можливості координації просвітянської діяльності» (Добржанський, 2022: 97). У статті І. Зуляка «Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волиню у міжвоєнний період» проаналізовано напрямки контактів Головного відділу товариства «Просвіта» із волинськими просвітянами у 20-х р. XX ст. (Зуляк, 2013). Автор відзначив, що відносини «Просвіти» Східної Галичини вирізнялися поширенням її впливу на Волинське воєводство, однак польська влада штучно стримувала ці зв'язки у міжвоєнний період. Саме тому, в основному, це був лише обмін та розповсюдження видань товариства.

Товариство «Просвіта», окрім діяльності у повітових центрах Волинського воєводства, мала також свої філії в окремих містах, містечках та селах. У останні роки вітчизняні історики активно почали досліджувати і їх діяльність. Так, заснування товариства «Просвіта» в м. Луцьку і правові засади його функціонування з'ясовано у статті С. Пономаренко (Пономаренко, 2000). Історія і діяльність Луцької повітової «Просвіти» у 1918–1935 рр. стала об'єктом зацікавлення й М. Філіпович, яка у низці досліджень детально проаналізувала основні етапи розвитку, статутні та програмні документи цього товариства, його структуру, соціальний, освітній та віковий склад членів, специфіку його діяльності та основні форми і методи роботи у контексті тогочасної суспільно-політичної ситуації у Волинському воєводстві (Філіпович, 2002; Філіпович, 2007).

Суспільно-політичні умови розвитку та діяльність цього ж просвітянського осередку у період нацистської окупації м. Луцька (1941–1944 рр.) проаналізовано Б. Зеком (Зек, 2015). Ця ж тематика розкрита у дослідженні Л. Дударчука. У його статті охарактеризовано процес відкриття та організаційну структуру товариства, обраховано кількість філій «Просвіти» у регіоні, висвітлено окремі біографічні відомості та діяльність волинських просвітян у 1941–1944 рр. (Дударчук, 2018). З огляду на період автори вказують на безсистемний непередбачуваний характер діяльності «Просвіти», перешкодами для якого стали постанови окупаційної влади. Однак, незважаючи на це, національно свідомим місцевим жителям вдавалося організувати просвітянську роботу, яка значною мірою сприяла відродженню української культури.

Передумови заснування Ковельської повітової «Просвіти» у 1920 р., її статутні документи,

напрями роботи, біографічні відомості та просвітницьку роботу окремих ініціаторів та засновників цієї організації проаналізувала А. Гарбарук у статті «Витоки Ковельської повітової «Просвіти» (початок 1920-х рр.)» (Гарбарук, 2016). Досить вдалим рішенням є розміщення авторкою у статті спогадів І. Левчанівської (доньки першої жінки-сенаторки від Волині у Сеймі Речі Посполитої) про умови та соціально-економічні й морально-психологічні труднощі роботи місцевих просвітян (Гарбарук, 2016: 52).

Історії, організаційній структурі та основним напрямкам роботи Ковельської повітової «Просвіти» у міжвоєнний період присвячена стаття М. Кучерепа та О. Сушук. Серед іншого у ній подано важливі статистичні відомості, зокрема фінансовий стан Товариства, його кількісний склад у 1925–1927 рр., чисельність відкритих ним бібліотек-читалень та їх фондівий склад тощо (Кучерепа, Сушук, 2015: 84–87). У цьому ж дослідженні автори також звернули увагу на розвиток просвітянського руху у с. Сереховичі, зокрема особливості процесу відкриття та функціонування у складі повітової «Просвіти» цього сільського осередку. Саме проблематика діяльності просвітянських гуртків у невеликих населених пунктах залишається маловивченою і потребує джерелознавчого пошуку та подальших досліджень (Кучерепа, Сушук, 2015: 87–88).

Етапи розвитку, особливості процедури відкриття, персональний склад у 1910–1920-х рр. ще однієї філії (гуртка) Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у містечку Мацеїв розкрито у науковій розвідці Т. Трофімук-Кирилової і С. Чибирак (Трофімук-Кирилова, Чибирак, 2016). Дослідниці зауважили, що саме просвітянський осередок у Мацеєві є одним із перших на Волині, адже його витоки пов'язані із заснуванням Українськими січовими стрільцями у 1916 р. «Народної міської української школи в Мацеєві», з відкриттям якої розпочалося поширення просвітницьких ідей у містечку.

Окремим вектором досліджень з історії волинської «Просвіти» є наукові розвідки в яких охарактеризовано її взаємостосунки із польською владою, проаналізовано перешкоди у діяльності та процес ліквідації просвітянських осередків державною адміністрацією в період воєводства Г. Юзевського наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. Так, аналіз політичної ситуації на західноукраїнських землях після входження їх до складу Другої Речі Посполитої, особливостей національної політики польської влади, репресивних заходів щодо товариства «Просвіта» у Волинському воєводстві проведено Л. Стрільчук (Стрільчук, 2018; Strilchuk, Yarosh, 2021). У працях Ю. Крамара (Крамар, 2016) та І. Тичини (Тичина, 2019) висвітлено утиски щодо

волинських «Просвіт» та процес їх ліквідації воєводською адміністрацією Г. Юзевського в першій половині 1930-х рр. Автори наголошують на негативних наслідках закриття просвітянських осередків як для суспільно-політичних і культурних процесів на Волині, так і називають це однією із причин загострення українсько-польських відносин. Це транслює думку про те, що, забороняючи діяльність «Просвіти», польська влада спробувала замінити їх новими громадськими організаціями із назвою «Просвітянські хати», які мали реалізовувати пропольську культурно-освітню політику серед українського населення. Заснування та діяльність цих установ розкрито М. Кучерепою (Кучерепа, 2018). Проте дослідник дійшов висновку, що ці установи, всупереч сподіванням державної адміністрації, мали позитивний вплив на розвиток культурно-освітнього життя на Волині, адже «зберігали самобутність української культури, виховували любов до української пісні, вистави, книги» (Кучерепа, 2018: 104).

3. Напрями діяльності волинських «Просвіт». Частина вітчизняних науковців активно працює над вивченням змісту різних напрямів діяльності товариства «Просвіта» на Волині, яка, продовжуючи традиції галицької, стала своєрідною школою національно-духовного виховання жителів регіону, охопивши найрізноманітніші сфери суспільного життя: освіту, книговидавництво, літературу, музично-драматичне мистецтво, благодійність, кооперацію та ін. Так, значну джерелознавчу цінність для вивчення різних аспектів з історії просвітянського руху XX ст. у цьому регіоні має праця О. Калішук (Калішук, 2018). Авторка провела значну аналітичну роботу, критично проаналізувавши видання міжвоєнного періоду, в тому числі й ідеологічного спрямування, наприклад, такі як «Дзвін», «Діло» та ін. На основі цих даних нею було побіжно охарактеризовано організаційні аспекти функціонування товариства, зв'язки осередків, умови роботи просвітян та більш детально розкрито різноманітні види просвітянської діяльності, зокрема культурно-освітня. Дослідниця справедливо підкреслює те, що «будучи однією з найстаріших громадських організацій «Просвіта» за час свого існування незмінно діяла в інтересах української спільноти [...]. Саме Товариство «Просвіта» стало основою культурно-просвітнього руху на Західній Волині у міжвоєнні роки 20 ст.» (Калішук, 2018: 39).

Окремі напрями діяльності просвітянських осередків Волині є предметом дисертаційних досліджень. Так, культурно-освітня робота товариства «Просвіта» на Волині у 1906–1921 рр. розкрита у кандидатській дисертації Т. Сладковської. На підставі аналізу архівних документів, мемуарів, вітчизняної та зарубіжної історіографії авторка встановила, що головними напрямками діяльності

«Просвіти» в краї було відкриття курсів ліквідації неграмотності, професійних курсів, шкіл, створення аматорських театральних труп і хоро-вих колективів, підготовка навчально-методичної літератури, підручників, посібників, організація закладів для відпочинку дітей та спортивних секцій, проведення виховної роботи серед дітей та молоді, а процес становлення та розвитку «Про-світи» на Волині був неоднорідним та залежав від соціально-економічної та політичної ситуації, яка була різною у різних повітах через адміністративно-територіальні перетворення та революційні події початку ХХ ст. Дослідниця також визначила передумови створення «Просвіт» національними меншинами Волині та з'ясувала, що німецькі та чеські просвітницькі організації виникали під впливом та за аналогією українських осередків «Просвіти» і часто не відокремлювалися від них (Сладковська, 2011). У окремій публікації проаналізовано участь просвітніх організацій Волині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у культурно-освітній роботі серед національних меншин (Сладковська, 2009).

Культурно-освітня робота волинських просвіт-янських осередків є темою окремих наукових статей. Наприклад, Л. Понедельник проаналізу-вала цей напрям роботи Луцької повітової «Про-світи» у 1920–1930-х рр. (Понедельник, 2007), а Т. Трофімук-Кирилова – Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у цей же період (Трофімук-Кирилова, 2019).

Волинська «Просвіта» активно працювала над розвитком хорового, музичного та театраль-ного мистецтва, що сприяло збереженню, при-множенню та зростанню української культури. Саме через ці напрямки діяльності просвітянські осередки зуміли залучити до сфери свого впливу тисячі волинян. Ця проблематика є об'єктом нау-кового зацікавлення значної кількості науковців, до прикладу, вона висвітлена у статті Л. Понедель-ник (Понедельник, 1998), колективній публікації І. Тичини та І. Тичини (Тичина, Тичина, 2022) та ін.

Про те, що проблематика просвітнянського руху в Україні загалом та на Волині зокрема викликає значний науковий інтерес і є актуаль-ним напрямом сучасних вітчизняних досліджень, свідчить проведення 20-21 травня 2016 р. Між-народної науково-практичної конференції «Про-світа» і розвиток громадсько-культурного життя в Україні: історія та сучасність», яку організували Волинська крайова організація ВУТ «Просвіта» імені Тараса Шевченка, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

(далі – СНУ імені Лесі Українки) та Волинська обласна державна адміністрація. Матеріали кон-ференції були опубліковані у фаховому науковому виданні – «Науковому віснику СНУ імені Лесі Українки». Значна їх частина присвячена висвіт-ленню специфіки діяльності окремих філій Това-риства «Просвіта» на Волині. Так, у статті Т. Тро-фімук-Кирилової та С. Чибирак проаналізовано передумови становлення та просвітницьку, куль-турно-мистецьку, бібліотечну і благодійну діяль-ність впродовж 1920–1930-х рр. одного із пер-ших волинських осередків «Просвіти» у містечку Мацеїв Ковельського повіту (Трофімук-Кири-лова, Чибирак, 2016). О. Сушук звернулася до вивчення діяльності Ковельської повітової «Про-світи» та її осередків, дослідивши окремі факти з історії просвітянських гуртків сіл Сереховичі й Грабове та з'ясувавши їх внесок у розвиток українського шкільництва та освіти, кооперації, театрального мистецтва, українізації православної церкви та загалом у національно-культурне відродження Волині в 1920–1930-х рр. (Сушук, 2016). Функціонування однієї із перших органі-зацій культурно-просвітницької роботи у Луць-кому повіті – філії Луцької повітової «Просвіти» у с. Романів – розкрито Ю. Сорокою (Сорока, 2016). Автор встановив, що цей осередок став центром українського культурного життя в селі, і відіграв важливу роль у розвитку кооператив-ного руху, відкривши в 1921 р. за участю Луцької «Просвіти» «Сільськогосподарське товариство», а в 1924 р. український кооперативний банк.

4. Висновки. Отже, сучасні українські дослід-ники активно працюють над вивченням історич-них аспектів розвитку та діяльності Товариства «Просвіта» на Волині. Сформована з цієї пробле-матики історіографічна спадщина дозволила проа-налізувати наукові розробки з історії та діяльності «Просвіти» у регіоні в різні періоди її існування. Короткий історіографічний аналіз дозволив авторам зробити висновок, що помітний інтерес у сучасних науковців викликає тематика діяль-ності просвітнянських організацій на Волині у міжво-єнний період ХХ ст. Значно менше є розробок про діяльність цих громадських організацій в умовах нацистської окупації, і майже відсутні роботи про їх розвиток на сучасному етапі. Ця проблематика залишається перспективною і потребує подаль-шої уваги з боку дослідників. Встановлено, що основними видами праць з досліджуваної теми є: дисертації, монографії, наукові збірники та статті, у яких проаналізовано становлення та розвиток волинських «Просвіт» та напрями їх діяльності.

Література:

1. Гарбарук А.С. Витоки Ковельської повітової «Просвіти» (початок 1920-х рр.). *Науковий вісник СНУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 50–53.

2. Добржанський О. Товариства «Просвіта» на Буковині та Західній Волині в міжвоєнний період: порівняння організаційних засад, ідейної спрямованості та діяльності. *Літопис Волині*. 2022. Чис. 26. С. 97–102. doi: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.16>
3. Дударчук Л.В. Діяльність товариства «Просвіта» на Волині в роки німецької окупації (1941–1944). *Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Історичні науки*. 2018. Чис. 29. Вип. 13. С. 104–113.
4. Зек Б. Луцька «Просвіта» в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Бібліотеки – осередки культури, освіти, науки: шлях довжиною у 75 років* : наук. зб. Луцьк, 2015. Вип. 54. С. 24–26.
5. Зуляк І. Взаємини «Просвіти» Східної Галичини з Волинню у міжвоєнний період. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Історія*. 2013. Вип. 1 : у 2 ч. Ч. 1. С. 30–32.
6. Калішук О. Діяльність Товариства «Просвіта» на Західній Волині (за матеріалами міжвоєнної преси). *Літопис Волині*. 2018. Чис. 19. С. 39–78.
7. Крамар Ю.В. Ліквідація товариства «Просвіта» на західноволинських землях (1928–1932 рр.) : причини та наслідки. *Науковий вісник СХУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 58–63.
8. Кучерепа М.М. Становлення та діяльність просвітянських організацій на Волині (1918–1939 рр.). *Науковий вісник СХУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 27–35.
9. Кучерепа М. Просвіти і Просвітянські хати – українські національні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині*. 2018. Чис. 19. С. 96–104.
10. Кучерепа М., Сушук О. Ковельська повітова «Просвіта» імені Лесі Українки та просвітянський рух у селі Сераховичі в міжвоєнний період. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина у світовій та українській історії* : наук. зб. Вип. 53. Луцьк, 2015. С. 84–89.
11. Освітні традиції та «Просвіта» на Волині: до 75-річчя факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки: колективна монографія / за ред. Я. Яроша. Одеса : «Гельветика», 2022. 400 с.
12. Понедельник Л. Культурно-освітня робота Луцького повітового товариства «Просвіта» в 20–30-х рр. ХХ ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцька міська громада: історія, традиції, люди* : наук. зб. Луцьк, 2007. Вип. 26. С. 101–103.
13. Понедельник Л.А. Товариство «Просвіта» і волинське театральне мистецтво. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край* : матеріали ІХ наукової історико-краєзнавчої конф. Луцьк, 1998. С. 229–230.
14. Пономаренко С. З історії заснування товариства «Просвіта» в Луцьку. *Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки*. 2000. № 3 : Історія. С. 47–50.
15. «Просвіта» на Волині: минуле і сучасне: збірник наукових статей, документів і матеріалів / за ред. В. К. Барана. Луцьк : «Вежа», 2001. 196 с.
16. Савчук Б. П. Волинська «Просвіта». Рівне : «Ліста», 1996. 154 с.
17. Сладковська Т.А. Культурно-освітня діяльність «Просвіти» Волині (1906–1921 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Переяслав-Хмельницький, 2011. 21 с.
18. Сладковська Т.А. Участь просвітніх організацій Волині у культурно-освітній роботі серед національних меншин (кінець ХІХ – 20-ті роки ХХ століття). *Часопис української історії*. Київ, 2009. Вип. 14. С. 22–27.
19. Сорока Ю.М. Романівський просвітянський осередок у 1920-х – початку 1930-х років. *Науковий вісник СХУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 53–58.
20. Стрільчук Л. Переслідування «Просвіти» польською владою на Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині*. 2018. Чис. 19. С. 82–87.
21. Сушук О.П. Діяльність осередків товариства «Просвіта» в селах Грабове та Сереховичі Ковельського повіту на Волині (20–30-ті рр. ХХ ст.). *Науковий вісник СХУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 120–126.
22. Тичина І. Причини переслідування та ліквідації волинських «Просвіт» польською владою наприкінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття. *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 43–49.
23. Тичина І., Тичина І. Волинські «Просвіти» і розвиток музично-драматичного мистецтва у міжвоєнний період. *Літопис Волині*. 2022. Чис. 26. С. 82–87. doi: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.10>
24. Трофімук-Кирилова Т.М., Чибирак С.В. До питання виникнення одного із перших просвітянських осередків на Волині у містечку Мацеїв (1910–1920-ті рр. ХХ ст.). *Старий Луцьк*. Луцьк : ФОП Сікачова В. А., 2016. Вип. ХІІ. С. 262–271.
25. Трофімук-Кирилова Т.М., Чибирак С.В. Культурно-мистецька та просвітянська діяльність бібліотеки-читальні в містечку Мацеїв Ковельського повіту Волинського воєводства (1920–1930-х рр.). *Науковий вісник СХУ імені Лесі Українки. Історичні науки*. 2016. Вип. 3. С. 115–120.

26. Трофімук-Кирилова Т. Культурно-освітня діяльність Ковельської повітової «Просвіти» імені Лесі Українки у другій половині 1920-х рр. (за діловодною документацією із Державного архіву Волинської області). *Краєзнавство*. 2019. № 4. С. 34–42.
27. Філіпович М.Б. Луцька «Просвіта» (1918–1935 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». Львів, 2002. 23 с.
28. Філіпович М.Б. Луцька «Просвіта». 1918–1935 рр. : монографія. Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. 240 с.
29. Strilchuk L., Yarosh Ya. The Societies «Prosvita» of Volhynia Voivodeship in Confrontation with the Polish Authorities (1921–1934). *Skhidnoievropeiskyi Istorychnyi isnyk*. 2021. Issue 20. Pp. 127–135. doi: 10.24919/2519-058X.20.240045.

References:

1. Harbaruk, A. S. (2016). Vytoky Kovelskoi povitovoi “Prosvity” (pochatok 1920-kh rr.) [The Origins of the Kovel District “Prosvita” (the beg. of 1920)]. *Naukovyi visnyk SNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, Vyp. 3, pp. 50–53. [in Ukrainian].
2. Dobrzahanskyi, O. (2022). Tovarystva “Prosvita” na Bukovyni ta Zakhidnii Volyni v mizhvoiennyi period: porivniannia orhanizatsiinykh zasad, ideinoi spriamovanosti ta diialnosti [Prosvita society in Bukovyna and Western Volyn in the interwar period: comparison of organizational principles, ideological orientation and activities]. *Litopys Volyni*, Chys. 26, pp. 97–102. doi: <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.26.16> [in Ukrainian].
3. Yelisieiev, D. I. (2008). Osoblyvosti vzaiemyn tovarystva “Prosvita” i tserkvy v period nimetskoï okupatsii v Ukraini (1941–1943 rr.) [Peculiarities of the cooperation of “Prosvita” with church in the period of german occupation in Ukraine (1941–1943)]. *Pivdennyi arkhiv. Ser.: Istorychni nauky*, Vyp. 28–29, pp. 287–294. [in Ukrainian].
4. Zek, B. (2015). Lutska “Prosvita” v umovakh natsystskoi okupatsii (1941–1944 rr.) [Lutsk “Prosvita” under Nazi occupation (1941–1944)]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Biblioteki – osередky kultury, osvity, nauky: shliakh dovzhynoiu u 75 rokiv : nauk. zb. Lutsk*, Vyp. 54, pp. 24–26. [in Ukrainian].
5. Zuliak, I. (2013). Vzaiemyny “Prosvity” Skhidnoi Halychyny z Volynniu u mizhvoiennyi period [Relations “Prosvita” of Eastern Halychyna in Volyn in the interwar period]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*, Vyp. 1 : u 2 ch, Ch. 1, pp. 30–32. [in Ukrainian].
6. Kalishchuk, O. (2018). Diialnist Tovarystva “Prosvita” na Zakhidnii Volyni (za materialamy mizhvoiennoi presy) [The activities of the Prosvita Society in Western Volyn (based on the materials of the interwar press)]. *Litopys Volyni*, Chys. 19, pp. 39–78. [in Ukrainian].
7. Kramar, Yu. V. (2016). Likvidatsiia tovarystva “Prosvita” na zakhidnovolynskykh zemliakh (1928–1932 rr.): prychny ta naslidky [The Liquidation of “Prosvita” Organization on the Western Volyn Lands in the Years 1928–1932: Causes and Consequences.]. *Naukovyi visnyk SNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, Vyp. 3, pp. 58–63. [in Ukrainian].
8. Kucherepa, M. M. (2016). Stanovlennia ta diialnist prosvitianskykh orhanizatsii na Volyni (1918–1939 rr.) [Formation and Activity of Enlightenment Organizations in Volyn (1918–1939)]. *Naukovyi visnyk SNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, Vyp. 3, pp. 27–35. [in Ukrainian].
9. Kucherepa, M. (2018). Prosvity i Prosvitianski khaty – ukrainski natsionalni osередky Volyni u mizhvoiennyi period [Prosvita and Prosvita huts – Ukrainian national cultural centers of Volyn in the in terwar period]. *Litopys Volyni*, Chys. 19, pp. 96–104. [in Ukrainian].
10. Kucherepa, M., Sushchuk, O. (2015). Kovelska povitova “Prosvita” imeni Lesi Ukrainky ta prosvitianskyi rukh u seli Serakhovychi v mizhvoiennyi period [Kovel district "Enlightenment" named after Lesya Ukrainka and the enlightenment movement in the village of Serakhovichi in the interwar period]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia. Serekhovychi ta Starovyzhivshchyna u svitovii ta ukrainskii istorii: nauk. zb. Lutsk*, Vyp. 53, pp. 84–89. [in Ukrainian].
11. Yarosha, Ya. (ed.) (2022). Osvitni tradytsii ta “Prosvita” na Volyni: do 75-richchia fakultetu istorii, politolohii ta natsionalnoi bezpeky Volynskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky: kolektyvna monohrafiia [Educational traditions and “Prosvita” in Volyn: to the 75th anniversary of the Faculty of History, Political Science and National Security of Lesya Ukrainka Volyn National University]. Odesa : “Helvetyka”, 400 p. [in Ukrainian].
12. Ponedielnyk, L. (2007). Kulturno-osvitnia robota Lutskeho povitovoho tovarystva “Prosvita” v 20–30-kh rr. XX st. [Cultural and educational work of the Lutsk District Society “Prosvita” in the 20–30 of the XX century]. *Mynule i suchasne Volyni ta Polissia: Lutska miska hromada: istoriia, tradytsii, liudy : nauk. zb. Lutsk*, Vyp. 26, pp. 101–103. [in Ukrainian].

13. Poniedielnik, L. A. (1998). Tovarystvo "Prosvita" i volynske teatralne mystetstvo. [Society "Prosvita" and Volyn theater art]. *Mynule i suchasne Volyni: Oleksandr Tsynkalovskyi i kraï : materialy IX naukovoï istoryko-kraieznavchoï konf.* Lutsk, pp. 229–230.
14. Ponomarenko, S. (2000). Z istorii zasnuvannia tovarystva "Prosvita" v Lutsku [From the history of the establishment of the company "Prosvita" in Lutsk]. *Naukovyi visnyk Volynskoho derzhavnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky*, № 3 : Istoriia, pp. 47–50. [in Ukrainian].
15. Baran, V. K. (ed.) (2001). "Prosvita" na Volyni: mynule i suchasne: zbirnyk naukovykh statei, dokumentiv i materialiv ["Prosvita" in Volyn: past and present]. Lutsk : "Vezha", 196 p. [in Ukrainian].
16. Savchuk, B. P. (1996). Volynska "Prosvita" [Volynsk "Prosvita"]. Rivne : "Lista", 154 p. [in Ukrainian].
17. Sladkovska, T. A. (2011). Kulturno-osvitnia diialnist "Prosvity" Volyni (1906–1921 rr.) [Cultural and educational activity "Prosvita" in Volyn (during the years: 1906–1921)]. Extended abstract of candidate's thesis. Pereiaslav-Khmelnytskyi, 21 p. [in Ukrainian].
18. Sladkovska, T. A. (2009). Uchast prosvitnykh orhanizatsii Volyni u kulturno-osvitnii roboti sered natsionalnykh menshyn (kinets XX – 20-ti roky XX stolittia) [Participation of educational organizations in Volyn in cultural and educational work among national minorities (end of the XX – 20 of the XX century)]. *Chasopys ukrainskoi istorii*. Kyiv, Vyp. 14, pp. 22–27. [in Ukrainian].
19. Soroka, Yu. M. (2016). Romanivskyi prosvitianskyi osередok u 1920-kh – pochatku 1930-kh rokiv [Romanov Educational Center in the 1920 – early 1930]. *Naukovyi visnyk SNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, Vyp. 3, pp. 53–58. [in Ukrainian].
20. Strilchuk, L. (2018). Peresliduvannia "Prosvity" polskoïu vladoïu na Volyni u mizhvoïennyi period [Persecution of the "Prosvita" by the Polish authorities in Volyn in the interwar period]. *Litopys Volyni*, Chys. 19, pp. 82–87. [in Ukrainian].
21. Sushchuk, O. P. (2016). Diialnist osередkiv tovarystva "Prosvita" v selakh Hrabove ta Serekhovychi Kovelskoho povitu na Volyni (20–30 rr. XX century) [The Activity of the Cells of the Society "Prosvita" in the Villages Hornbeam and Terehovych Kovel District in Volhynia (20–30 of the XX century)]. *Naukovyi visnyk SNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, Vyp. 3, pp. 120–126. [in Ukrainian].
22. Tychyna, I. (2019). Prychyny peresliduvannia ta likvidatsii volynskykh "Prosvit" polskoïu vladoïu naprykints 20-kh – na pochatku 30-kh rokiv XX stolittia [Prosecution and reasons for the discussion of the volynskaya "Prosvitas" by polish authority at the beginning of the 20 – the beginning of the 30 years of the XX century]. *Kraieznavstvo*, № 4, pp. 43–49. [in Ukrainian].
23. Tychyna, I., Tychyna, I. (2022). Volynski "Prosvity" i rozvytok muzychno-dramatychnoho mystetstva u mizhvoïennyi period [Volyn "Prosvita" and development of music and dramatic art in the interwar period]. *Litopys Volyni*, Chys. 19, pp. 82–87. [in Ukrainian].
24. Trofimuk-Kyrylova, T. M., Chybyrak, S. V. (2016). Do pytannia vynykennia odnogo iz pershykh prosvitianskykh osередkiv na Volyni u mistechku Matseiv (1910–1920-ti rr. XX st.) [To the issue of the emergence of one of the first enlightenment centers in Volyn in the town of Maceiv (1910–1920 of the XX century)]. *Staryi Lutsk*. Lutsk : FOP Sikachova V. A., Vyp. XII, pp. 262–271. [in Ukrainian].
25. Trofimuk-Kyrylova, T. M., Chybyrak, S. V. (2016). Kulturno-mystetska ta prosvitianska diialnist biblioteky-chyitalni v mistechku Matseiv Kovelskoho povitu Volynskoho voïevodstva (1920–1930-kh rr.) [Cultural and Art and Educational Activities of Atheneum in Maciejewe of the Kovel District Volyn Province (1920–1930)]. *Naukovyi visnyk SNU imeni Lesi Ukrainky. Istorychni nauky*, Vyp. 3, pp. 115–120. [in Ukrainian].
26. Trofimuk-Kyrylova, T. (2019). Kulturno-osvitnia diialnist Kovelskoi povitovoi "Prosvity" imeni Lesi Ukrainky u druhiï polovyni 1920-kh rr. (za dïlovodnoïu dokumentatsiïeu iz Derzhavnoho arkhivu Volynskoi oblasti). [Cultural and educational activities of the Kovel regional Lesya Ukrainka "Prosvita" during the second half of the 1920's (according to business documentation from the state archive of Volyn region)]. *Kraieznavstvo*, № 4, pp. 34–42. [in Ukrainian].
27. Filipovych, M. B. (2002). Lutska "Prosvita" (1918–1935 rr.) [Lutsk "Prosvita" (1918–1935)]. Extended abstract of candidate's thesis. Lviv, 23 p. [in Ukrainian].
28. Filipovych, M. B. (2007). Lutska "Prosvita". 1918–1935 rr. : monohrafiia. [Lutsk "Prosvita". 1918–1935]. Lutsk : RVV "Vezha" VDU im. Lesi Ukrainky, 240 p. [in Ukrainian].
29. Strilchuk, L., Yarosh, Ya. (2021). The Societies "Prosvita" of Volhynia Voivodeship in Confrontation with the Polish Authorities (1921–1934). *Skhidnoïevropeyskyi Istorychnyi Visnyk*, Issue 20, pp. 127–135. doi: 10.24919/2519-058X.20.240045. [in English].

Стаття надійшла до редакції 01.02.2023
The article was received 1 February 2023

УРБАНІЗАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У КІНЦІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.

Фицик Лариса Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри всесвітньої історії
та методик навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини
larysa_fytsyk@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5953-2018

Мета. Стаття присвячена аналізу урбанізаційних процесів, які відбувалися на українських землях у складі Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. Особлива увага зосереджена на індустріалізації як головному факторі містоутворення та демографічних змін.

Методи. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, об'єктивності, міждисциплінарності. Використано як загальнонаукові методи (аналізу, синтезу), так і загальноісторичні (історіографічного аналізу, історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-системний). З міждисциплінарних методів знайшли застосування статистичний та математичні (табличний та аналіз рядів динаміки).

Результати. Результати проведеного дослідження дозволили дійти висновку, що урбанізаційні процеси були логічним підсумком соціально-економічного розвитку території Наддніпрянської України у кінці XIX – на початку XX ст., який свідчив про фундаментальні процеси, які відбувалися у соціальній структурі населення. Виявлено, що на їх перебіг у часі і просторі впливали різноманітні економічні, демографічні та соціальні фактори. Акцентована увага на тому, що за темпами їх перебігу Наддніпрянська Україна значно відставала від провідних держав: у той час як країни Західної Європи знаходилися на вторинній та третинній стадії урбанізаційного процесу, вона перебувала лише на первинній. Проаналізовано економічні та соціальні аспекти індустріальної модернізації. Встановлено, що найвищий рівень урбанізації простежувався у південних губерніях, які, окрім того, мали й найвищі показники міграційного потенціалу, необхідного для розвитку урбанізаційних процесів.

Висновки. За підсумками проведеного дослідження можна зробити висновки, що урбанізація на території підросійської України не була рівномірною, мала незакінчений, однобічний характер, що було підсумком її формування як побічного продукту індустріалізації. Встановлено, що ступінь розвитку тенденцій урбанізації був недостатнім, щоб констатувати про серйозні успіхи урбанізаційного процесу. Подальші дослідження історії урбанізаційних процесів на українських землях у складі Російської імперії зазначеного періоду мають величезні перспективи. Це стосується насамперед не лише кількісних, але й насамперед якісних показників урбанізації, зокрема таких як національний склад міських жителів, соціальна мобільність міського населення, урбаністична культура та якість міського середовища.

Ключові слова: підросійська Україна, губернії, міста, міське населення, індустріалізація, міграція, демографічний процес.

URBANIZATION PROCESSES ON UKRAINIAN LANDS AS PART OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURY

Fytsyk Larysa Anatoliivna,
Candidate of Historic Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of World History
and Teaching Methods
Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University
Larysa_fytsyk@ukr.net
orcid.org/0000-0001-5953-2018

Purpose. The article is devoted to the analysis of urbanization processes that took place on Ukrainian lands as part of the Russian Empire at the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries. Particular attention is focused on industrialization as the main factor of city formation and demographic changes.

Methods. The research methodology is based on the principles of historicism, systematicity, scientificity, objectivity and interdisciplinarity. Both general scientific methods (analysis, synthesis) and historical ones (historiographical and comparative historical analysis, historical-genetic, historical-systemic) were used. Among the interdisciplinary methods, statistical and mathematical methods (tabular and time series analysis) have found application.

Results. The results of the study made it possible to conclude that the urbanization processes were a logical outcome of the socio-economic development of the territory of Dnipro Ukraine in the late 19th and early 20th centuries, which testified to the fundamental processes that took place in the social structure of the population. It was revealed that their course in time and space was influenced by various economic, demographic and social factors. Emphasis is placed on the fact that in terms of the pace of urbanization, Dnipro Ukraine lagged far behind the leading states: while the countries of Western Europe were at the secondary and tertiary stages of the urbanization process, it was only at the primary one. Economic and social aspects of industrial modernization were analyzed. The highest level of urbanization was observed in the southern provinces, which, in addition, had the highest indicators of the migration potential necessary for the development of urbanization processes.

Conclusions. On the basis of the study, it can be concluded that urbanization in the territory of Ukraine controlled by Russia was not uniform, had an unfinished, one-sided character, which was the result of its formation as a by-product of industrialization. It was established that the degree of development of urbanization trends was insufficient to state the serious successes of the urbanization process. Further research into the history of urbanization processes on Ukrainian lands within the Russian Empire of the specified period has great prospects. This concerns, first of all, not only quantitative, but also qualitative indicators of urbanization, in particular, such as the ethnic composition of urban residents, social mobility of the urban population, urban culture, and the quality of the urban environment.

Key words: Ukraine controlled by Russia, provinces, cities, urban population, industrialization, migration, demographic process.

1. Вступ

Однією з визначальних показників розвитку України як європейської держави є її достатньо високий рівень урбанізації. Урбанізаційний перехід, який відбувся на українських землях ще за часів Радянської влади, став логічним результатом попередніх етапів урбанізаційного процесу. І хоча з моменту урбанізаційного переходу наша держава зазнала багато кардинальних соціально-економічних та демографічних змін, урбанізація так і залишилася однією із домінант її розвитку.

За таких умов неабиякої актуальності набуває звернення до минулих етапів світового урбанізаційного процесу, під час яких формувалися витоки домінування міського способу життя у сучасній державі, зокрема до специфіки та проявів перебігу його першого етапу на території підросійської України. Без цього аналізу неможливо зрозуміти проблеми та особливості української урбанізації, та дати відповідь на запитання, чи відповідав її рівень динаміці світових урбанізаційних процесів на зламі XIX–XX ст.

Новизна дослідження полягає у систематизованому аналізі категоріального апарату, пов'язаного з поняттям урбанізації, який використовується з метою з'ясування особливостей перебігу урбанізаційних процесів на теренах підросійської України, а також для аналізу їх динаміки та потенціалу. Запропоноване уточнене визначення категорії «урбанізаційний процес». Показано динаміку урбанізації в Україні у порівнянні з аналогічними процесами, які відбувалися у західноєвропейських країнах. З'ясовано об'єктивні фактори, які впливали на рівень урбанізації та урбанізаційного процесу загалом. Акцентовано увагу на кількісних та якісних складниках урбанізаційного процесу у його українському варіанті.

Мета наукового дослідження полягає в аналізі особливостей та факторів процесу урбанізації на українських землях у складі Російської імперії

у кінці XIX – на початку XX ст. та його динаміки у контексті світового урбанізаційного процесу.

Методи дослідження. Методологія дослідження спирається на принципи історизму, системності, науковості, міждисциплінарності. Використано загальноісторичні методи (історіографічного аналізу, історико-генетичний, порівняльно-історичний) та міждисциплінарні: статистичний, математичні (табличний, аналіз рядів динаміки).

2. Урбанізаційний процес як демографічна категорія

До ключових суспільно-політичних змін, які відбувалися у Російській імперії на зламі XIX–XX ст., безумовно, можна віднести і демографічні трансформації. Урбанізаційні процеси як наслідок модернізаційних перетворень у Російській імперії останньої третини XIX століття, призвели до початку переходу її соціуму від сільського до міського співтовариства, зростання чисельності міст.

Урбанізація – універсальна категорія, яка застосовується для визначення утворення, розвитку і функціонування міст, їх розповсюдження в історичному часі і просторі, а стосовно до останніх двох-трьох століть – все частіше для характеристики зростання ролі міст у суспільстві. Саме поняття урбанізації останнім часом помітно трансформувалося: воно пов'язується не тільки, і не стільки зі зростанням розмірів, чисельності міст, збільшенням кількості зосередженого у них населення, стільки із формуванням та поширенням міського способу життя.

Найбільш точним, на нашу думку, є визначення урбанізації як «історичного процесу підвищення ролі міст у розвитку суспільства, що охоплює зміни у розміщенні продуктивних сил, насамперед у розселенні населення, його соціально-професійній, демографічній структурі, способі життя та культурі» (Трешников, 1988: 317). Відтак

вивчення її особливостей неможливе без аналізу категорії «урбанізаційного процесу», яка є значно ширшою за поняття урбанізації.

«Урбанізаційний процес слід розуміти як прояв певного, історично обмеженого етапу територіальної організації суспільства, основними ознаками якого виступають: переважання доцентрової тенденції у розміщенні виробництва і розселення людей, що призводить до концентрації економічного і соціального життя у великих містах – агломераціях...» (Тихеева, 2003: 44).

Російський історик О. Сенявський, відомий фахівець із соціальної історії та історичної урбаністики, ґрунтовно дослідивши процеси урбанізації у Росії та її ролі в історичному процесі, дав власне визначення урбанізаційного процесу як певного «...динамізму та історичної спадковості міського освоєння простору в межах одного соціуму або території протягом тривалого часу» (Сенявський, 2019: 135).

Спираючись на дослідження демографів та істориків-урбаністів, можна дати більш точне визначення поняття урбанізаційного процесу як складової частини історичного процесу та сукупності множинних складних і різнопланових процесів, які супроводжуються підвищенням ролі міст на регіональному, національному та глобальному рівні.

Як відомо, світовий урбанізаційний процес проходив у 3 етапи: перший охоплював останню третину XVIII – кінець XIX ст., другий – першу половину XX ст., а третій – другу половину XX – початок XXI століття (Олійник, Степаненко, 2000: 187–188). Стосовно урбанізації в Росії відомий дослідник соціальної історії Б. Мионов виділяє такі стадії урбанізаційного процесу:

1) до XVII ст. – коли ще не спостерігалася принципова різниця між міськими та сільськими населеними пунктами;

2) XVII – середина XIX ст. – початковий етап урбанізації, за якого поглиблювалися відмінності між містом та селом та створювалися передумови для трансформації міського середовища;

3) друга половина XIX – початок XX ст. – «стадія інтеграції», за якої урбанізація безпосередньо почала впливати на сільську місцевість, транслюючи міські стандарти та норми життя (Город, 2001: 111). Другу та третю стадію урбанізаційного процесу російський історик відносить уже безпосередньо до урбанізації.

Складовою та підсумком урбанізаційного процесу є поняття «урбанізаційного переходу». За влучним визначенням О. Сенявського, урбанізаційний перехід – це свого роду історичний транзит від переважно аграрного і сільського суспільства до індустріально-міського (Сенявський, 2003: 136). Його вирішальна фаза на теренах України відбулася у 60–70-х рр. XX століття.

Однак безпосереднім поштовхом, що спричинив справжній бум у містобудуванні та прискоренні темпів урбанізації в Україні, стала друга науково-технічна революція в Російській імперії, яка розпочалася на зламі XIX–XX століть саме на теренах українських губерній.

3. Динаміка процесів урбанізації в українських губерніях

Процеси урбанізації на території підросійської України були безпосереднім проявом західноєвропейських тенденцій урбанізаційного процесу, хоча й мали певні особливості. Розпочалися вони, як і в країнах Західної Європи, у XIX ст. та значно прискорилися саме після скасування кріпосного права у 1861 р. та завершення промислового перевороту. Однак у післяреформену добу міські жителі складали ще незначну частку всього населення Російської імперії і до початку XX ст. країна значно відставала від провідних країн світу за всіма основними показниками урбанізації. Так, її коефіцієнт у більшості російських губерній за даними Всеросійського перепису 1897 р. становив лише 12,9%, а у передвоєнному 1913 р. – 15,27% (Рашин, 1956: 99). Це були мізерні показники порівняно із західно-європейськими.

За результатами Першого Всеросійського перепису населення 1897 р., коефіцієнти урбанізації були низькими і в українських губерніях. Щодо рівня урбанізації на регіональному рівні, дослідниця Т. Водотика називає такі узагальнені показники: Правобережжя – 9,56%, Лівобережжя – 11,18%, Південь – 17,76%. (Водотика, 2013: 128).

Найвища питома вага міського населення була у Херсонській, Харківській, Київській та Катеринославській губерніях, що пояснювалося їх достатньо високим рівнем соціально-економічного розвитку у пореформений період. Однак варто зазначити, що навіть найвищі показники частки міських жителів у загальній чисельності населення на теренах підросійській України у зазначений період свідчать про початковий етап процесу урбанізації, так звану її первинну фазу, для якої характерна частка урбанізації населення до 25%.

Незважаючи на те, що процеси урбанізації на українських землях проходили більш динамічно за середньостатистичні показники по імперії (у 1897 р. міськими жителями були 16% населення (Портнова, 2012), вони аж ніяк не кореспондувалися із рівнем урбанізації у Європі (у Великобританії, для порівняння, міське населення в останній третині XIX ст. складало 75%, у Франції – 37,4%, в Німеччині – 48,5%) (Вебер, 1903: 47, 65, 79).

Для розуміння суті та особливостей перебігу урбанізаційних процесів найважливішим є аналіз динаміки зростання кількості міст та чисельності їх мешканців. Показник чисельності міського населення у Росії мав тенденцію до зростання, проте

був ще недостатньо високим. Так, якщо у 60-ті рр. XIX ст. лише 4 міста Росії мали чисельність жителів вище 100 тис. осіб (Санкт-Петербург, Москва, Варшава і Одеса), то у 1897 р. таких міст було вже 19 (Первая. Население, 1897: 10:36). а до 1913 р., – за підрахунками А. Рашина, – їх чисельність досягла вже близько 30 (Рашин, 1956: 99).

Більш наочно динаміку зростання чисельності населення у найбільших містах імперії після-реформеного періоду можна побачити за даними енциклопедії Ф.А. Брокгауза та І.А. Єфрона (Брокгауз, Ефрон, 1991: 81–83), які базуються на результатах Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. Так, у переліку 14 найбільших міст Російської імперії чільне місце посідають українські міста Одеса, Київ і Харків, які потрапили в десятку найбільших міст. Позитивною була і динаміка урбанізаційних процесів: чисельність жителів Одеси з дореформеного 1960 р. до 1897 р. зросла у 3,4 рази, Харкова – у 3,5 рази, Києва – у 3,6 рази, а Катеринослава – у 6 разів!

За темпами зростання населення Катеринослава займав друге місце в Російській імперії після польського Лодзя, у якому чисельність жителів у зазначений період зросла майже вдесятеро. У загальноросійському переліку місто за чисельністю населення у 1897 р. посіло 14 місце, а в Україні займало четверте – після Одеси, Києва та Харкова. На початку XX століття чисельність жителів Катеринослава продовжувала демонструвати позитивну динаміку – на 1910 р. вона складала вже 195777 осіб, у 1917 – 216810. За даними В. Лазебника, у 1912 р. місто вже входило до числа 33 міст Російської імперії, населення яких нараховувало більше 100 тис. жителів (Лазебник, 2001: 8). За даними Я. Верменич, до лютого 1917 р. населення Харкова подвоїлося та досягло показника 372 тис. осіб (Верменич, 2011: 195).

Загалом, можна констатувати, що в українських губерніях урбанізаційні процеси проходили достатньо жваво та демонстрували потенційні можливості для подальшого перебігу.

4. Індустріалізація як головний фактор містоутворення та демографічних змін

Важливим фактором, який сприяв посиленню урбанізації на українських землях під егідою Російської імперії, було створення нових підприємств та індустріалізація. На нашу думку, початкова стадія урбанізаційного переходу в Росії розпочалася у дореволюційний період та була безпосередньо пов'язана саме з її успіхами. Економічні аспекти індустріалізації, які проявилися у зміні структури господарства на зламі XIX ст, визначали і своєрідність урбанізаційних процесів, які розпочалися в імперії саме з території України.

Особливістю індустріалізації в Україні був її запізнений початок, переважаючий розвиток галузей важкої промисловості та високий рівень

концентрації виробництва та робочої сили. Найбільшого рівня концентрація виробництва досягла у таких промислових центрах України, як Луганськ, Харків, Миколаїв, Юзівка, Одеса, Катеринослав (Романюк, 2008: 204).

Щодо губернських міст, то прискорені темпи зростання населення, насамперед завдяки розвитку металургійної промисловості, на початку 80-х рр. демонстрував Катеринослав, який зі своїми околицями набув статус державного значення. Перетворення цього колись провінційного містечка у потужний промисловий осередок та центр зосередження всієї гірничодобувної промисловості Півдня України було пов'язане з розробкою покладів руди Криворізького басейну та вугільних шахт Донбасу. Динаміка його розвитку була типовою для міст з переважаючим значенням промисловості у структурі господарства – її визначальними факторами стали міграція населення з сільських населених пунктів та розвиток великих промислових підприємств. Про темпи розвитку промисловості у місті свідчать такі показники: у 1880 р. тут нараховувалося 49 фабрик і заводів з обсягом виробництва у 1,5 млн. крб. та чисельністю робітників у кількості 572 осіб; у 1903 р. їх чисельність зросла до 10649 осіб, а сумарний обсяг виробництва складав 21,5 млн. крб. (Портнова, 2012).

Важка промисловість стала визначальним фактором урбанізації на теренах Наддніпрянської України, і саме завдяки їй виникали та бурхливо розвивалися молоді міста. Зазначимо, що процеси зростання чисельності населення та індустріалізація були взаємозпов'язаними: індустріалізація спонукала до припливу сільського населення до міст, а наявність вільної робочої сили, натомість, створювала сприятливі умови для розвитку підприємств. Загалом, процеси урбанізації стали побічним продуктом індустріалізації.

Зазначимо, що на теренах українських губерній, де, власне, і розпочався промисловий переворот в Росії, процеси індустріалізації проходили досить динамічно та мали визначальний вплив на урбанізацію, у той час як на імперському рівні її вплив у цілому був незначним. Серед основних аргументів на користь цієї тези дослідники називають виникнення та активне зростання індустріальних міських поселень навколо великих промислових підприємств (Єнакієво, Краматорськ, Дружківка, Алчевськ, Лисичанськ та ін), які в подальшому визначали соціально-економічний розвиток не лише Донбасу, але й Російської імперії загалом (Вологодцев, 1930: 114; Довжук, 2009: 355). Слід підкреслити, що саме завдяки індустріалізації було створене економічне підґрунтя для їх подальшого перетворення у міста.

Найбільш динамічно процеси урбанізації проходили у південних губерніях. Згідно

з підрахунками В. Константінової, найбільша концентрація промислових підприємств не лише на українських теренах, але й у імперії загалом спостерігалася у містах Південної України. (Константінова, 2010: 253). І. Довжук, зокрема, зазначає, що на зламі століть Донецький басейн характеризувався більш високим порівняно із загальноімперським рівнем концентрації виробництва, що безпосередньо впливало на рівень урбанізації (Довжук, 2009: 358).

Саме індустріалізація давала імпульс для міцного урбанізаційного зростання як на Катеринославщині, так і в інших губерніях України. У цьому контексті важливою є теза дослідниці П. Герлігі, що «...в Україні, як і в усьому світі, індустріалізація зробила величезний внесок у виникнення «перших, справді великих, справді модерних міст» (Herlihy, 1881: 153).

Разом із тим категорії «зростання міського населення» та «урбанізація» у демографії не є тотожними. Урбанізаційні процеси характеризуються не лише зростанням міст та збільшенням чисельності зосереджених у них жителів, але й, насамперед, формуванням та поширенням міського способу життя, змінами демографічної та соціально-професійної структури населення. У цьому контексті урбанізація виступає своєрідним інтегратором різноманітних впливів усіх цих змін, формуючи, у кінцевому результаті, нову людину, її спосіб життя, світогляд, характерний саме для представника міського соціуму. Погоджуємося з думкою Т. Портнової, що «ступінь урбанізації суспільства характеризує його якісний стан і становить «людський чинник модернізації» (Портнова, 2012). З огляду на цей незаперечний факт багатьом українським містам слід було ґрунтовно підготуватися до створення нового соціокультурного середовища, урізноманітнити та розширити його, розвинути ринкову інфраструктуру, поліпшити якість міського простору, рівень життя своїх мешканців.

Економічні аспекти індустріальної модернізації та процеси урбанізації стали важливим джерелом демографічних змін, які, у свою чергу, значно прискорювалися міграційними процесами. Безумовним лідером міграційного резерву стали українські губернії Півдня. Саме за рахунок міграцій останньої третини XIX ст., за результатами перепису 1897 р. корінні жителі становили 64% наявного населення міст Таврійської губернії (Первая. Таврическая, 1904: 42–43), 53% – Херсонської (Первая. Херсонская: 36–38), та 48%

Катеринославської губернії (Первая. Катеринославская: 38–39). Вказані статистичні дані свідчать про те, що південноукраїнські губернії потенційно мали досить високий рівень міграції, що є необхідним якісним показником для розвитку урбанізаційних процесів. Населення інших губерній Наддніпрянської України відзначалося значно нижчою мобільністю,

Окрім економіко-демографічної складової, урбанізація складалася також із соціальної складової, пов'язаної з соціокультурними змінами та поширенням міського способу життя. Вона характеризувалася формуванням нової системи соціокультурних відносин, які відрізнялися від традиційних. Однак зміни у соціальній сфері тогочасного українського міста проходили повільно та мали неоднозначний характер. Притік у міста величезного потоку населення із сільської місцевості викликав формування значного прошарку маргінального населення, яке впливало на загальну якість демографічного потенціалу.

5. Висновки

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що урбанізаційні процеси були логічним підсумком соціально-економічного розвитку території Наддніпрянської України на зламі XIX–XX ст., який свідчив про фундаменальні процеси, які відбувалися у соціальній структурі населення. За темпами їх перебігу Наддніпрянська Україна значно відставала від провідних держав: у той час як країни Західної Європи знаходилися на вторинній та третинній стадії урбанізаційного процесу, вона перебувала лише на первинній.

Урбанізація на території підросійської України не була рівномірною, мала незакінчений, однобічний характер, що було підсумком її формування як побічного продукту індустріалізації. Найвищий рівень урбанізації простежувався у південних губерніях, які, окрім того, мали й найвищі показники міграційного потенціалу, необхідного для розвитку урбанізаційних процесів. Загалом, ступінь розвитку тенденцій урбанізації був недостатнім, щоб констатувати серйозні успіхи урбанізаційного процесу.

Подальші дослідження історії урбанізаційних процесів на українських землях у складі Російської імперії зазначеного періоду мають величезні перспективи. Це стосується насамперед не лише кількісних, але й якісних показників урбанізації, зокрема таких як національний склад, соціальна мобільність міського населення, урбаністична культура та якість міського середовища.

Література:

1. Herlihy P. Ukrainian Cities in the Nineteenth Century. *Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Rudnytsky Ivan L. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 1881. 300 p.
2. Брокгауз Ф.А. Ефрон И.А. Россия: Энциклопедический словарь. Ленинград: Лениздат, 1991. 933 с.

3. Вебер А.Ф. Рост городов в 19-м столетии / Пер. с англ. А. Н. Котельникова. Санкт-Петербург : Издание Е. Д. Кусковой, 1903. 464 с.
4. Верменич Я.В. Исторична урбаністика в Україні: теорія містознавства і методика літочислення. Київ : Інститут історії України НАН України, 2011. 306 с.
5. Вологодцев И.К. Особенности развития городов Украины. Харьков, 1930.
6. Водотика Т.С. Міграційні й модернізаційні процеси в містах Наддніпрянської України за даними Першого загального перепису Російської імперії 1897 р. *Український історичний журнал*. 2013. № 5. С. 124–142.
7. Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / под ред. А.Ф. Трешникова. Москва : Советская энциклопедия, 1988. 432 с.
8. Город и деревня в Европейской России. Сто лет перемен. Памяти Вениамина Петровича Семенова-Тян-Шанского. Монографический сборник / под ред. Т. Нефедова, П. Полян. Москва : ОГИ, 2001. 558 с.
9. Довжук І.В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) : монографія. Луганськ : вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. 364 с.
10. Константінова В.М. Урбанізація: південноукраїнський вимір (1861–1904 роки). Запоріжжя : АА Тан-дем, 2010. 596 с.
11. Лазебник В. Население города Катеринослава (1776–1917 гг.). *Грані*. 2001. № 2. С. 8–9.
12. Олійник Я.Б. Степаненко А.В. Вступ до соціальної географії. Київ : Знання, 2000. 204 с.
13. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел, 1897, Вып. 2: Население городов, 42 с.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 13. Екатеринославская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. Санкт-Петербург, 1904. 233 с.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 41. Таврическая губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел. Санкт-Петербург, 1904. 341 с.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 47. Херсонская губерния / под ред. Н.А. Тройницкого. Санкт-Петербург : Изд. Центр. Стат. комитета М-ва вн. дел., 1904. 319 с.
17. Портнова Т. Еволюція міського середовища Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovyshcha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st> (дата звернення: 20. 02. 2012).
18. Портнова Т. Українські міста Російської імперії середини XIX – початку XX століть в світлі модернізаційної теорії. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (дата звернення: 30. 03. 2012).
19. Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913). Статистические очерки. Москва : Госиздат, 1956. 352 с.
20. Романюк Н.Й. Основні тенденції розвитку підприємництва у промисловості України (друга половина XIX – початок XX століття). *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2008. № 11(129). С. 200–207.
21. Сеньевский А.С. Экономические основы российского урбанизационного процесса: теоретический анализ (структурные и институциональные аспекты). *ВТЭ*. 2019. № 1. С. 133–146.
22. Сеньевский А.С. Урбанизация в России в XX веке: роль в историческом процессе. Москва : Наука, 2003. 258 с.
23. Сеньевский А.С. Урбанизационный переход России в XX веке как составляющая модернизационного процесса: условия, реализация, результаты. *Россия на рубеже XXI века: Оглядываясь на век минувший*. Москва : Наука, 2000. С. 216–237.
24. Тыхеева Ю.Ц. Человек в городском пространстве (Философско-антропологические основания урбано-логии) : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.13. Санкт-Петербург, 2003. 335 с.

References:

1. Herlihy P. (1881). *Ukrainian Cities in the Nineteenth Century. Rethinking Ukrainian History* / Ed. by Rudnytsky Ivan L. Edmonton: The Canadian Institute of Ukrainian Studies. The University of Alberta, 300 p. [in English]
2. Brokhauz F. A. Efron Y. A. (1991). *Rossyia: Entsiklopedicheskyi slovar*. [Russia: Encyclopedic Dictionary]. Leningrad: Lenyzzdat. 933 p. [in Russian]
3. Veber A. F. *Rost horodov v 19-m stoletyy*. (1903). [Urban growth in the 19th century]. Per. s anhl. A. N. Kotelnikova. Sankt-Peterburh: Yzdanye E. D. Kuskovoi. 464 p. [in Russian]

4. Vermenych Ya. V. (2011). Istorychna urbanistyka v Ukraini: teoriia mistoznavstva i metodyka litochyslennia. [Historical urbanism in Ukraine: the theory of urban studies and the method of chronology]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 306 p. [in Ukrainian]
5. Volohodtsev Y. K. (1930). Osobennosti razvitiia horodov Ukrainy [Features of the development of Ukrainian cities]. Kharkov. [in Russian]
6. Vodotyka T. S. (2013). Mihratsiini y modernizatsiini protsesy v mistakh Naddnyprianskoi Ukrainy za danymy Pershoho zahalnoho perepysu Rosiiskoi imperii 1897 h. [Migration and modernization processes in the cities of Trans-Dnieper Ukraine according to the data of the First General Census of the Russian Empire in 1897]. Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. №5. pp. 124–142. [in Ukrainian]
7. Heohrafycheskyi entsyklopedycheskyi slovar. Poniatiia y termyny [Geographic encyclopedic dictionary. Concepts and terms] /pod red. A. F.Treshnykova. Moskva: Sovetskaia entsyklopedyia, 1988. 432 p. [in Russian]
8. Horod y derevnia v Evropeiskoi Rossyy. Sto let peremen. (2001). Pamiaty Veniamana Petrovycha Semenova-Tian-Shanskoho. [City and village in European Russia. One hundred years of change. In memory of Veniamin Petrovich Semenov-Tyan-Shansky] / Monohrafycheskyi sbornyk /pod red. T. Nefedova, P. Polian. Moskva: OBY, 2001. 558 p. [in Russian]
9. Dovzhuk I. V. (2009). Industrialnyi Donbas v istorii rozvytku ekonomiky Naddnyprianskoi Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): monohrafiia. [Industrial Donbas in the history of the development of the economy of Dnieper Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): monograph]. Luhansk: vyd-vo SNU im. V. Dalia, 364 p. [in Ukrainian]
10. Konstantinova V. M. (2010). Urbanizatsiia: pivdennoukrainskyi vymir (1861–1904 roky). [Urbanization: South Ukrainian dimension (1861-1904)]. Zaporizhzhia: AA Tandem, 596 p. [in Ukrainian]
11. Lazebnyk V. (2001). Naselenye horoda Katerynoslava (1776-1917 hh.). Hrany. №2, pp. 8–9. [in Russian]
12. Oliinyk Ya. B. Stepanenko A. V. (2000). Vstup do sotsialnoi heohrafii. [Introduction to social geography]. Kyiv: Znannia, 204 p. [in Ukrainian]
13. Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rosyiskoi ympery 1897 hoda. (1897) [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komiteta M-va vn. del, Vyp. 2: Naselenye horodov, 42 p. [in Russian]
14. Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rosyiskoi ympery 1897 h. (1904). T.13. Ekaterinoslavskaia huberniia. [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. T.13. Yekaterinoslav Governorate] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komiteta M-va vn. del. SPb, 233 p. [in Russian]
15. Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rosyiskoi ympery 1897 h. (1904). T. 41. Tavrycheskaia huberniia [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. T. 41. Tauride province] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komiteta M-va vn. del. SPb, 341 p. [in Russian]
16. Pervaia vseobshchaia perepys naseleniia Rosyiskoi ympery 1897 h. (1904) T. 47. Khersonskaia huberniia. [The first general census of the population of the Russian Empire in 1897. T. 47. Kherson province] / pod red. N. A. Troinytskoho. Sankt-Peterburh: Yzd. Tsentr. Stat. komiteta M-va vn. del. SPb, 319 p. [in Russian]
17. Portnova T. (2020). Evoliutsiia miskoho seredovyscha Katerynoslava kintsia XIX pochatku XX st. [The evolution of the urban environment of Katerynoslav at the end of the 19th and the beginning of the 20th century]. URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/144-tetiana-portnova-evolyutsiya-miskoho-seredovyscha-katerynoslava-kintsya-khikh-pochatku-khkh-st> (data zvernennia: 20.02.2012). [in Ukrainian]
18. Portnova T. (2012) Ukrainski mista Rosiiskoi imperii seredyny KhIKh – pochatku XX stolit v svitli modernizatsatsiinoi teori. [Ukrainian cities of the Russian Empire in the middle of the 19 th and early 20 th centuries in the light of modernization theory].URL: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/doslidzhennya/242-tetiana-portnova-ukrainski-mista-rosiiskoi-imperii-seredyny-khikh-pochatku-khkh-stolit-v-svitli-modernizatsiinoi-teorii> (data zvernennia: 30.03.2012). [in Ukrainian]
19. Rashyn A. H. (1956). Naselenye Rossyy za 100 let (1811–1913). [Population of Russia for 100 years] (1811–1913). Statystycheskye ocherky. Moskva: Hosyzdat, 352 p. [in Russian]
20. Romaniuk N. Y. (2008). Osnovni tendentsii rozvytku pldpriemnytstva u promyslovosti Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX stolittia. [The main trends in the development of entrepreneurship in the industry of Ukraine (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)]. Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnoho universytetu imeni Volodymyra Dalia. 2008. № 11 (129). pp. 200–207. [in Ukrainian]. [in Russian]
21. Seniavskyi A. S. (2019). Ekonomycheskye osnovy rosyiskoho urbanyzatsyonnoho protsessa: teoretycheskyi analiz (strukturnye y ynstytutsionalnye aspekty. [Economic foundations of the Russian urbanization process: theoretical analysis (structural and institutional aspects)]. VTE. № 1. pp. 133–146. [in Russian]

22. Seniavskiy A. S. (2003). Urbanyzatsiya v Rossyy v XX veke: rol v ystorycheskom protsesse. [Urbanization in Russia in the 20th century: role in the historical process]. Moskva: Nauka, 258 p. [in Russian]
23. Seniavskiy A. S. (2000). Urbanyzatsyonnyi perekhod Rossyy v XX veke kak sostavlyaiushchaia modernyzatsyonnoho protsessa: uslovyia, realizatsiya, rezultaty. [Urbanization transition in Russia in the 20th century as a component of the modernization process: conditions, implementation, results]. Rossyia na rubezhe XIX – XX veka: Ohliadyvaia na vek mynuvshyi. Moskva: Nauka, pp. 216–237. [in Russian]
24. Tykheeva Yu. Ts. (2003). Chelovek v horodskom prostranstve (Fylosofsko-antropolohycheskiye osnovaniia urbanolohyy). [Man in urban space (Philosophical and anthropological foundations of urbanology): dys. ... d-ra fylos. nauk: 09.00.13. Sankt-Peterburh, 335 p. [in Russian]

Стаття надійшла до редакції 05.01.2023
The article was received 5 January 2023

ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕСЕЛЕННЯ ШВЕДІВ З ЕСТОНІЇ ДО ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ У 1781–1783 РОКАХ

Чирук Святослав Володимирович,
кандидат історичних наук,
заступник директора з наукової роботи
Комунального підприємства «Музей історії Дніпра»
Дніпровської міської ради
sczyruk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7008-4110

Метою статті є дослідження процесу переселення шведських селян з Естонії до Південної України та заснування шведської колонії в українських степах. Дане питання недостатньо добре досліджене в історіографії. Події до та після переселення були розкриті достатньо добре, але те, що відбувалося під час переселення та у перші місяці після нього, було практично невідомим. Водночас джерельна база дозволяє достатньо глибоко висвітлити події даного періоду. Так, надзвичайно інформативним джерелом щодо переселення шведів до Південної України є бухгалтерська книга капітана Єгора Макаретова, який очолював конвой із переселенцями. Тривалий час дослідники не звертали на нього увагу через поганий стан мікрофільму. Важливі відомості надають списки переселенців та колоністів.

Методи. У дослідженні використовувався метод контамінації інформації різних списків, а також звірка між собою інформації з різних джерел. Це дало змогу виявити зміни у складі окремих господарств під час переселення та визначити осіб, які померли у певні часові інтервали. Критика джерел та метод повільного читання допомогли уникнути деяких помилкових суджень.

Результати. В ході дослідження було встановлено, що найбільш вірогідною оцінкою кількості переселенців є 967 осіб. Шлях з Естонії на місце поселення не міг проходити через Москву, а пролягав через Білорусь, Чернігівщину і далі – східною Україною до міста Новий Кодак (суч. м. Дніпро), де відбулась переправа на правий берег. Значна частина шведських переселенців померла взимку 1781–1782 років у містечку Решетилівка (Полтавська обл.).

Висновки. Автор дійшов висновку, що окремі аспекти переселення шведів на південь України включають елементи історіографічного міфу. Серед них: кількість переселенців, шлях, який вони подолали, умови переселення та причини зменшення кількості емігрантів. Всупереч окремим історіографічним згадкам джерела вказують на те, що росіяни намагалися забезпечити шведів нормальним харчуванням та лікуванням у дорозі, але тогочасний рівень медичних знань не дозволяв ефективно стримувати смертність. Разом із тим влада не встигла вчасно забезпечити колоністів житлом, а частина виготовлених будинків залишалась недоробленою навіть через рік після заснування колонії.

Ключові слова: острів Дагьо, Старошведська колонія, Решетилівка, епідемія, населення, смертність, харчове забезпечення, Південна Україна, колонізація.

FEATURES OF SWEDISH MIGRATION FROM ESTONIA TO SOUTHERN UKRAINE IN 1781–1783 YEARS

Chyruk Sviatoslav Volodymyrovych,
Candidate of Historical Sciences,
Deputy Director for Research
Municipal enterprise “Museum of Dnipro City History”
Dnipro City Council,
sczyruk@gmail.com
orcid.org/0000-0002-7008-4110

Purpose. The purpose of the article is to research the migration process of Swedish peasants from Estonia to Southern Ukraine and creation of Swedish colony in Ukrainian steppe. This question is not researched quite enough in historiography. Events before and after resettlement are illuminated rather good, but what was happening during migration and few months after it was unknown. Nevertheless, historical sources enables to research events during this period sufficiently deep. For instance, captain’s Egor Makaretov logbook in very informative source about Swedish resettlement to Southern Ukraine. He was a head of soldier’s convoy of these migrants group from Estonia to the place of the settlement. For a long time researches did not put it into account through bad quality of microfilm copy of the document. Lists of migrants and colonists also gives important information.

Methods. Method of contamination information from different lists was used in the research. Comparing information from different sources was also helpful. It gives an opportunity to detect changes at the composition of the households and to identify persons have died during some time intervals. Criticism of the sources and the method of slow reading helped to avoid some erroneous judgments.

Results. The research established that the mostly probable estimate of Swedish migrant's group population size is 967 persons. The way from Estonia to Ukraine could not lay through Moscow. It was passed through Belorussia, Chernigiv region and then – though Eastern Ukraine to the city Novyi Kodak (modern Dnipro city), where migrants crossed river Dnipro. The large part of the Swedish migrants have died in winter 1781-1782 years at the Reshetylivka city (Poltava region).

Conclusions. Author makes the conclusion that some aspects of Swedish resettlement to the South of Ukraine include elements of historiographical myths. Among these cases are: number of migrants, the way Swedish colonist's passed during their trip, resettlement conditions and reasons of migrant group population size decrease. Contrary to some historiographical references, the sources demonstrate that Russians tried to provide good feed and treatment for Swedish colonists during their trip, but the level of medicine knowledge do not allow them to curb the mortality effectively. Simultaneously authority did not manage to provide the colonists with housing in time. Some of created houses were incomplete even after a year after resettling and colony's creation.

Key words: Dagö Island, Gammalsvenskby colony, Reshetylivka, epidemic, population, mortality, food supply, Southern Ukraine, colonization.

Вступ. У 1781 р. російською владою було прийнято рішення про переселення до Південної України значної кількості естонських селян шведського походження, що мешкали на о. Дагьо (суч. о. Хійумаа) у Балтійському морі. Проте документи за більш пізній час засвідчували значно меншу кількість поселенців у кінцевому пункті призначення, аніж мала вирушити з Естонії до України (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 308; ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 1; ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 193). Причини зникнення населення тривалий час лишалися невідомими. Багато в чому це було наслідком відсутності знань про хід переселення і його деталі. Цей процес, переважно, розглядався як кібернетична «чорна скринька» із входом (виїздом із Естонії) та виходом (прибуттям на місце поселення), тоді як те, що відбувалося всередині (під час переїзду), залишалося загадкою.

Різними аспектами переселення шведів із Естонії до України займалися Г. Писаревський, О. Лойт, Й. Хідман, Я. Утас, Ю. Г. Маліцька, С. Й. Бобилева, С. В. Чирук. Частково торкалися цього питання А. Карлгрен, Г. Фішер.

Між дослідниками існували суттєві розбіжності щодо визначення кількості населення, шляху проходження переселенців, часу початку епідемії, забезпеченню переселенців ліками та харчами. Низка питань залишалася нез'ясованою (кількість та імена померлих у Решетилівці, характер епідемічної кривої).

Метою статті є дослідження процесу переселення шведських селян з Естонії до Південної України та заснування шведської колонії в українських степах. Дослідження передбачає перевірку гіпотез, запропонованих в історіографії щодо проблемних питань. Серед дослідницьких завдань можна назвати: перевірку різних версій щодо кількості переселенців, шляху, який вони подолали, слідуючи до місця поселення, причин зникнення значної кількості колоністів, а також – умов, в яких утримували переселенців.

Методологія дослідження спирається на контамінацію інформації різних списків (персоналізовані статистичні джерела), а також звірку між собою інформації інших наявних відомостей. Застосовувалась зовнішня та внутрішня критика джерел та метод повільного читання.

Основу джерельної бази дослідження становлять документи 134 фонду Державного архіву Дніпропетровської області, які доповнюються матеріалами інших архівних установ. Серед найважливіших джерел слід назвати такі, як: так званий «Список Синельникова» (назва утверджена в історіографії) – перепис мешканців острову Дагьо, що мали переселитися до Південної України, укладений в 1781 р. в Естляндії під наглядом бригадира Івана Максимовича Синельникова (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 1), бухгалтерська книга експедиції (Тетрадь на записку в расход употребляемых на содержание шведских крестьян денег), яка раніше не залучалася для аналізу проблеми (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4). Значний інформаційний потенціал також має опублікована у Швеції перша метрична книга Старошведської колонії, у якій зазначені померлі колоністи на місці поселення (Loit, Tiberg, 1958: 149–159) та перший ревізійний список 1795 року (Loit, Tiberg, 1958: 192–236).

Кількість населення

Питання загальної кількості переселенців є одним із ключових для аналізу міграції шведських селян з Естонії до України в 1781–1782 роках, оскільки переселення пройшло зі значними людськими втратами, оцінити які можна лише знаючи кількість переселенців. Першим, хто спробував визначити кількість шведських мігрантів до Південної України, був Самуїл Християнович Контеніус, який у 1800 році у доповіді Сенату про стан іноземних колоній, зазначав, що спочатку населення Старошведського «за показаннями Новоросійської Казеної палати складалося з 904 душ обох статей» і що «з такої великої кількості

залишилися нині в колонії тільки 74 чоловічої і стільки ж жіночої статі душ, які складають 22 родини» (ПСЗРИ, т. 26: 118–119). Ці ж цифри згодом вказували й історики А. Скальковський (Скальковский, 1850: 264) та А. Клаус (Клаус, 1869: 348), які, по-суті, переповідали у цьому аспекті С. Х. Контеніуса. З наведеної цитати зрозуміло, що С. Х. Контеніус послуговувався інформацією Казеної палати, яка, в свою чергу, отримувала її з матеріалів ревізій. Перша ревізія у Старошведському відбулась в 1795 р. і мала містити дані й попереднього періоду, у даному разі – 1782 р. Проблема полягала в тому, що список 1795 р. містив невірні відомості щодо 1782 р. При співставленні списку померлих з метричної книги за 1782–1783 роки, який укладався одразу після смерті цих осіб, з ревізійним списком, можна побачити, що в ревізії багато померлих осіб були записані живими. Список укладав місцевий мешканець – Генріх Петерсон, який, на думку шведського дослідника Йоргена Хідмана (Hedman, 2019), просто вигадав дати смерті більшості осіб, щоби легше й швидше укласти документ. Таким чином, дані Казеної палати щодо кількості колоністів аж ніяк не можуть бути правдивими, і ця помилка повторювалась в історіографії.

Значну увагу кількості мігрантів з Дагьо до Старошведського приділив шведський історик Олександр Лойт. Він вказував на суперечливість даних джерел щодо вихідної кількості населення та віддавав перевагу свідченням пастора з острова Вормсі (сусіднього з о. Дагьо), який зазначав, що острів полишило близько 1200 осіб. О. Лойт вважав цю цифру більш вірогідною, оскільки «До «обов'язкових» переселенців долучилася також частина шведів з інших маєтків і з материка, які виявили бажання переселитися добровільно. До того ж, місцева влада в Україні отримала наказ про виділення землі для двохсот шведських господарств, що також свідчить про більш високу чисельність переселенців» (Лойт, 1988: 108). Йорген Хідман вирішив не приставати на якусь конкретну точку зору, вказавши на суперечливість даних в різних документах (Hedman, Åhlander, 2003: 31). Ю.Г. Маліцька найбільш достовірною цифру 952 особи обох статей (Маліцька, 2010: 72). С.І. Бобилева з огляду на те, що «Список Синельникова» мав відображати людей, яких мали переселити до України, а також на суму кількості померлих після переселення та на одному з відрізків дороги (за свідченнями Язикова), вважала найближчою до дійсності наведену в ньому цифру 967 (у тексті помилково – 966 – С. Чирук) переселенців (Бобылева, 2008: 254).

Точну кількість переселенців, що вирушили до України, має відображати бухгалтерська книга експедиції, оскільки в ній зафіксовані кормові гроші, передбачені на кожну особу та, власне, кількість

осіб, які їх отримували (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 4). Згідно із нею, гроші виділялись для 967 осіб (із них 615 дорослих та 352 дітей) (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 4). Ця цифра збігається із кількістю осіб, зазначених у «Списку Синельникова», проте співставлення цього документу зі списками померлих за 1782–1783 роки з метричної книги виявило, що в метричній книзі зустрічались особи відсутні у списку 1781 року. Так, наприклад, серед господарів, вказаних у «Списку Синельникова» не було жодного Томаса Ларсона, тим паче – власника окремого господарства або Томаса Матссона віком близько 17 років, який міг успадкувати господарство чи сина господаря – Мартіна Бертільсона та ін. У той же у «Списку Синельникова» маються родини, серед яких не було померлих під час епідемії 1782–1783 років (в усякому разі таких не виявлено) та не фіксувалися у ревізійному списку 1795 року, наприклад, родина Крістіана Паульсона (№ 80 у «Списку Синельникова»). Тим не менше, значна кількість осіб піддається ідентифікації (виявлено 229 співпадінь).

Таким чином, можна припустити, що до України справді вирушило 967 осіб і ніяк не більше, оскільки на транспортування саме цієї кількості осіб малися казені кошти, а «Список Синельникова» хоча й містив людей, які переїхали до України, але не відображав склад переселенців до Південної України у повній мірі. Отже, припущення Г. Писаревського (Писаревский, 1909: 223) та О. Лойта (Лойт, 1988: 108) про те, що до України вирушили й особи з інших миз та хуторів є вірним, утім, вони не додалися до тих, хто був зазначений у «Списку Синельникова», як вважав О. Лойт, а замінили собою окремі господарства із тих, що мали переїхати.

Шлях

Значну кількість різночитань викликає і те, яким шляхом шведи їхали з Естонії до України, що було викликано недостатньою кількістю документальних свідчень. Так, наприклад, Інгеборг Лінгегорд наводила схему транспортування шведів через Дерпт, Псков, Москву, Тулу, Курськ, Решетилівку і до Старошведського (Lingegård, 1981: 13). З аналізу історіографії випливає, що ця схема була побудована на художньому історичному оповіданні естонського історика XIX ст., Карла Фрідріха Руссвурма (Russwurm, 1925: 43–44). Утім, хоча й Руссвурм і послуговувався історичними джерелами під час його написання, чимало фактів у його творі є просто художньою вигадкою (наприклад, основні дійові персонажі). Іншу схему наводив Йорген Хідман: через Гапсаль до Пскова південним краєм Псковського озера, від Пскова напругу до Решетилівки через Білорусь, переправою через Дніпро трохи південніше Кременчуга і правим берегом до Старошведського (Hedman, 1994: 229).

Бухгалтерська книга експедиції містить окремі відомості про початковий та кінцевий етапи подорожі. З неї видно, що з острова шведів мали переправити судами до міста Гапсаль (суч. місто Хаапсалу) на материк. Спочатку переправляли скот, потім – людей із крамом. Для переправи з острова до міста Гапсаль були виділені «казені суда», а керував переправою херсонського пікінерного полку підпоручик Валіс, який отримав доручення зробити це якомога хутчіш (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 4). Як зазначав Г. Писаревський, суден не вистачало, тож граф Стенбок виділив для цього свої пароми та човни (Писаревський, 1909: 223). Ці відомості підтверджуються бухгалтерською книгою експедиції, з якої видно, що до переправи були залучені також плавзасоби селян графа Стенбока. За те, що вони допомагали під час переселення своїми човнами, їм видали по 25 копійок. Винагороду також отримали лоцмани, які вели човни до міста Гапсаль та військові (офіцери з командою), які охороняли їх на березі моря. Загалом на переправу було витрачено 40 рублів. На утримання «порцією» військових, які охороняли човни – 10 рублів. Отже, лоцманам і власникам човнів заплатили 30 рублів (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 4). Це означає, що у переправі було задіяно від 100 до 120 човнів селян Стенбока. На жаль, кількість інших плавзасобів, залучених до операції невідома, але напевно чи їх було багато. Якщо вважати, що у переправі було задіяно 120 човнів, кожен з яких вмщував по 4 людини, та з урахуванням загальної кількості переселенців з бухгалтерської книги експедиції (967 осіб), це означає, що переправа мала відбутися як мінімум у два заходи, а якщо взяти до уваги скот та вози – у три або більше, що й викликало потребу в охороні човнів та речей на узбережжі після переправи.

Найменше відомостей мається щодо ділянки шляху від Пскову до Решетилівки. На жаль, бухгалтерська книга також не містить детальної інформації про шлях переселенців. Достеменно відомо, що він проходив суходолом. Утім, враховуючи те, що в бухгалтерській книзі вказувалось, що для селян передбачався різний обсяг кормових грошей для проходження з Естляндії до Білорусії і з Білорусії до Малоросії (Держархів Дніпропетровської обл., ф. 134, оп. 1, спр. 4: 3), це можна вважати опосередкованим свідченням того, що через територію Росії вони не проходили. У тексті не фігурувало Великої Росії, що неодмінно мало б бути, якби шлях проходив через Москву та Курськ (у XVIII ст. Полоцьк вважався білоруським містом (ПСЗРИ, т. 19: 660). За проходження через Білорусь свідчить і наявність у XVIII ст. великого прямого тракту (Білоруський тракт), який йшов із Білорусії через Київ та Лубни до Решетилівки (Бучневич, 1917: 12). У бухгалтерській книзі також зазначалося, що після Решетилівки

шведи зупинилися в Новому Кодакі. У такому разі останню ділянку шляху легко реконструювати – з Решетилівки до Нового Кодакі можна було дістатися лівим берегом Дніпра, так званим Крюківським шляхом, із переправою через Дніпро в районі Кам'янки Лівобережної (Старостін, 2012: 4; Лашенко, 1998: 99). Із Нового Кодакі до Кизикермену правим берегом Дніпра уздовж ріки, так званим «Кримським шляхом» (інша назва – Чумацький шлях, одна з бокових гілок так званого Муравського шляху).

Таким чином, попри відсутність повноцінних свідчень щодо проходження шведів з Естонії до України у 1781–1782 роках, опосередковані факти вказують на те, що схема мандрівки, наведена Й. Хідманом ближча до дійсності, аніж схема Руссвурума-Лігегорд. Тим не менш, вона також потребує уточнень. Зокрема, переправа через Дніпро мала проходити не в тому місці.

Епідемія

Слід зазначити, що більшість дослідників однією, якщо не основною, причиною високої смертності колоністів у дорозі вважали погані умови переїзду та «зміну клімату»¹ (Бобылева, 2008: 254; Маліцька, 2010: 75; Karlgren, 1924: 9; Wendell, 1881). Тим не менш, існувало чимало згадок про епідемію, переважно, заснованих на усній традиції, яка вказувала називала її причиною чуми (Lagus, 1852; Wendell, 1881; Karlgren, 1924: 12; Utas, 1982: 38). Це дало підстави С.В. Чируку стверджувати, що втрати населення були викликані епідемією саме цієї хвороби (Чирук, 2013). Утім, посилаючись на праці І. Русева про антропогенну трансформацію природних вогнищ чуми (Русев, 2011), він вважав, що хвороба серед колоністів виникла вже після прибуття на місце поселення (Чирук, 2013: 93). Таким чином, виникає питання, коли серед переселенців розпочалось захворювання та чи носила смертність масовий характер під час подорожі?

Відповісти на нього можна шляхом порівняння різних свідчень. Про наявність захворювання серед переселенців під час їх транспортування до України згадується у книзі Яна Утаса, де зазначається, що за народними переказами, у «Москві» (перебування переселенців у Москві є сумнівним) до шведів відрядили лікаря, якого мандрівники і звинуватили у смертях, оскільки всі, хто приймав ліки, невдовзі помер (Utas, 1982: 39). В бухгалтерській книзі експедиції також вказувалось, що шведи важко хворіли під час подорожі

¹ Слід зазначити, що в історіографії неправильно вживається поняття «причина смерті». В медичній статистиці причина смерті – це обставина, яка безпосередньо спровокувала летальний випадок (наприклад – серцевий напад). Зміна ж клімату підпадає під поняття «фактор смертності», тобто обставини, яка сприяла появі чи оприявленню тих або інших причин смерті. – С. В. Чирук.

(Держархів Дніпропетровської обл., ф. 134, оп. 1, спр. 4: 5), а про смертність до прибуття в Решетилівку, зокрема, ідеться у документах, зацитованих Г. Писаревським. Так, у них згадувалось про те, що переселенці «обтяжувались» малими дітьми, які захворіли «віспою» у Білорусії, та що «під час шляху і на зимових квартирах» (в Решетилівці) також були померлі. Загалом у цей час було зафіксовано 86 померлих – 30 дорослих і 56 дітей (Писаревський, 1909: 224). На жаль, ці смерті не розділені в часі та покривають період лише до січня 1782 р., тоді як переселенці залишалися в Решетилівці до 16 квітня 1782 р. Опосередковано з’ясувати інформацію про розгортання епідемії в цей період можна шляхом порівняння даних списку померлих першої метричної книги колонії, «Списку Синельникова» та ревізії 1795 року.

Перша метрична книга колонії формально фіксує смертність з травня 1782 р., але в сутності – з липня 1782 р. (в травні зазначена лише одна померла – донька пастора, що могло трапитися в іншому місці) (Loit, Tiberg, 1958: 149). З липня у документі зафіксовано 335 записів про смерть. Додавши до них 150 осіб, які вижили (Лойт, 1988: 109), отримуємо цифру 485 людей, що прибули на місце поселення. Склавши цю кількість із кількістю померлих на січень 1782 р., та віднявши цю суму від загальної кількості переселенців, дізнаємось, що з лютого по червень 1782 р. померло 296 осіб. Якщо припустити, що смертність серед переселенців розпочалась приблизно за місяць до їхнього приїзду до Решетилівки (в грудні 1781 р.), та обрахувавши середнє арифметичне на кожен місяць для тих періодів, за які нам не відома точна

кількість померлих на місяць, можемо отримати орієнтовну діаграму вимирання під час епідемії.

З діаграми чітко видно, що епідемія мала два піки смертності та її «просідання» влітку 1782 року, що відповідає одній з моделей (бімодальній) смертності під час епідемії чуми (Eskert, 1996: 38). Поділивши кількість померлих на загальну кількість переселенців (716/967), можна з’ясувати, що ризик померти під час епідемії становив 74%.

Окрім того, можна ідентифікувати і кількох осіб, які, імовірно, померли під час подорожі. Так, співставивши списки померлих з метричної книги та «Списку Синельникова», серед померлих знаходимо кількох осіб, які в метричній книзі зазначені як господарі, тоді як згідно зі «Списком Синельникова», у цих господарствах в якості очільників фігурували інші особи. Очевидно, що дані господарства виїхали з Естонії, а зміна їхньої структури, найімовірніше, була викликана смертю колишніх господарів під час переселення. Серед таких людей: Міхель Міхельсон (53 роки, з поселення Рьокі, гол. госп. № 22 за «Списком Синельникова»), Грейс Еріксон (55 років з поселення Муддас, гол. госп. № 76), Генріх Еріксон (57 років з поселення Муддас, гол. госп. № 77), Пауль Сімонсон (63 роки з поселення Мальмас, гол. госп. № 85) та Генріх Гансон (63 роки з поселення Тарріс, гол. госп. № 118).

Цілком можливо, що мережа поширення хвороби могла відображати мережу контактів переселенців на острові Дагьо, і бути породженою віддаленістю одне від одного місць проживання переселенців на острові та особливості

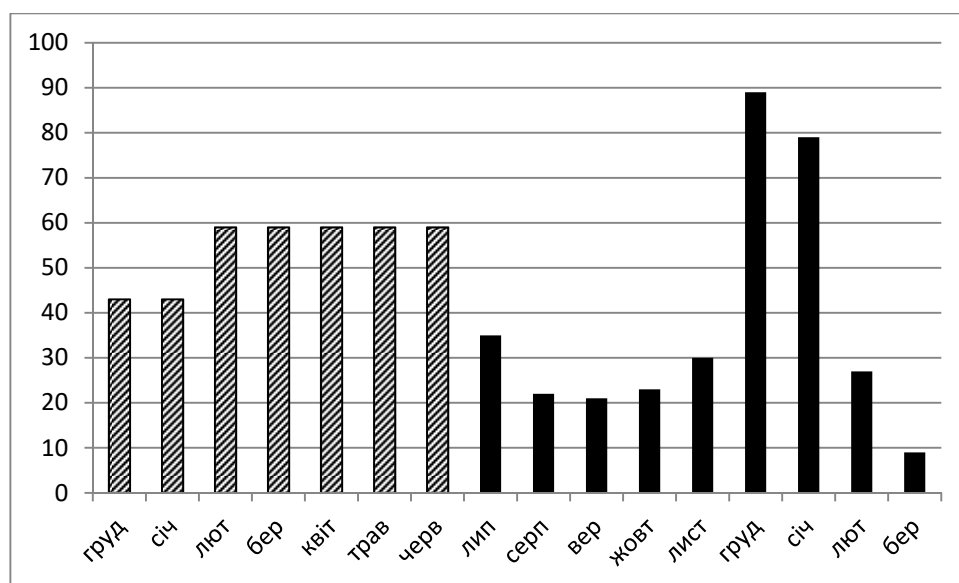

Рис. 1. Епідемічна крива під час спалаху чуми серед шведських переселенців до Південної України, грудень 1781 р. – березень 1783 р.
(реконструйовані та джерельні дані)

транспортного сполучення між ними. Проаналізувавши черговість смертей під час епідемії залежно від місця проживання особи, можна побачити, що згідно з матеріалами метричної книги, епідемія поширювалась від вихідців з північно-західної частини на мешканців центральної та південно-східної частини округу, з якого емігрували переселенці. Певним винятком з цієї схеми було поселення Сіггала, розташоване на південному заході округу, смертність серед мешканців якого зафіксована лише в січні 1783 року. Імовірною причиною цього може бути віддаленість поселення від основної дороги, яка поєднувала велике селище Рьокі на південному заході з поселеннями Мальмас, Каусте, Меліс та Такне на північному заході округу). До поселення Сіггала вело відгалуження від цієї дороги (Wawrzeniuk, Malitska, 2014: 12). У подальшому це могло вплинути на відносну ізоляцію вихідців з цього населеного пункту, зменшити їх частоту контактів з іншими переселенцями під час подорожі, а отже, слугувати своєрідним карантинном, так само як неформальним карантинном слугувала належність людей до різних віросповідань під час епідемій, яка також тягла за собою зменшення частоти контактів (Poppel, Schellekens, Liefbroer, 2002).

Отже, порівняння різних свідчень дає підстави говорити про те, що захворюваність серед поселенців почалась ще під час подорожі та носила епідемічний характер. Показники смертності на зимових квартирах цілком можна порівняти зі смертністю після переїзду до колонії. При цьому шляхом співставлення різних списків можна виявити не тільки кількість померлих під час переселення, але навіть імена окремих померлих. Поширення епідемії могло залежати від мережі контактів переселенців, викликані місцями їх проживання на острові.

Умови переселення

Одним із припущень, які пояснювали високу смертність серед переселенців шведського походження, був кепський догляд за ними – недостатнє і неякісне харчування та погані умови життя (Fischer, 1939: 113). Дуже похмуру картину переїзду шведів до України зобразив естонський історик і письменник, архіваріус естляндського лицарства Карл Фрідріх Руссвурм в історичному оповіданні «Переселенці: Переселення шведів з Дагьо 1781 року». Він писав, що «Від нестачі харчу частина тяглової худоби падала, знесилена, особливо під Новгородом, з його непрохідними, повними ям дорогами, а решту навантажували ще більше. Через ці поневіряння почали хворіти жінки і діти <...> На початку лютого 1782 року, коли погода почала кращати і генерал де Бальман загнав татар назад до Криму, шведи вирушили до міст Тула і Курськ, прямуючи до своєї мети. Тим не мени, понад двісті переселенців померли,

чимало коней пали, а вози поламалися. Більшість мусили продавати своє майно і хатні речі. Запаси харчів давно скінчилися, а вози виходили з ладу. Проте бідним коням не полегшало, бо переважно люди не хотіли йти пішки. Тому вози частково розвантажили, а частину краму й дітей несли на спинах здорові. Крім того, дороги так розкисли, що колеса возів загрузали аж по вісь. Хоча вони відпочивали по четвергах і неділях, вони не могли пройти за день більше двох верст» (Russwurm, 1925: 43–44). Утім, як вже згадувалось, оповідання К. Ф. Руссвурма було художнім текстом.

Документи свідчать про спроби російської влади забезпечити хворим переселенцям нормальне харчування та лікування в дорозі та одразу після переселення. Так, після приїзду шведів на зимові квартири то містечка Решетилівка, 29 січня 1782 року капітану Макаретову, який супроводжував мігрантів, виділили кошти на створення лазарету, для чого було використано 9 хат, для освітлення яких у нічний час були придбані свічки, а для приготування їжі – окремий глиняний та дерев'яний посуд. Годували хворих супом із яловичиною (по 1 фунту (0,45 кг) м'яса на кожного) та булками (по одній на кожного). Лихоманку намагались лікувати примочками на основі особливого декокту та оцету, а виразки – маззю. Нарешті, для всіх хворих був зроблений пряний мед (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 5). Спроби добре годувати та лікувати шведів тривали і надалі. Так, під час проходження шведів з Решетилівки на місце поселення у місті Новий Кодак для них розтопили торгівельну лазню (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 5а). Вважалося, що купання допомагає при захворюванні цингою (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 793). У червні 1782 р., після прибуття на місце поселення, тих, хто нездужав, розмістили в лазареті, а в аптеці херсонського пікінерного полку для них виписали ліки (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 5а). Це робили ще кілька разів – в серпні 1782 (у штаб-лікаря Ісуса) та у вересні 1782 (в херсонській польовій аптеці) (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 5а). Востаннє гроші на придбання медикаментів та утримання хворих у лазареті були виділені у квітні 1783 р., але цього разу з приміткою, коли їх виявиться забагато, витратити на інші потреби (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 9 зв.). Нарешті, під час перебування у селі для лікування хворих було закуплене червоне вино, а для харчування тих, хто «страждав проносами», – 40 ок сорочинського пшона (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 5а зв.).

Дещо важче судити про житлові умови шведських колоністів, особливо в перші місяці після переселення. Судячи з документів, зацитованих Г. Писаревським, перед переїздом побудувати собі будинки колоністи мусили самі, а держава обіцяла забезпечити їх лісом та виплатити по 12 рублів за роботу (Писаревский, 1909: 222). Згодом, як

зазначає Г. Писаревський, Г. Потьомкін наказав губернатору Язикову побудувати будинки для шведів під наглядом майстрів, виписаних із Курляндії, а в якості матеріалу використати, зокрема, місцеве каміння-плиту, яке можна було добути на місці (Писаревский, 1909: 224–225).

За свідченням Г. Венделя, який побував у Старошведському в 1881 р. і мав змогу записати деякі усні перекази, коли шведи прибули на місце поселення, місцевість була затоплена повінню (щоправда, він переплутав рік, вказавши, що вони прибули на місце поселення у травні 1781, а не 1782, як було насправді). І лише згодом вода упала, відкривши острів, на якому вони й облаштувалися (Wendell, 1881).

З бухгалтерської книги видно, що перші дерев'яні колоди для спорудження будинків шведам були придбані в середині березня 1782 р. (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 7 зв.) і тоді ж виділені кошти на їх сплав Дніпром (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 8). А 28 вересня 1782 р. були виплачені кошти пильщикам та теслям, яких найняли для спорудження будинків. Зарплатня видавалась за два місяці і вісім днів, тобто роботу вони розпочали в липні 1782 р. (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 8 зв.). Як видно з документу, робітників найняли тому, що хворі шведи не могли самостійно працювати, а отже, спочатку планувалося, що зводити собі будинки вони мали самостійно (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 8 зв.).

Початок робіт зі спорудження будинків у липні 1782 р. при тому, що шведи прибули на місце поселення в травні 1782 р., породжує питання про те, де вони розмішувались з травня по липень? Зокрема, де та в якому приміщенні у червні 1782 р. розміщувався лазарет, який згадувався в бухгалтерській книзі експедиції? На жаль, на сьогодні відповіді на ці питання немає.

Після від'їзду працівників роботи зі спорудження будинків для переселенців продовжувались солдатами, яких відрядили до села обмазувати хати глиною та робити в них печі (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 9). Тим не менше, іще 6 грудня 1783 р. пастор колонії Іоганн Адольф Європеус разом із селянами Міхелем Сігфрідсоном та Матсом Якобссоном скаржилися Івану Максимовичу Синельникову на те, що і досі не всі будинки в колонії були завершені (РГАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 692: 228). Імовірно, саме з цієї причини у цей час шведи замешкали лише 19 з 58 будинків, тоді як решту збиралися заселити влітку 1784 р., як про це днем раніше писав у своєму рапорті Синельникову офіційний представник шведів – Міхель Сергійсон (РГАДА, ф. 16, оп. 1, спр. 692: 227 зв.). На сам кінець, попри те, що початково колоністам планувалося виплатити по 12 рублів на спорудження будинків, 22 господарям, які залишилися в живих, гроші

все одно виплатили, не дивлячись на те, що будинки споруджували інші (дітей-сиріт винагородили ... однією худобою – дійними коровами з телятами) (ДАДО, ф. 134, оп. 1, спр. 4: 10 зв.).

Отже, наявні документальні свідчення не дають підстав вважати, що переселенців навмисно утримували в поганих умовах, кепсько годували та не лікували. Навпаки, адміністрація намагалася забезпечити мігрантів якісним харчуванням та надати їм медичну допомогу, але, швидше за все, тогочасний рівень медичних знань не міг запропонувати ефективного лікування. Попри те, що згідно з початковим планом, шведи мали самостійно побудувати собі будинки, а держава мала виділити їм на це кошти та будівельні матеріали, з огляду на хворобу переселенців будинки були споруджені державним коштом іншими людьми. Утім, це було зроблено невчасно, (після приїзду колоністів на місце поселення) та неякісно (частина будинків залишалась недобудованою), через що колоністи тривалий період, імовірно, змушені були мешкати у некомфортних умовах (швидше за все – у землянках).

Висновки

В історіографії Старошведської колонії існувала низка спірних питань, які стосувались переселення колоністів з Естонії до України в 1781–1782 роках та початкового періоду існування колонії. Відповісти на них було складно через недостатню кількість джерельних свідчень. Джерельний вакуум та недостатня кількість досліджень призвів до появи цілої низки історіографічних міфів². До останніх можна віднести: штучне завищення кількості переселенців (ймовірно, з метою драматизації ситуації шляхом збільшення кількості жертв), помилкове визначення маршруту переселенців (через Москву), визначення поганих умов утримання або навпаки – зміни клімату як основних факторів смертності серед мігрантів. Тим не менш, уважне порівняння інформації уже відомих джерел, зокрема, тих, що перебувають у фондах Державного архіву Дніпропетровської області, дають змогу заповнити цілу низку пробілів у знаннях про цей період.

Так, зважаючи на бухгалтерські документи, як найбільш достовірні, кількість переселенців з острова Дагь до України мала становити 967 осіб. З огляду на характер документу саме цю кількість переселенців слід вважати найбільш достовірною. Але попри те, що кількість переселенців у бухгалтерській книзі експедиції та у списку майбутніх переселенців, укладеному на

² Поняття «міф» автор вживає у розумінні, запропонованому Єжи Топольським, як «висловлювання, котрі щось повідомляють нам про світ і при цьому здобули стихійно чи завдяки діям суспільних та політичних сил статус фактографічних або символічних істин – неперевіраних, «знерухомлених» і більш чи менш сакралізованих».

острові Дагьо, збігається, це не дає підстав вважати його переліком осіб, що переїздили до України, оскільки у списку переселенців відсутні деякі особи, зазначені серед померлих в Україні. Зафіксовані ж збіги між двома документами свідчать про те, що «Список Синельникова» лише частково відображав тих, хто емігрував.

Опосередковані свідчення також дають змогу частково реконструювати шлях шведів з Естонії на південь України, зокрема стверджувати, що один з двох варіантів, представлених в історіографії (через Білорусь, без відвідання Москви та Курська), є більш правдоподібним.

Уточнено й приблизну кількість померлих осіб під час знаходження на зимових квартирах в Решетилівці (близько 300 осіб) та встановлено середню місячну смертність серед переселенців

у цей час (близько 60 осіб), і навіть імена окремих померлих. У цілому це дало змогу встановити бімодальну криву епідемії зі зниженням смертності в літній період.

Слід зазначити, що всупереч окремим історіографічним згадкам джерела вказують на те, що росіяни намагалися забезпечити шведів нормальним харчуванням та лікуванням у дорозі, але цього не дозволяв тогочасний рівень медичних знань. Разом із тим влада не встигла вчасно забезпечити колоністів житлом, а частина виготовлених будинків залишалась недоробленою навіть через рік після заснування колонії. Попри те, що переселенцям планувалося заплатити для спорудження ними будинків, які за фактом були побудовані іншими людьми, їм все одно вручили ці гроші у якості винагороди.

Література:

1. Бобылева С.И. Шведы Украины и государственная власть. *Вопросы германской истории*. Дніпропетровськ : Видавництво ДНУ, 2008. С. 247–268.
2. Бучневич В.Е. Местечко Решетилровка, Полтавского уезда. *Труды Полтавской Ученой Архивной Комиссии*. Вып. 15. Полтава : Электрическая типография Г. И. Маркевича, 1917. С. 1–55.
3. Ведомости учета о родившихся, бракосочетавшихся и умерших колонистах, наличии скота, сельскохозяйственного инвентаря в шведских колониях Херсонской губернии и уезда за 1811 г. *Державний архів Дніпропетровської області* (ДАДО). Ф. 134. Оп. 1. Спр. 308. 32 арк.
4. Ведомость о расходовании средств на содержание шведских колонистов за 1784 г. *Державний архів Дніпропетровської області* (ДАДО)Ф. 134. Оп. 1. Спр. 4. 32 арк.
5. Высочайше утвержденный доклад Белорусского генерал-губернатора графа Чернышова «О почтовом учреждении в Псковской и Могилевской губерниях» (23.11.1772, № 13.911). *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Т. 19. Санкт-Петербург : Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. С. 660–667.
6. Доклад сената о мерах по улучшению состояния Новороссийских колоний, утвержденный Павлом I (06.04.1800, № 19.372). *Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ)*. Т. 26. Санкт-Петербург: Типография II отделения собственной его императорского величества канцелярии, 1830. С. 115–128.
7. Именной список шведских колонистов, прибывших в Новороссийскую губернию на поселение в 1781 г. *Державний архів Дніпропетровської області* (ДАДО). Ф. 134. Оп. 1. Спр. 1. 23 арк.
8. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. Вып. 1. Санкт-Петербург : Типография В.В. Нусвальта, 1869. 455 с.
9. Лашенко Х.Г. До історичної географії Запорожжя часів Нової Січі: шляхи, броди і переправи як елементи єдиної системи сполучень. *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття*. Вип. 3. Запоріжжя : РА «Тандем-У», 1998. С. 96–105.
10. Лойт А. Переселение шведов из Эстонии на Украину в конце XVIII века. *Скандинавский сборник*. Т. 32. 1988. С. 104–116.
11. Маліцька Ю.Г. Естонські шведи на півдні Російської імперії: міграція, адаптація та акультурація переселенців-колоністів (1781–1871 рр.) : дис ... канд. іст. наук : 07.00.02. – Всесвітня історія. Дніпропетровськ, 2010. 252 с.
12. О колонистах, поселенных в Екатеринославской губернии из Корсики, Данцига, острова Даго и о бунте корсиканцев. *Российский государственный архив древних актов* (РГАДА). Ф. 16. Оп. 1. Спр. 692. 273 арк.
13. Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII в.: (По неизд. архив. документам). Москва : Печатня А. И. Снегиревой, 1909. 424 с.
14. Русев И.Т. Антропогенная трансформация природных очагов чумы в северо-западном Причерноморье. *Учёные записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского*. Серия «Биология и химия». Т. 24. Симферополь : Издательство Таврического национального университета им. В. И. Вернадского, 2011. С. 224–243.

15. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. Одесса : Типография Л. Нитче, 1850. 386 с.
16. Список колонистов Шведской колонии Херсонской губернии за 1808 год. *Державний архів Дніпропетровської області* (ДАДО). Ф. 134. Оп. 1. Спр. 193. 12 арк.
17. Средства лечения при заболевании цингой (скорбутом) и других болезнях. *Державний архів Дніпропетровської області* (ДАДО). Ф. 134. Оп. 1. Спр. 793. 3 арк.
18. Старостін В. «Злодійський» шлях і формування транспортного вузла в нижній течії р. Самара у XVI – на початку XVIII ст. *Січеславицина. Краєзнавчий альманах*. Дніпропетровськ : ДОУНБ, 2012. Вип. 6. С. 3–12.
19. Чирук С.В. Чи була чума у Старошведській колонії? Колонізація Південного Придніпров'я у контексті епідемічної загрози. *Вісник Дніпропетровського Національного університету: Історія та археологія*. Вип. 21. Дніпропетровськ : Видавництво Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, 2013. С. 89–94.
20. Eckert E. A. The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe. Central Europe, 1560-1640. Basel : Karger, 1996. 180 p.
21. Fischer H. Om svenskarna från Korgessaare och deras öden 1779–1782. *Svio-Estonica*. Årsbok utgiven av svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet. Tartu: Akademeemilise rootsi-estli seltsi väljaanne, 1939. S. 90–117.
22. Gammalsvenskbydokument / ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala : Lundequistska bokh, 1958. 236 s.
23. Hedman J. – особистий лист від 03.02.2019 р.
24. Hedman J., Åhlander L. Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina. Stockholm : Dialogos Förlag, 2003. 479 s.
25. Hedman J. Svensksläkter. Släktförteckningar över familjerna från Gammalsvenskby i Ukraina. Visby : Ödins Förlag AB, 1994. 272 s.
26. Karlgren A. Gammalsvenskby. Stockholm: Land ock folk, 1924. 64 s.
27. Lagus W. Utflygt till Dniepern i April 1852. *Finlands allmänna tidning*. 1852. № 131. S. 544–545.
28. Lingegård I. Livet i Gammalsvenskby. Svenskbybornas mattraditioner seder och bruk. Stockholm : LTs förlag, 1981. 112 s.
29. Poppel F., Schellekens J., Liefbroer A. C. Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912. *Population Studies*. № 56. Abingdon-on-Thames: Taylor and Francis, 2002. P. 277–289.
30. Russwurm K. Utvandranne. Svenskarnes utvandring från Dagö år 1781 / En svensk folkspilla. Gammal-svenskbyborna. Stockholm: E. Wessmann, 1925. S. 7–58.
31. The Lost Swedish Tribe. Reapproaching the history of Gammalsvenskby in Ukraine / Ed. by P. Wawrzeniuk, J. Malitska. Stockholm : Elanders, 2014. 152 p.
32. Utas J. Svenskbyborna historia och öde fren trettonhundra till nu. Visby : Natur och kultur, 1982. 309 s.
33. Wendell H. Från svenskar i Ryssland. *Folkvännen*. 1881. № 27. S. 1–2.

References:

1. Bobyleva S. I. (2008). Shvedy Ukrainy i gosudarstvennaya vlast'. [Ukrainian Swedes and government]. *Vo-prosy germanskoj istorii*. Dnipropetrovs'k: Vydavnyctvo DNU. S. 247–268. [in Russian].
2. Buchnevich V. E. (1917). Mestechko Reshetilovka, Poltavkogo uezda. [Reshetylivka town in Polava county]. *Trudy Poltavskoj Uchenoj Arhivnoj Komissii*. Vyp. 15. Poltava: Elektricheskaya tipografiya G. I. Markevicha. S. 1 – 55. [in Russian].
3. Vedomosti ucheta o rodivshihsy, brakosochetavshihsy i umershih kolonistah, nalichii skota, sel'skohozyajstvennogo inventarya v shvedskih koloniyah Hersonskoj gubernii i uezda za 1811 g. [Information about registration of born, married and died colonists. Information about livestock and farm instruments presents in Swedish colonies in Kherson County for 1811 year]. *Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti* (DADO). F. 134. Op. 1. Spr. 308. 32 ark. [in Russian].
4. Vedomost' o raskhodovanii sredstv na soderzhanie shvedskih kolonistov za 1784 g. [Statement about spending of money for Swedish colonist's subsisting for 1784 year]. *Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti* (DADO). F. 134. Op. 1. Spr. 4. 32 ark. [in Russian].
5. Vysochajshe utverzhdenyj doklad Belorusskogo general-gubernatora grafa Chernyshova «O pochtovom uchrezhdenii v Pskovskoj i Mogilevskoj guberniyah» (23.11.1772, № 13.911). (1830). [Highest approved report of Belarussian governor general earl Chernyshov “About post communication creating in Pskov and Mogilyov provinces]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. (PSZRI). T. 19. Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya sobstvennoj ego imperatorskogo velichestva kancelarii. S. 660–667. [in Russian].
6. Doklad senata o merah po uluchsheniyu sostoyaniya Novorossijskih kolonij, utverzhdenyj Pavlom I (06.04.1800, № 19.372). (1830). [Senate's Report about measures for welfare improvement of the colonies

- in Novorossia region. Approved by Emperor Paul I]. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii*. (PSZ-RI). T. 26. Sankt-Peterburg: Tipografiya II otdeleniya sobstvennoj ego imperatorskogo velichestva kancelyarii. S. 115–128. [in Russian].
7. Imennoj spisok shvedskih kolonistov, pribyvshih v Novorossiyskuyu guberniyu na poselenie v 1781 g. [Personal list of Swedish colonists arrived to Novorossia province for settling in 1781 year]. *Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti* (DADO). F. 134. Op. 1. Spr. 1. 23 ark. [in Russian].
 8. Klaus A. (1869). Nashi kolonii. Opyty i materialy po istorii i statistike inostranno kolonizatsii v Rossii. Vyp. 1. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. V. Nusval'ta. 455 s. [in Russian].
 9. Lashchenko Kh.H. (1998). Do istorychnoi heohrafi Zaporozhzhia chasiv Novoi Sichi: shliakhy, brody i perepravy yak elementy yedynoi systemy spoluchen. [To the historical geography of Zaporizhzhia during New Sich period: roads, wades and crossings as elements of unified system of communication routes]. *Zapysky naukovo-doslidnoi laboratorii istorii Pivdennoi Ukrainy Zaporizkoho derzhavnoho universytetu: Pivdenna Ukraina XVIII – XIX stolittia*. Vyp. 3. Zaporizhzhia: RA «Tandem-U». S. 96–105. [in Ukrainian].
 10. Lojt A. (1988) Pereselenie shvedov iz Estonii na Ukrainu v konce XVIII veka. [Swedish migration from Estonia to Ukraine at the end of 18th century]. *Skandinavskij sbornik*. T. 32. S. 104–116. [In Russian].
 11. Malitska, Yu., (2010). Estonski shvedy na Pivdni Rosiiskoi imperii: mihratsiia, adaptatsiia ta akulturatsiia pereselentsiv-kolonistiv (1781–1871). [Estonian Swedes on the South of Russian Empire: resettlements-colonist's migration, adaptation and acculturation (1781–1871)] *Dnipropetrovskiy natsionalnyi universytet im. Olesia Honchara, Dnipropetrovsk*. [In Ukrainian].
 12. O kolonistah, poselennyh v Ekaterinoslavskoj gubernii iz Korsiki, Danciga, ostrova Dago i o bunte korsikan-cev. [About the colonists from Corsica, Danzig, Dagö Island settled in Ekaterinoslav province and about Corsicans rebellion]. *Rossiiskij gosudarstvennyj arhiv drevnih aktov* (RGADA). F. 16. Op. 1. Spr. 692. 273 ark. [in Russian].
 13. Pisarevskij G. (1909). Iz istorii inostranno kolonizatsii v Rossii v XVIII v.: (Po neizd. arhiv. dokumentam). [From the history of foreign colonization in Russia in 18th cen.]. Moskva: Pechatnya A. I. Snegirevoj. 424 s. [in Russian].
 14. Rusev I. T. (2011). Antropogennaya transformatsiya prirodnyh ochagov chumy v severo-zapadnom Prichernomor'e. [Anthropological transformation of plague natural foci in North-Western Black Sea coast]. *Uchyonye zapiski Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. Seriya «Biologiya i himiya»*. T. 24. Simferopol': Izdatel'stvo Tavricheskogo nacional'nogo universiteta im. V. I. Vernadskogo. S. 224–243. [in Russian].
 15. Skal'kovskij A. A. (1850). Opyt statisticheskogo opisaniya Novorossiyskogo kraja. [An Experience of Novorossia region statistical description]. Ch. 1. Odessa: Tipografmya L. Nitche. 386 s. [in Russian].
 16. Spisok kolonistov Shvedskoj kolonii Hersonskoj gubernii za 1808 god. [List of Gammalsvenskby colony inhabitants for 1808 year]. *Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti* (DADO). F. 134. Op. 1. Spr. 193. 12 ark. [in Russian].
 17. Sredstva lecheniya pri zabolevanii cingoyu (skorbutom) i drugih boleznyah. [Means of scurvy (scorbutus) and other illness treatment]. *Derzhavnyj arhiv Dnipropetrovs'koi oblasti* (DADO). F. 134. Op. 1. Spr. 793. 3 ark. [in Russian].
 18. Starostin V. S. (2012). «Zlodiiskiy» shliakh i formuvannia transportnoho vuzla v nyzhnii techii r. Samara u XVI – na pochatku XVIII st. [“Criminal” way and transport hub shaping at Samara river downstream in 16 – on the beginning of 18th cen.]. *Sicheslavshchyna. Kraieznavchy almanakh*. Dnipropetrovsk: DOUNB, 2012. Vyp. 6. S. 3 – 12. [in Ukrainian].
 19. Chyruk S. V. (2013). Chy bula chuma u Staroshvedskii kolonii? Kolonizatsiia Pivdennoho Prydniprovia u konteksti epidemichnoi zahrozy. [Was there a plague at the Gammalsvenskby colony? Colonisation of Southern Prydniprovia in epidemic threat context]. *Visnyk Dnipropetrovskoho Natsionalnoho universytetu: Istoriia ta arkhologhiia*. Vyp. 21. Dnipropetrovsk: Vydavnytstvo Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu im. Olesia Honchara, 2013. S. 89–94. [in Ukrainian].
 20. Eckert E. A. (1996). The Structure of Plagues and Pestilences in Early Modern Europe. Central Europe, 1560-1640. Basel: Karger. 180 p. [in English].
 21. Fischer H. (1939). Om svenskarna från Korgessaare och deras öden 1779–1782. [Swedes from Korgessaare and their destinies 1779–1782]. *Svio-Estonica*. Årsbok utgiven av svensk-estniska samfundet vid Tartu universitet. Tartu: Akademeemilise rootsi-estni seltsi väljaanne, 1939. S. 90-117. [in Swedish].
 22. Gammalsvenskbydokument (1958). Ed. by A. Loit, N. Tiberg. Uppsala: Lundequistska bokh. 236 s. [in Swedish].
 23. Hedman J. – personal letter. 03.02.2019 year.
 24. Hedman J., Åhlander L. (2003). Historien om Gammalsvenskby och svenskarna i Ukraina. [History of Gammalsvenskby and Swedes in Ukraine]. Stockholm: Dialogos Förlag. 479 s. [in Swedish].

25. Hedman J. (1994). Svenskbysläkter. Släktförteckningar över familjerna från Gammalsvenskby i Ukraina. [Genealogy of Swedish village. Family genealogical tables from Gammalsvenskby in Ukraine]. Visby: Ödins Förlag AB. 272 s. [in Swedish].
26. Karlgren A. (1924). Gammalsvenskby. [Old Swedish village]. Stockholm: Land ock folk. 64 s. [in Swedish].
27. Lagus W. (1852). Utflygt till Dniepern i April 1852. [Excursion to Dnipro in April 1852]. *Finlands allmänna tidning*. № 131. S. 544–545. [in Swedish].
28. Lingeård I. (1981). Livet i Gammalsvenskby. Svenskbybornas mattraditioner seder och bruk. [Life in Gammalsvenskby. Swedish village inhabitant food traditions customs and practices]. Stockholm: LTs förlag. 112 s. [in Swedish].
29. Poppel F., Schellekens J., Liefbroer A. C. (2002). Religious differentials in infant and child mortality in Holland, 1855–1912. *Population Studies*. № 56. Abingdon-on-Thames: Taylor and Francis. P. 277–289. [in English].
30. Russwurm K. (1925). Utvandrarne. Svenskarnes utvandring från Dagö år 1781. [Emigrants. Swedish migration from Dagö Island in 1781 year]. En svensk folkspilla. Gammal-svenskbyborna. Stockholm: E. Wessmann. S. 7–58. [in Swedish].
31. The Lost Swedish Tribe. Reapproaching the history of Gammalsvenskby in Ukraine. (2014). Ed. by P. Wawrzeniuk, J. Malitska. Stockholm: Elanders. 152 p. [in English].
32. Utas J. (1982). Svenskbyborna historia och öde fren trettonhundra till nu. [Gammalsvenskby inhabitant's history and their fate from thirteen hundred century to modern times]. Visby: Natur och kultur. 309 s. [in Swedish].
33. Wendell H. (1881). Från svenskar i Ryssland. [From Swedes in Russia]. *Folkvännen*. № 27. S. 1–2. [in Swedish].

Стаття надійшла до редакції 27.03.2023
The article was received 27 March 2023

УДК 94: 008](1-22)“1943/1950”

DOI https://doi.org/10.32999/ksu2786-5118/2023-41-14

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ РОБОТИ СІЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНО-ОСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943–1950 РР.)

Шамрай Олександр Григорович,
*кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного
університету
shamraiog@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2515-0673*

Мета. На основі комплексного аналізу роботи сільських культурно-освітніх закладів у повоєнний період (1943–1950 рр.) показати сутність і характер ідеологічного впливу на них.

Методи. В основу архітекτονіки дослідження покладено проблемно-хронологічний метод.

Результати. У статті комплексно аналізується система ідеологічного впливу на роботу сільських культурно-освітніх закладів. Розкривається практика партійного контролю за роботою сільських культурно-освітніх закладів та використання різних форм ідеологічного впливу на свідомість жителів села. З'ясовано, що культурно-освітні процеси в сільській місцевості областей України були позначені жорсткою цензурою і підпорядкуванням усіх форм і методів роботи з людьми завданням панівної тоді комуністичної ідеології, що дозволяє визначити державну політику у сфері сільської культури в 1943–1950-х рр. як надмірно політизовану. Сільські культурно-освітні установи використовувалися як опорні пункти масово-політичної роботи компартійних організацій, пропагуючи рішення і лінію партії, відволікаючи при цьому працівників і актив клубів і бібліотек від організації художньої творчості і дозвілля людей. Під тиском місцевих владних структур на базі сільських культурно-освітніх закладів створювалися гуртки політичної освіти, агітколективи, агітаційно-художні бригади та інші ланки масово-політичної роботи, не властивої діяльності закладів культури. Культпрацівники разом з іншими верствами сільської інтелігенції постійно залучалися до участі в перманентно здійснюваних партійними організаціями агітаційно-пропагандистських кампаніях.

Висновки. За результатами дослідження особливостей культурно-освітніх процесів, що відбувалися у повоєнному українському селі, зроблено висновок, що вони характеризувалися посиленням ідеологізації усього духовного життя сільського населення. Панівна тоді компартійна ідеологія не обмежувалася підпорядкуванням своїм завданням власне культурно-освітньої роботи клубів і бібліотечних установ, а й поширювалася на інші засоби ідеологічного впливу на свідомість людей – усну політичну агітацію, пресу, радіо і кіно.

Ключові слова: ідеологія, масово-політична робота, пропаганда і агітація, клуби, бібліотеки, преса.

IDEOLOGIZATION OF THE WORK OF RURAL CULTURAL AND EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN THE POST-WAR PERIOD (1943–1950)

Shamrai Oleksandr Hryhorovych,
*Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Department
of History and Law
Cherkasy State Technological University
shamraiog@gmail.com
orcid.org/0000-0003-2515-0673*

Purpose. On the basis of a comprehensive analysis of the work of rural cultural and educational institutions in the post-war period (1943–1950), the purpose is to show the essence and character of the ideological influence on them.

Methods. The architectonics of the research is based on the problem-chronological method.

Results. The article comprehensively analyzes the system of ideological influence on the work of rural cultural and educational institutions. The practice of party control over the work of rural cultural and educational institutions and the use of various forms of ideological influence on the consciousness of the villagers are revealed. It was found that the cultural and educational processes in the rural areas of the regions of Ukraine were marked by strict censorship and the subordination of all forms and methods of working with people to the tasks of the ruling communist ideology at the time, which allows to determine the state policy in the field of rural culture in 1943–1950s as excessively politicized. Rural cultural and educational institutions were used as strongholds of the mass-political work of Communist Party organizations, promoting the party's decisions and line, while diverting employees and activists of clubs and libraries

from organizing people's artistic creativity and leisure time. Under the pressure of local power structures, political education circles, agitation collectives, agitation-art brigades and other links of mass-political work, not characteristic of the activities of cultural institutions, were created on the basis of rural cultural and educational institutions. Cultural workers, together with other strata of the rural intelligentsia, were constantly involved in the agitation and propaganda campaigns carried out permanently by party organizations.

Conclusions. According to the results of the study of the peculiarities of the cultural and educational processes that took place in the post-war Ukrainian village, it has been concluded that they were characterized by the strengthening of the ideologization of the entire spiritual life of the rural population. Then ruling Communist Party ideology was not limited to subordinating cultural and educational work of clubs and library institutions to its tasks, but also extended to other means of ideological influence on people's consciousness – oral political agitation, the press, radio and cinema.

Key words: ideology, mass-political work, propaganda and agitation, clubs, libraries, press.

Вступ. Відродження економічного і духовного потенціалу українського села як важливого чинника розв'язання завдань сучасного державотворення набуває особливого значення. Звідси впливає актуальність всебічного дослідження глибинних процесів і змін, що відбувалися у житті українського села у минулому, у тому числі й особливостей формування культурного середовища на селі. Повною мірою це стосується й ідеологізації культурно-освітньої роботи як одного із засобів компартійного впливу на свідомість селян у повоєнні роки.

У сучасних умовах дослідження історичного досвіду і врахування його в практичній роботі набуває особливої актуальності у формуванні національно-історичної свідомості і патріотичних якостей громадян, передусім молодого покоління, і становить питання національної безпеки та протидії історичним фальсифікаціям і ворожим ідеологічним впливам. У цьому вбачається актуальність наукових рішень з досліджуваної теми.

Цим зумовлена також **мета статті**, яка полягає у тому, щоб на основі комплексного аналізу роботи сільських культурно-освітніх закладів у повоєнний період (1943–1950 рр.) показати сутність і характер ідеологічного впливу на них. Науково-дослідницькі завдання реалізуються, спираючись на сучасну методологію історичних досліджень. Основним у дослідженні став базовий принцип науковості. Складовою теоретико-методологічної бази дослідження стали також такі загальнонаукові принципи: історизму, об'єктивності, системності, плюралізму. В основу архітекτονіки дослідження покладено проблемно-хронологічний метод. Опрацювання і врахування цих принципів та методів дозволило визначити і застосувати найбільш оптимальні, на нашу думку, методологічні підходи для досягнення поставленої мети.

Аналіз останніх досліджень проблеми. Проблема повоєнної відбудови і, зокрема, особливості культурно-освітніх процесів на селі та ідеологічні впливи на них, тривалий час фактично залишалася поза увагою дослідників. І лише з набуттям Україною незалежності створилися умови для вивчення та систематизації знань про цю важливу сферу духовного життя українського селянства.

До теми повоєнного села останнім часом під різним кутом зору зверталися В. Мічуда (Мічуда, 2004: 213–217), Т. В. Терещенко (Терещенко, 2004: 353–366), Н. Л. Коваленко (Коваленко, 2017), В. Ревенко (Ревенко, 2018: 197–203) та інші дослідники. Однак тема ідеологізації духовного життя українського села у повоєнний період предметом спеціального дослідження не була.

Система і напрями ідеологічного впливу у повоєнному селі. Від самого початку визволення областей України від нацистів у сільській місцевості відновлюється довоєнна система ідеологічного впливу на усі сфери суспільного життя, включаючи і духовну. Не обмежуючись контролем за власне культурно-освітньою роботою сільських клубів та бібліотек, комітети КП(б)У широко використовували їх можливості для проведення масово-політичних заходів та партійної агітації.

В умовах неослабного партійного тиску робота сільських культурно-освітніх закладів та шкіл все більше наповнювалася ідеологічним змістом. З'ясовано, що ідеологізація сільського життя здійснювалася з використанням різних форм партійно-ідеологічного впливу на свідомість жителів села. Значна увага приділялася також використанню преси та інформаційно-агітаційних можливостей радіо і кіно.

У повоєнні роки на селі розгорнулася робота, спрямована на ідеологізацію духовного життя селян і возвеличення особи Й. Сталіна. Особливу увагу партійні комітети приділяли вивченню його промов і праць, рішень партії з питань внутрішньої і зовнішньої політики СРСР. В систему масово-політичної роботи місцевих організацій КП(б)У були включені і сільські культурно-освітні заклади. Так, уже на початку травня 1944 р. у щойно відкритій хаті-читальні села Василівка Кобеляцького району Полтавської області тричі на тиждень почав працювати гурток з вивчення книги Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу», кожного дня читалися повідомлення Радянського Інформбюро (Писаренко, 1944: 2). Серед сільських жителів району по десятихатках обговорювалася стаття О. Касименка «Українсько-німецькі націоналісти – найлютіші вороги українського народу» (В колгоспному, 1945: 1).

На виконання культурно-освітніми закладами одночасно із організацією культурного обслуговування жителів села ще й функцій центрів партійної агітаційно-пропагандистської роботи у повоєнні роки націлювали і нормативно-правові документи. Зокрема, у положенні про сільські та колгоспні клуби наголошувалося, що «сільський клуб – культурно-освітня установа, в якій зосереджується масово-політична і культурно-освітня робота партійних, радянських, комсомольських, профспілкових, колгоспно-кооперативних організацій села» (ЦДАВО України. Ф. 4694, 1947: 2).

Культурно-освітня робота перебувала під неослабним контролем партійних органів. Так, у Царичанському районі Дніпропетровської області в 1946 р. в усіх 4 засіданнях ради районного відділу культурно-освітніх установ, що відбулися впродовж року, брали участь секретарі райкому КП(б)У та інші відповідальні працівники райкому партії. Під їхнім контролем обговорювалися питання і приймалися рішення щодо організації культурно-освітньої роботи, затверджувалися плани роботи і звіти сільських клубів та бібліотек (Держ. арх. Дніпр. обл. Ф. 1948, 1948: 183).

Ідеологічний підхід був головним критерієм, за яким оцінювалася робота закладів культури. Особливо активно їх можливості використовувалися під час загальносоюзних та місцевих політичних кампаній і акцій, відсуваючи на другий план власне культурно-масову роботу. Однією з перших таких акцій у повоєнному селі стала керована комітетами КП(б)У підготовка до виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р. У культурно-освітніх закладах Корсунь-Шевченківського району Київської (нині – Черкаської) області партійними організаціями до виборів було проведено 540 масово-політичних заходів – 347 читок і бесід та 193 політзанять з виборцями. У той же час культурно-масових заходів (концертів, постановок п'єс, вечорів відпочинку тощо) тут відбулося лише 245 (Держ. арх. Черкас. обл. Ф. Р-5033, 1946: 1–2).

У селах Миргородського району Полтавської області до цієї роботи партійні організації залучили 568 агітаторів, які вели роботу по десятихатках. Така ж форма передвиборчої агітації за місцем проживання застосовувалася і в сусідньому Хорольському районі, де в кожному селі з 10 хат виділялася одна для вивчення матеріалів про вибори до Верховної Ради СРСР. У 29 клубах Хорольського району у цей час діяли гуртки з вивчення Положення про вибори, якими охоплювалося 2870 чоловік. Бібліотеки Полтавської області направили на сільські виборчі дільниці 377 бібліотек-пересувок з виборчою та художньою літературою (ЦДАВО України. Ф. 4762, 1945: 62–64).

До Дня сталінської Конституції культурно-освітні установи мали розучувати в гуртках художньої самодіяльності репертуар, присвячений цій даті. Особливу увагу партійні організації приділяли розучуванню нового державного гімну СРСР, який був введений з 15 березня 1944 р. Його текст був опублікований у всіх газетах, виданий листівками, передавався і розучувався по радіо. Для надання допомоги хоровим гурткам в розучуванні гімну були організовані спеціальні семінари керівників хорових гуртків (Саханенко, 1980: 25).

Як дієвий засіб ідеологічного впливу важливий напрямок масово-політичної роботи на селі становило кіно, яке активно використовувалося для компартійної пропаганди і агітації. Так, у передвиборчій кампанії виборів Верховної Ради СРСР 1946 р. у Дніпропетровській області безпосередньо на сільських виборчих дільницях 1205 кіносеансами було охоплено майже 300 тис. сільських жителів (ЦДАВО України. Ф. 4623, 1946: 5). В розпал сільськогосподарських робіт для посилення масово-політичної роботи серед сільського населення використовувалися мобільні агітмашини, обладнані кіноустановками та наочністю. Під час виїздів таких машин демонструвалися кінофільми, проводилися лекції, бесіди, організовувалися читки газет та журналів.

Однією з поширених форм ідеологічної роботи на селі стали агіткультбригади, до яких залучалися партійно-комсомольські активісти з числа сільської інтелігенції та учасники художньої самодіяльності. Їх завдання полягало в тому, щоб виступати безпосередньо на місці роботи колгоспників – у полі, на фермах, тракторних бригадах тощо, поєднуючи усну політичну агітацію з художніми виступами. В кожному районі діяла районна агіткультбригада і кілька сільських, організованих на базі клубів.

Наприклад, у Царичанському районі Дніпропетровської області районною агіткультбригадою під час жнив 1948 р. було прочитано 30 лекцій політично-господарської тематики, дано 36 концертів на токах, польових станах та біля агрегатів в полі. Юр'ївська сільська агіткультбригада цього ж району на жнивах провела 19 концертів, Бабайківська – 15 концертів. У цих та інших селах району до участі в агіткультбригадах активно залучалися також діти (Держ. арх. Дніпр. обл. Ф. 1948, 1948: 37–38).

Зміст, форми і засоби офіційної пропаганди й агітації. Потужна ідеологічна обробка сільських жителів, як і інших верств населення, у цілому досягала своєї мети. Про це свідчать наслідки таких політичних кампаній як вибори до Верховної Ради СРСР 1946 р. і вибори до Верховної Ради УРСР 1947 р., коли «Блок комуністів і безпартійних» підтримало майже 100% виборців, зокрема на виборах 1947 р. – 99,7% виборців. Хоча реалії

тогочасного сільського життя зовсім не відповідали пафосному змісту офіційної пропаганди.

Ще навесні 1946 р. жителі сіл почали потерпати від голоду, майже не отримуючи зерна на вироблені трудовні. Пік голоду припав на зиму 1946–1947 рр. та весну 1947 р. Від недоїдання сільське населення хворіло на дистрофію. При цьому найбільше страждали діти і люди старшого віку. Лише за офіційною інформацією на початку 1947 р. в Україні зафіксовано 448 тис. хворих на дистрофію (Білас, 1994: 344). Тільки за офіційними даними станом на 1 червня 1947 р. в Київській області налічувалося 66 000 виснажених селян-дистрофіків, в Дніпропетровській – 52 767, Полтавській – 44 929 (Веселова, 2006: 358).

Натомість офіційна пропаганда у цей час твердила про неухильне поліпшення добробуту людей. Так, у статті «Відроджується колгоспна Хорольщина» секретаря Хорольського райкому КП(б)У Т. Чернухи, що була вміщена в обласній газеті «Зоря Полтавщини» 24 вересня 1947 р., на широку читацьку аудиторію повідомлялося, що «колгоспи Хорольщини достроково виконали першу заповідь перед державою – хлібоздачу. На 20 вересня колгоспами здано понад встановлений план 500 ц хліба. Здача хліба понад план триває. Самовіддана праця колгоспників значно поліпшила їх добробут. Багатшим і повноціннішим став колгоспний трудовень» (Чорнуха, 1947: 1).

З метою методичного забезпечення організації ідеологічної роботи серед різних верств населення, в тому числі і сільського, в 1948 р. ЦК КП(б)У започаткував «Бібліотечку агітатора», яка передбачала допомогу партійним організаціям підприємств, колгоспів і установ. До неї увійшли такі тематичні збірки: «Основні риси більшовицької агітації», «Про політичну агітацію» (виступи М. Калініна), «Як підготувати і провести бесіду», «Робота агітатора з газетою», «Про мову агітатора», «Агітатор і стінна преса», «Наочна агітація на підприємстві і в колгоспі», «Досвід політичної агітації серед населення за місцем проживання», «Агітатор – організатор соціалістичного змагання» та інші. Вже у вересні 1948 р. колгоспами Кіровоградської області було передплачено 2150 примірників цієї серії (Дудалій, 1948: 4).

На неухильне виконання партійних установок спрямовувалася робота сільських агітколективів. До участі в них парторганізації залучали усі верстви сільської інтелігенції, передусім учителів. Так, під час весняної посівної кампанії 1948 р. з ініціативи партійної організації Лютенської середньої школи Гадяцького району Полтавської області було сформовано лекторську групу з учителів, агрономів, лікарів, які читали лекції та проводили бесіди серед жителів села (Агалаков, 1948: 2).

На підсилення усної політичної агітації серед селян спрямовувалася і наочна агітація, якою

оформлювалися сільські культурно-освітні установи. Її неодмінними елементами обов'язково мали бути гасла, плакати, транспаранти, портрети Сталіна та керівників партії і уряду, фотомонтажі і фотовиставки. В сільських культурно-освітніх установах Зінківського району Полтавської області, наприклад, в 1950 р. було виготовлено 89 стендів з тиражованими фотомонтажами різної тематики, серед яких – «Радянська Україна в новій сталінській п'ятирічці», «Великі будови комунізму» (Держ. арх. Полтав. обл. Оп. 1. Спр. 28, 1950: 18).

Поширеною формою масово-політичної роботи сільських культурно-освітніх закладів була стінна преса, яка вивішувалася у людних місцях. Інструктивно-методичний лист центрального науково-методичного кабінету культурно-освітньої роботи Міністерства культури УРСР у 1948 р. націлював сільських організаторів стінної преси, щоб вона обов'язково містила «заклик до всіх членів ланки, бригади або колгоспу наслідувати цінну ініціативу, або хороший приклад». При цьому додавався зразок такої газети (ЦДАВО України. Ф. 4694, 1948: 34–35).

Впродовж 1949 р. в клубах, будинках культури, хатах-читальнях, ланках, бригадах, колгоспах, МТС Полтавської області було випущено 105 231 стінних газет і бойових листків. Для активізації цієї роботи в Лубенському районі оголошено конкурс на кращу сільську стінну газету.

Різновидом масово-політичної роботи багатьох сільських клубів в повоєнні роки були світлові газети. Вони випускалися там, де демонструвалися кінофільми або було пристосування на зразок проектора – «червоний ліхтар». При підготовці світлових газет на пластинах скла примітивним способом наносили короткі тексти або малюнки, створюючи своєрідні слайди, які проектувалися на екран, як правило, перед початком кіносеансів (Держ. арх. Полтав. обл. Оп. 1. Спр. 21, 1949: 13).

Обов'язковою складовою масово-політичної роботи були книжкові виставки, тематика яких визначалася завданнями пануючої тоді комуністичної ідеології і спрямовувалася партійними організаціями. Центральною темою масово-політичних заходів бібліотек було прославляння особи Й. Сталіна. Наприклад, у 1949 р. книжкові виставки в бібліотеках Кобеляцького району Полтавської області присвячувалися 70-річчю Й. Сталіна і розпочиналися цитатою з виступу В. Молотова: «Це наше щастя, що в тяжкі роки війни Червону Армію і радянський народ вів уперед мудрий і випробуваний вождь Радянського Союзу – великий СТАЛІН. З ім'ям Генераліссимуса Сталіна увійдуть в історію нашої країни і у всесвітню історію славної перемоги нашої Армії» (Держ. арх. Полтав. обл. Оп. 1. Спр. 21, 1949: 38).

Прикладом використання комітетами КП (б) У культурно-освітньої роботи в ідеологічному забезпеченні політичних акцій того часу може бути організація передвиборчої кампанії виборів до Верховної Ради СРСР у січні 1950 р. в селах Нікопольського району Дніпропетровської області. Про надмірну заорганізованість ідеологічних заходів свідчить те, що на виборчих дільницях цього району – в селі Чкалово, радгоспі імені Куйбишева, колгоспах імені Карла Маркса, «Дніпрельстан», імені Горького та інших населених пунктах ще за 15–30 хвилин до початку голосування (о 6-й годині ранку!) відбулися зібрані партійними організаціями та сільськими активістами багатолюдні мітинги. На цих сільських виборчих дільницях перед початком голосування, фактично серед ночі, відбулася хода колон школярів та вихованців дитячого будинку з факелами, а потім розпочалися виступи художньої самодіяльності. В селах району в цей день з концертами виступила бригада художньої самодіяльності районного будинку культури, демонструвалися кінофільми.

Наслідком тотальної ідеологізації виборчого процесу стало те, що на трьох сільських виборчих дільницях Нікопольського району до 8-ї години ранку (всього за 2 години після початку голосування) повністю закінчилося голосування усього списочного складу виборців (Інформація, 1988: 448–449). Така практика всіляко підтримувалася і поширювалася.

Мережа районного радіомовлення на селі. У повоєнні роки певний вплив на інформування сільського населення мало районне радіомовлення. Однак його мережа, технічні можливості та зміст роботи залишалися на дуже низькому рівні. На початок 1947 р. в Україні з 756 сільських районів редакції місцевого мовлення були організовані лише в 230 районах з тижневим обсягом мовлення 30–45 хвилин. Студії районного радіомовлення були обладнані застарілою і зношеною апаратурою, не мали звукоізоляції. Ставки працівників були дуже низькими (редактор – 400 крб., літературний працівник – 200 крб.).

Таке становище породжувало кадрові проблеми. Негативно на роботі районного радіомовлення позначалася висока плинність кадрів. У Фастівському районі Київської області, наприклад, за один рік змінилося три редактори. Серед редакторів районного радіомовлення вищу освіту мали лише 23,5%, середню – 61,3% і нижчу – 15,2%, понад половину працювали за сумісництвом.

Література:

1. Агалаков І. Школи допоможуть колгоспам боротися за високий урожай. *Будівник соціалізму*: орган Гадяцького РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1948. 12 лют.
2. Білас І. Репресивна каральна система в Україні. 1917–1953: Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз: у 2 кн. Київ : Либідь-Військо України, 1994. Кн. 1. 432 с.

Характерним недоліком в роботі районних радіо редакцій було те, що більшість із них обмежувалася передачею змісту районних газет і працювали тільки в день їх виходу. Деякі редакції читали статті з обласних, республіканських і центральних газет і журналів, а також лекції місцевих вчителів і лікарів, в більшості випадків низької якості. Як і в газетах, у радіопередачах значне місце посідала тема відбудови господарства і культури, возвеличувалася роль Сталіна і Комуністичної партії. Власні ж матеріали часто були нецікавими і літературно не опрацьованими (ЦДАГО України. Ф.1, 1946: 64–67).

Висновки. Отже, у повоєнний період одним із засобів ідеологічного впливу на громадсько-культурне життя сільського населення областей України була масово-політична робота, безпосереднім організатором якої на селі виступали партійні і комсомольські організації. До підготовки і проведення ідеологічних кампаній та агітаційно-пропагандистських заходів разом зі школами залучалися сільські клуби і бібліотеки, виконуючи не завжди пов'язані з культурно-освітньою роботою функції. Вони ставали місцем проведення політзанять, політичних лекцій та бесід, партійних і комсомольських зборів, інструктивних нарад з агітаторами, виготовлення наочної агітації, іншої масово-політичної роботи.

Сільські культурно-освітні заклади, як правило, займалися інформуванням односельчан про стан справ у господарстві і населених пунктах, випускали стінні і світлові газети, організовували вечори запитань і відповідей. Водночас клуби і бібліотеки на виконання завдань партійної ідеології змушені були у всі культурно-масові заходи в обов'язковому порядку включати елементи політичної пропаганди та агітації, передусім спрямовані на прославлення Комуністичної партії і Сталіна, роз'яснення переваг соціалістичного способу життя, гостру критику міжнародного імперіалізму.

Особливої активності ця робота набувала під час виборчих кампаній. При цьому в більшості випадків переважала пафосна агітація, яка ігнорувала громадську думку і такі реалії сільського життя повоєнного часу, як голод 1946–1947 рр., важкі умови колгоспної праці, незадовільні соціально-побутові і матеріальні умови жителів села. У радіопередачах також значне місце посідала тема відбудови господарства і культури, возвеличувалася роль Сталіна і Комуністичної партії.

3. В колгоспному клубі. *Переможець*: орган Кобеляцького РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1945. 25 січ.
4. Веселова О.М. Голод 1946–1947 рр. Причини і наслідки. *Історія українського селянства*: нариси в 2 т. Київ : Наук. думка, 2006. Т. 2. 652 с.
5. Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 1948. Виконавчий комітет Царичанської районної ради депутатів трудящих Дніпропетровської області. Оп. 1. Спр. 37. Протокол III сесії районної ради другого скликання від 11 квітня 1948 р. 198 арк.
6. Державний архів Полтавської області. Ф. 7054. Відділ культурно-освітньої роботи виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 21. Звіт про роботу культурно-освітніх установ Полтавської області за 1949 рік. 60 арк.
7. Державний архів Полтавської області. Ф. 7054. Відділ культурно-освітньої роботи виконавчого комітету Полтавської обласної ради депутатів трудящих. Оп. 1. Спр. 28. Річний звіт про роботу культурно-освітніх установ за 1950 рік. 139 арк.
8. Державний архів Черкаської області. Ф. Р – 5033. Відділ культурно-освітньої роботи виконавчого комітету Корсунь-Шевченківської районної ради депутатів трудящих Київської області. Оп. 1. Спр. 10. Доповідна записка «Про стан оргмасової роботи по підготовці до виборів у Верховну Раду» від 5 січня 1946 року. 7 арк.
9. Дудалій В. Велика популярність «Бібліотеки агітатора». *Кіровоградська правда*: орган Кіровоградського ОК КП(б)У та обласної ради депутатів трудящих. 1948. 15 верес.
10. Інформація Нікопольського райкому партії Дніпропетровському обкому КП(б)У про підсумки виборів до Верховної Ради СРСР по Нікопольському району. 15 березня 1950 р. *Восстановление Приднепровья (1946–1950): Документы и материалы* / рук. кол. сост. И.Ф. Курас. Киев: Политиздат Украины, 1988. VII. 534 с.
11. Коваленко Н.Л. Соціально-економічний та культурний розвиток українського села наприкінці 1943 – першої половини 1953 рр. (на матеріалах Житомирської області) : автореф. дис. ... канд. іст. наук зі спец. 07.00.01 – історія України ; Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2017. 24 с.
12. Мічуда В. Культурне будівництво на селі в перші повоєнні роки (1945–1950). *Україна XX ст.: Культура, ідеологія, політика*. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2004. Вип. 8. С. 213–217.
13. Писаренко Б. Колгоспна хата-читальня. *Переможець*: орган Кобеляцького РК КП(б)У та районної ради депутатів трудящих Полтавської області. 1944. 15 черв.
14. Ревенко В. Відбудова і діяльність сільських клубів Миколаївщини в повоєнний період. *Краєзнавство*. 2018. № 1. С. 197–203.
15. Саханенко Є.А. Партійне керівництво художньою самодіяльністю трудящих України в 1944–1945 рр. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 3. С. 22–26.
16. Терещенко Т.В. Відбудова сільських культурно-освітніх установ у 1943–1950 рр. (на матеріалах Центральної України). *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*: зб. статей. 2004. Вип. 26. С. 353–366.
17. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 4623. Управління кінофікації при Раді Міністрів Української РСР. Оп. 1. Спр. 31. Довідки, інформації і звіти обласних управлінь кінофікації про обслуговування населення за 1946 рік. 53 арк.
18. ЦДАВО України. Ф. 4694. Центральний науково-методичний кабінет культурно-освітньої роботи Міністерства культури УРСР. Оп. 1. Спр. 23. Затверджені положення про сільські та колгоспні клуби. 1947 р. 25 арк.
19. ЦДАВО України. Ф. 4694. Центральний науково-методичний кабінет культурно-освітньої роботи Міністерства культури УРСР. Оп. 1. Спр. 34. Інструктивно-методичні листи кабінету за 1948 рік. 81 арк.
20. ЦДАВО України. Ф. 4762. Комітет у справах культурно-освітніх установ УРСР. Оп. 1. Спр. 3. Довідки, доповідні записки комітету про стан культурно-освітньої роботи в УРСР, направлені ЦК КП(б)У і Раді Міністрів УРСР за 1945 рік. 14 лип.–27 груд. 99 арк.
21. Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України. Оп. 23. Спр. 2824. Справки, переписка о кинофикации и радиофикации сел и колхозов Украины. 14 февр. – дек. 1946 г. 95 арк.
22. Чорнуха Т. Відроджується колгоспна Хорольщина. *Зоря Полтавщини*. 1947. 24 верес.

References:

1. Ahalakov, I. (1948). Shkoly dopomozhut kolhospam borotysia za vysokyi urozhai [Schools will help collective farms fight for a high harvest]. *Budivnyk sotsializmu*: orhan Hadiatskoho RK KP(b)U ta raionnoi rady deputativ trudiashchikh Poltavskoi oblasti, Febr. 12. [in Ukrainian].

2. Bilas, I. (1994). Represyivna karalna systema v Ukraini. 1917–1953: Suspilno-politychnyi ta istorychno-pravovyi analiz: u 2 kn. [Repressive penal system in Ukraine. 1917–1953: Socio-political and historical-legal analysis: in 2 books]. Kyiv: Lybid-Viisko Ukrainy, Book 1, 432 p. [in Ukrainian].
3. V kolhospnomu klubii [In the collective farm club]. (1945). *Peremozhets*: orhan Kobeliatskoho RK KP(b)U ta raionnoi rady deputativ trudiashchykh Poltavskoi oblasti, Jan. 25. [in Ukrainian].
4. Veselova, O. M. (2006). Holod 1946–1947 rr. Prychyny i naslidky [Famine of 1946–1947. Causes and consequences]. *Istoriia ukrainskoho selianstva*: narysy v 2 t. Kyiv: Nauk. dumka, Vol. 2, 652 p. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Dnipropetrovskoi oblasti. F. 1948. Vykonavchyi komitet Tsarychanskoi raionnoi rady deputativ trudiashchykh Dnipropetrovskoi oblasti. Op. 1. Spr. 37. Protokol III sesii raionnoi rady druhoho sklykannia vid 11 kvitnia 1948 r. [State archive of Dnipropetrovsk region. F. 1948. Executive Committee of the Tsarychan District Council of Workers' Deputies of the Dnipropetrovsk Region. Op. 1. Case 37. Minutes of the III session of the district council of the second convocation from April 11, 1948], 198 sheets. [in Ukrainian].
6. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti. F. 7054. Viddil kulturno-osvitnoi roboty vykonavchoho komitetu Poltavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh. Op. 1. Spr. 21. Zvit pro robotu kulturno-osvitnikh ustanov Poltavskoi oblasti za 1949 rik [State archive of Poltava region. F. 7054. Department of cultural and educational work of the executive committee of the Poltava Regional Council of Workers' Deputies. Op. 1. Case 21. Report on the work of cultural and educational institutions of the Poltava region for 1949], 60 sheets. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti. F. 7054. Viddil kulturno-osvitnoi roboty vykonavchoho komitetu Poltavskoi oblasnoi rady deputativ trudiashchykh. Op. 1. Spr. 28. Richnyi zvit pro robotu kulturno-osvitnikh ustanov za 1950 rik [State archive of Poltava region. F. 7054. Department of cultural and educational work of the executive committee of the Poltava Regional Council of Workers' Deputies. Op. 1. Case 28. Annual report on the work of cultural and educational institutions for 1950], 139 sheets. [in Ukrainian].
8. Derzhavnyi arkhiv Cherkaskoi oblasti. F. R – 5033. Viddil kulturno-osvitnoi roboty vykonavchoho komitetu Korsun-Shevchenkivskoi raionnoi rady deputativ trudiashchykh Kyivskoi oblasti. Op. 1. Spr. 10. Dopovidna zapyska «Pro stan orhmasovoi roboty po pidhotovtsi do vyboriv u Verkhovnu Radu» vid 5 sichnia 1946 roku [State archive of Cherkasy region. FR – 5033. Department of cultural and educational work of the executive committee of the Korsun-Shevchenkiv district council of workers' deputies of the Kyiv region. Op. 1. Case 10. Report note "On the state of organizational work in preparation for the elections to the Verkhovna Rada" dated January 5, 1946], 7 sheets. [in Ukrainian].
9. Dudalii, V. (1948). Velyka populiarnist «Bibliotechky ahitatora» [Great popularity of "Agitator's Library"]. *Kirovohradska pravda*: orhan Kirovohradskeho OK KP(b)U ta oblasnoi rady deputativ trudiashchykh, Sept. 15. [in Ukrainian].
10. Kuras, I. F., compilers' team leader (1988). Informatsiia Nikopolskoho raikomu partii Dnipropetrovskomu obkomu KP(b)U pro pidsumky vyboriv do Verkhovnoi Rady SRSR po Nikopolskomu raionu. 15 bereznia 1950 r. [Information from the Nikopol district party committee to the Dnipropetrovsk regional committee of the CP(b)U about the results of the elections to the Supreme Soviet of the USSR in the Nikopol district. March 15, 1950]. *Vosstanovleniye Pridneprov'ia (1946–1950): Dokumenty i materialy*. Kiev: Politizdat Ukrainy, VII, 534 p. [in Ukrainian].
11. Kovalenko, N. L. (2017). Sotsialno-ekonomichni ta kulturni rozvytok ukrainskoho sela naprykintsi 1943 – pershoi polovyny 1953 rr. (na materialakh Zhytomyrskoi oblasti): avtoref. dys. ... kand. ist. nauk zi spets. 07.00.01 – istoriia Ukrainy [Socio-economic and cultural development of the Ukrainian village at the end of 1943 – the first half of 1953 (on the materials of the Zhytomyr region): abstract of the Ph.D. thesis in spec. 07.00.01 – History of Ukraine] / Nats. un-t «Ostrozka akademiia». Ostroh, 24 p. [in Ukrainian].
12. Michuda, V. (2004). Kulturne budivnytstvo na seli v pershi povoienni roky (1945 – 1950) [Cultural construction in the village in the first post-war years (1945–1950)]. *Ukraina KhKh st.: Kultura, ideolohiia, polityka*. Kyiv: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Iss. 8, pp. 213–217. [in Ukrainian].
13. Pysarenko, B. (1944). Kolhosna khata-chytnia [Collective farm reading room]. *Peremozhets*: orhan Kobeliatskoho RK KP(b)U ta raionnoi rady deputativ trudiashchykh Poltavskoi oblasti, June 15. [in Ukrainian].
14. Revenko, V. (2018). Vidbudova i diialnist silskykh klubiv Mykolaivshchyny v povoiennyi period [Reconstruction and activity of rural clubs of the Mykolaiv region in the post-war period]. *Kraieznavstvo*, No. 1, pp. 197–203. [in Ukrainian].
15. Sakhanenko, Ye. A. (1980). Partiine kerivnytstvo khudozhnoi samodiialnistiu trudiashchykh Ukrainy v 1944–1945 rr. [Party management of artistic self-activity of working people of Ukraine in 1944–1945]. *Narodna tvorchist ta etnografiia*, No. 3, pp. 22–26. [in Ukrainian].
16. Tereshchenko, T. V. (2004). Vidbudova silskykh kulturno-osvitnikh ustanov u 1943–1950 rr. (na materialakh Tsentralnoi Ukrainy) [Reconstruction of rural cultural and educational institutions in 1943–1950 (based

- on materials from Central Ukraine)]. *Istoriia Ukrainy. Malovidomi imena, podii, fakty*: zb. statei, Iss. 26, pp. 353–366. [in Ukrainian].
17. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 4623. Upravlinnia kinofikatsii pry Radi Ministriv Ukrainskoi RSR. Op. 1. Spr. 31. Dovidky, informatsii i zvity oblasnykh upravlin kinofikatsii pro obsluhovuvannia naselennia za 1946 rik [The Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine. F. 4623. Cinematography Department under the Council of Ministers of the Ukrainian SSR. Op. 1. Case 31. References, information and reports of regional cinematography departments on public service for 1946], 53 sheets. [in Ukrainian].
 18. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 4694. Tsentralnyi naukovo-metodychnyi kabinet kulturno-osvitnoi roboty Ministerstva kultury URSR. Op. 1. Spr. 23. Zatverdzeni polozhennia pro silski ta kolhospni kluby. 1947 r. [The Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine. F. 4694. Central Scientific and Methodological Office of Cultural and Educational Work of the Ministry of Culture of the Ukrainian SSR. Op. 1. Case 23. Approved regulations on village and collective farm clubs. 1947], 25 sheets. [in Ukrainian].
 19. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 4694. Tsentralnyi naukovo-metodychnyi kabinet kulturno-osvitnoi roboty Ministerstva kultury URSR. Op. 1. Spr. 34. Instruktyvno-metodychni lysty kabinetu za 1948 rik [The Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine. F. 4694. Central Scientific and Methodological Office of Cultural and Educational Work of the Ministry of Culture of the Ukrainian SSR. Op. 1. Case 34. Instructional and methodological letters of the cabinet for 1948], 81 sheets. [in Ukrainian].
 20. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy. F. 4762. Komitet u spravakh kulturno-osvitnikh ustanov URSR. Op. 1. Spr. 3. Dovidky, dopovidni zapysky komitetu pro stan kulturno-osvitnoi roboty v URSR, napravljeni TsK KP(b)U i Radi Ministriv URSR za 1945 rik. 14 lypnia – 27 hrudnia [The Central State Archive of the Higher Authorities of Ukraine. F. 4762. Committee for Cultural and Educational Institutions of the Ukrainian SSR. Op. 1. Case 3. References, report notes of the committee on the state of cultural and educational work in the Ukrainian SSR, sent to the Central Committee of the CP(b)U and the Council of Ministers of the Ukrainian SSR for 1945. July 14 – December 27], 99 sheets. [in Ukrainian].
 21. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy. F. 1. Tsentralnyi Komitet Komunistychnoi partii Ukrainy. Op. 23. Spr. 2824. Spravki, perepiska o kinofikatsiyi i radiofikatsiyi sel i kolhozov Ukrainy. 14 fevralya – dekabr 1946 h. [Central State Archive of Public Associations of Ukraine. F. 1. Central Committee of the Communist Party of Ukraine. Op. 23. Case 2824. References, correspondence about film and radio production of villages and collective farms of Ukraine. February 14 – December, 1946], 95 sheets. [in Ukrainian].
 22. Chornukha, T. (1947). Vidrozhuietsia kolhospna Khorolshchyna [The collective farm Khorolshchyna is being revived]. *Zoria Poltavshchyny*, Sept. 24. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 24.03.2023
The article was received 24 March 2023

НОТАТКИ

Наукове видання

ПІВДЕННИЙ АРХІВ SOUTH ARCHIVE

(історичні науки)
(Historical Sciences)

Випуск — XLI
Issue

Формат 60×84/8. Гарнітура Times New Roman.
Папір офсет. Цифровий друк. Ум. друк. арк. 5,11. Замов. № 0523/284. Наклад 300 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.